

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (185) январь-февраль 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиуленни
къырал комитети, жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

Битеу кыралга белгили поэзиябызда бююнлюкде фахмулу жаи назмучула бардыла. Ала кеси ызларында барадыла.

Созайланы Ахмат аскерде кылдук этгенди, университетни филология факультетин бошаганды, иги билими барды. Ахмат эки китап чыгарганды. Иини бек башы уа – ол фахмуду, аны бирсилеге ушамагъан хаты барды. Башхалыгы жылдан-жылга ёсе барады. Алай бла кесини энчи сёзюн айтыргъа кълундан келеди. Мен ангылагъандан, жазуу ииде ол шартла баш магъананы тутадыла.

Таулу жаишы назмулары энди орус тилге кёчюрюлгендиде. Айхай да, Созай улуна, бизге да ол – уллу ииди. Орус тил дуняга айтылгъан поэзияны тилиди. Созайланы Ахмат аны иги ангылагъанына толу иинанама.

*КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын.
«Литературная Россия» газет.
3-чю ноябрь, 1972 ж.*

* * *

Багъалы Ахмат, сени «КЮН АУАНАЛАРЫНГЫ» алдым, окъудум. Атын къалай тап атагъанса! Энди поэзия бизни къарындашила этди. Тюбешген да этербиз, кёрюшген да. Сени билгениме бек къууандым!

*Эдуардас МЕЖЕЛАЙТИС
Созайланы Ахматха
келген къагъытладан.*

АХМАТНЫ ПОЭЗИЯ ТЕРЕГИ

1960-чы жыллада малкъар литературага келген поэтле Шимал Кавказны поэзиясыны кёгюнде жарыкъ жаннган жулдузладыла десек, жалгъан сёз айтырыкъ туюлюбюз. Дуняга кёз къарамлары, философия тиллери бла да ала энчидиле. Кёз къарамлары, ангылаулары бир бирине ушамагъан поэтле уа, айхай, поэзияны энчи межамын къурамай къоймадыла. Энчиликни мурдору ол фикирди, фахму бла сёзге жютюлюкдю. Кертисин белгилегенде уа, поэзияны отун жандыргъан шартла кёпдюле. Аланы барысын да санарча туюлюбюз. Болса да, малкъар поэтлегеча толу ол шартла, баям, кишиге да берилмегендиде. Биз бу сёзлени семиртип айтмайбыз: ана тилибизде жашагъан поэзиябызга базынып, анга къарап айтабыз. Иш аны бла да чекленмейди – малкъар литературада хар поэтибизни аты поэзияны бийик тереги, кёк таласы, акъ кыаласы бла байламлыды.

XX-чы ёмюр озуп, ючюнчю мингжыллыкъ башланган заманда биз литературабызны юсюнден бютюнда ёхтемленип кесамат этерчабыз, нек дегенде, заман, суу кибик, саркъып, озуп кетгенликге, поэзияны алтыны аны ызындан бармайды: бир ёмюрден башхасына ёте, тёлюден тёлюге кёче, жангы къарыугъа, жангы кючге киреди.

Бююнледе малкъар поэзия ол даражадады – жангы ёмюрге аны мекам терезелеринден ургъан нюр жарыкъ окъуучулары бетлерин бютюн бек жылтырына, жүреклерин тынгысыз, сагъышлы, ырахат да этерине ишеклик жокъду. Ким не десе да, поэзия – ол жулдузла жарыгъы кибикди, кюнню жылъуу кибикди. Жолда баргъанла, жер сюргенле, мал ёсдюргенле, алагъа къарап, эс табадыла. Аны бла байламлы эслимекге юлюш къошхан поэтлерибиз, кеслерин насыплылагъа санап, ёхтемленселе да, айып туйюлдо. Малкъар халкъны аллай поэтлеринден бири Созайланы Солтанны жашы Ахматды.

Жангы ёмюр туугъаны бла тенг Ахматха 60 жыл толгъанды. Ким биледи, аны да бир энчи тамгъасы – белгиси бар эсе уа! Алай туйюл эсе да, озгъан ёмюрню къыркъ жылыны ичинде къурагъан поэзиясыны маданияты, ючюнчю мингжыллыкъда бютюн жарыкъ бет алып, ёсе, рухийли бола барырына ийнанабыз.

* * *

Ахматны аты Малкъар литературада 60-чы жыллада айтылып башлагъанды. Ол заманда аны биринчи назмуларына, биринчи китабына окъуучула сансыз къарап къоймагъандыла: жылы, махтау сёз да айтып, чурум да этгендиле. Алай, ким не деген эсе да, Созай улу фохмусузду, кесини энчи жолун излемейди деп киши айтмагъанды. Узакъ бармай а жаш поэтни малкъар поэзиягъа къошумчулугъу тынгылы шартланганды, ол анга ыспас келтирлик жазычуларыбыздан болгъаны да белгиленгенди. Ахмат уллу жолгъа терк да, къыстау да чыкыгъан поэтди, ауазына, дунягъа кёз къарамына орус кесаматчыла бюсюреу этген. Аны айтханыбыз, Созай улуну поэзиясын малкъар окъуучу толусунлай къабыллагъанды, энди ол чыртда чурум этип, сылтау излемейди демеклик туйюлдо. Излеуню жолундан таймай, кюнден-кюннге жангыра, ёсе баргъан фохмугъа окъуучула кёп торлю кёзден сакъ къарап, анга кёре багъа бичериклери кертиди. Чыгъармачылыкъ ишни юсюнден эки-юч торлю кесамат сёз, даулашла жазычуну, поэтни амалын бир заманда кем эталмагъандыла. Нек дегенде, чынтты жангычылыкъ, олсагъат къабылланып къалмай эсе да, окъуучугъа, жамауатха жол табады.

Ахматны лирикасында окъуучу ары дери айта юйренмеген, эшите келмеген сёзле, сёз тутушла, суратлау бояула аслам жерни алгъандыла. Баям, былайда, аны сылтауун излей, бизни поэтлерибиз, дуняны, табийгъатны кёрюуде энчилик ючюн кюреше, ана тилибизни онгуна жангы онг, кюч къошадыла дерге керек болур. Сёз бла жашау шартланы байламлыкъларын, сёзню жаланда шартла туудургъанларын билмеген жокъду. Бизни бир къауум жазычуларыбыз, ол байламлыкъгъа сакъ къарап, андан тышына чыгыуну тийишли кёрмегендиле. Кырдык жашил эсе, къар акъ эсе – алай къояргъа керекди деп. Кертиди, тилни байлыгъы

жашаугъа кёре, мюлк-ырысхы кьюрау амаллагъа кёре ёседи. Болса да, малкъар халкъны кюоллары, онгу-кючю бла жарашдырылган «экинчи табийгъат» асыры озуп байды деп айталлыкъ туююлбюз. Биз жаланда анга ийнансакъ, ким биледи, тилибиз артыкъ бек айнымаз эди. Созайланы Ахмат, аны тынгылы ангылап, кесини жазычулукъ борчун ана тилин жангы сёзле бла байыкъдырыуда да кёреди. Угъай, ол сёзлени тамырларын бузмайды неда эсине келгенлени назмуларына кюшуп бармайды. Ишни башы – поэт сёз кьюрау жаны бла ёз эркинлигин, мардасын да толу ангылайды. Аны айтханым, поэт дунияны кёп бетлигин кёреди, анга итинеди. Анга кёре эсине жютюлюгю, кенгликге бла теренликге итинюлюгю бир сёз тамырдан тюрлю-тюрлю шартланы, лирика жигитни жүрек тебиуюн белгилеген сёзле чыгъарадыла. Неда, ол сёзлени жашау илишанлагъа кюшуп, инсанны ич дуниясыны байлыгъын ачыкълайды. Юлгюге алгъанда, назмуларыны биринде «сагъышларым» деген сёзню кёп тюрлю айгъакълаула бла бирикдирип, муратына жетеди: «Ышара турган, жап-жарыкъ сагъышларым», «бийикледе жылтыраган сагъышларым», «мудах тюрсюнлю сагъышларым», «кюнча ойнаган сагъышларым», «чууакъ кёкча, ачыкъ сагъышларым».

Ахматны сайлагъан, мадаргъан сёзлери барысы да сыфатлагъа тенгдиле, нек дегенде, ала поэтни кёз кюарамын, сезимин жашау болумланы, окуяланы шарт энчиликлери бла бирикдирген сёздедиле. Асламында поэтни аллай сёзлери неда сыфатлары асыры базыныулу да кёрюнедиле. Болса да, ол базыныулукъ бла батырлыкъны тамыры поэтни эслилигиди, аберини, табийгъат шартланы бет алышындырыуларын жаз тилге сыйындыра билмеклик бла байламлыды. «Уллукез болгъанды ай», – деп да поэт андан жазады. Неда: «Жютюкюулакъ байталны кишнеген тауушу кечеге сыйынмай кьалды».

*Кериле, уянады шаудан,
Чууакъ кёкню тебирете,
Жангыз кюнню да минг эте.*

(«Шауданны ышаруу»)

Сёз, сыфат сайлауда Созайланы Ахмат инсанланы кылыкъ, сезим энчиликлерин, ич рухийлерин да эсге алады дерчады. Ол себепден аны лирикасында жашау шартланы тюрсюн бояулары жүрек ырахатлыкъ береди, саулукугъа-эсенликге окьюна дарманлыкъ этерчадыла. Аны белгилегенибиз, поэтни назмуларында тюрсюн бояула асламында жарыкъдыла, окьюучуну ич дуниясы бла толу келиширчадыла: «Аз белги бергенди сары танг», «акъ танг», «кёк, тюекле этип жулдузланы», «терекле, баш ийип, кюнню бетин кийип» дегенча.

Неда:

*Шош кюз кече. Ай.
Сары тюзде тай.*

Ахматны лирикасына ушашдырыула бла тенгleshдириулени лирикасыды дерге да боллукъду. Поэтни тенгleshдириулерине бла ушашдырыу

къауумларына, дуня болумларыны энчиликлерин шартлагъан мадарлагъача къарап къоймай, жютюлюклерин Созай улуна дери кишиден белгиленмегенлерин айтыргъа тийишлиди.

Сёз ючюн, «къолларынг – абызырагъан кёгюрчюнле», «кюзю аллында гюлчюк чакыгъанлай сюелесе сен», «сени аллында жангы жаралай сюелеме мен».

*Жауун эрттен
Бла бек эртте
Ауур кёкню
Жерге тикди.*

(«Жауун»)

Созайланы Ахматны суратлау-ачыкълау амалланы, бояуланы сайлауда тирилиги «Жер» деген поэмасында бютюн толу, ажымсыз кёрюнеди. Анга кёре – жер кёп тюрлю дунияланы сыйындыргъанын, кёп бетлиги кёз кёрюрча сыфатланы юочю бла кёргюзтеди. Ариу, бизни барыбызгъа да аш-суу тапдыргъан жер бла уруш-туйюш келишмегенин поэт, жерни бетича, макъамларыча, кёп тюрлю ауазланы, бояу тюрсюнлени бирикдирип, алай ачыкълайды. Аны айтханыбыз, кертиди, кёп тюрлю дунияланы, тарых жолланы бирикдирген уллу мекамды. Ол мекамда дунияла алышына, къошула, тюрлене турадыла, алай, поэтни фикирине кёре, ол дунияланы бири да гунч болуп кетмейди:

*Адам, къазуатда
Жерни къоруулай,
Жашауну къоруулай,
Ауду жаннган аулакъда,
Къаралгъан аулакъда.
Ауду да, жерни
Мирзеую,
Агъачы,
Кырдыгы болуп чыкъды.*

Тарых, жашау окуяла бир бирлерине ёте, тюрлене баргъанларыча, Ахматны сыфатлары да бир бирлерин туудура, сынжырлана, башха бетле алып, тизилишедиле. Ол тизилишген сыфатла жерни – бизни от жагъабызны, сагъыннганыбызча, кёп тюрлю, алай къууатлы суратын къурайдыла. Ол сурат, тап аны ёзеклери, бутакълары окъуна жерге сагъайтып, жүрекге ырахатлыкъ сезим береди.

*Адам кирди да
Битген сабаннга,
Будай башны уууп,
Къуйду къол аязына.
Будай бюртюкле
Адамны бетин
жарытдыла,
Нюрлерин чача,
Гитче кюнчюклекча.*

Адам бла жер, жер бла гъарш, адам бла алам – была барысы да поэмада байламлыдыла, бир бирлерин жашатхан, кечиндирген Адам дегенинг, кючюн, эсин жерге берип, аны алай жашнатады. Жер да инсанны аллында борчлу къалмайды.

Бусагъатлада малкъар поэзия Россейде кѐп миллетли поэзия бла бирге бийик эстетика жетишимли болгъанды, жамауатха кѐп тюрлю дунияны эшигин ачып, окъуучуну сезимине ол алай киргенди. Ёсген литература, эстетика сезим а жазыучулагъа жангы борчла саладыла. 1960-чы жыллада къабыл этилген чыгъармалагъа тынгылы окъуучу энди бюсюремезлиги баямды. Анга кѐре уа литература бла байламлы адамланы жууаплылыкълары бу кюнледеча бир заманда да ёсмегенди. Аны айтханым, малкъар литературагъа энди къошулгъан чыгъармала бир бирлеринден игидиле, къыйматлыдыла демеклик туйюлдо: алыкъа жууапсызлыкъ да шарт эсленеди. Жамауатха кѐргюзтюрге тийишли болмагъан, къарыусуз чыгъармалагъа жол берген, аланы литератураны тѐроне ётдюрюрге кюрешген жууапсызлыкъ... Хау, фахмуланы бла фахмулулагъа ушаргъа суюгенлени, литератураны сыйындан юлош излегенлени искусство эрттеден кѐре келеди. Билим-окъуу кенг жайыла баргъаны бла байламлы уа къолларына къалам алгъанла бютюн аслам болмай не амал! Ол заманны илишаныды. Аны аз миллетли малкъар литература толу сынаиды. Былайда бир-бирле, чыгъармалагъа ахлулукъ, тенглик, дослукъ кѐзден къарап, алай багъа бичерге артха турмагъанларыны юсюнден да айтыргъа керекди. Малкъар литературача аз литературалада аллай шарайыпла, къол аяздача, эсленип къаладыла. Чыгъармачылыкъ иште игини осалдан айырып къойгъан, мирзеуню кебегин жел сууртханча, тынч болмагъаны белгиледи. Алай кеси кесин, окъуучуну да алдамазлыкъ, жалгъан атлам этдирмезлик бир къылыкъ илишан - ол искусствону, халкъны культурасыны аллында жууаплыкны сезиудю, литератураны бийик жетишимлерин ёлчем этип, алгъа атларгъа итинмекликди. Хар жазыучуну сыйлы борчу - мени айтыр сѐзюмю къыйматы недеди, жырым жамауатха керекмиди деп сорургъады.

Ахматны излеу, ёрлеу жолу бла элтген – ол жууаплыкъда, окъуучусуну аллында борчун толу ангылауду. Аны фахму шартларындан бири жашауну, табийгъатны кѐп тюрсюнлюгон, ариулугъун тынгылы кѐргюзтюрча, суратлау мадарла, накъышла таба, сайлай билиудю. Ол себепден, поэт арбазда жатхан къарт парийни «эки кѐзюнде – эки ай сурат» эслейди, «чыкъ басхан жюзюмде» уа «айчыкъла жюзедиле». Ахматны назмуларында терекле «кѐк жел къобузла» бла тенглештириледи. Алай, адамны ич къайгъысын, жарсыуун белгилерге тюшгенде, поэтни жарыкъ накъышлары, оюулары анга кѐре тюрленип къаладыла.

Созай улуну поэзиясында айтылгъан, ол бир бирлерине жалгъашдыргъан сѐзлени къуллукълары жашау илишанланы белгилеу бла чекленмейдиле: аланы борчлары кѐзге кѐрюнмеген болумланы туура этерге, хар нени да сыфатын бериргеди. Андан туйюл эсе, поэтге «эрттен хауа – тылпыу эте тургъан сютдю», «боз туманла уа – турнала». Ол кѐкню «кѐк жырын» да кѐреди, аны назмуларында «шошлукъ арый» биледи. Алай бла Ахмат кесини энчи эстетика дуниясын, къаласын къуарар ючюн, жашауну шартларын жютю эслеп, бирге жыйышдырады. Ол дуниягъа кирген

а хауаны, шошлукъну тюрсюнюн окъуна кёрлюкдю, анда кюн таякъла окъуна, «гитараны къылларыча», зынгырдай турадыла.

Поэзияны тутуругу, айхай, омакъ сёзле туююлдюле – аны жамауатха керекли этип, ёмюр берген къыйматлы фикирди, сезим байлыкъды. Назмулагъа жан салган, учурган, бир бирлери бла къаты байламлы фикир бла сезим... Созай улу, жангы бояула излерге алданып, назмуну ол эки мурдор ташын, къанатларын учара этмейди. Жазычуну поэзиясыны махтаулу энчилиги недеди дегеннге, баям, адамны жүрек урууна сакълыгъыды дегерекди. Айхай, ол шарт къайсы поэтке да тийишлиди. Болса да, былайда иш – аны ким къалай ачыкълагъанындады. Ахматны назмуларыны жашырын магъана жүклерин уллуду, керек эсе уа, аны бир-бир назмуларыны хар суратлау ёзегин, сёз тутушу жүрекни къууанчлы, жарсыулу, къайгъылы, ызларыны белгилери болуп къаладыла (сёз ючюн, «ажаш» хан терекле), «терезеле къарс эте, кюлгенлей» дегенча). Башха жаны бла алып айтханда уа, поэт жарсыуун, муратын ачыкъ билдиргерге да устады:

*Терегим акъ чакъгъан сагъатда,
Жулдузча юзюлсе жүрегим,
Ма къула тюзню да сагъайта,
От чакъдырып кишилер жюйрюгом.*

Ахмат назму жазыуунда кенг суратха, накъыш ызлагъа бек ышанады. Поэтни ол шарты окъуучусуну жүтлюлюгюне, эслилигине ышаныуу бла байламлыды. Окъуучусун кеси бла тенг жарсытыргъа, учундурургъа, сагъышландыргъа итинмеклик поэтни кёп назмуларын шаркъ поэзияны «хокку» деген формасына жууукълашдырады («Жыйырманчы ёмюр, телевизоргъа сыйынмай, гюрюлдей, сауутлары бла жерни телдире... «Жашларым а ойнайдыла, ойнайдыла»).

Поэтни ол энчилигин эсге алып, тынгылы ангыламагъаннга бир-бир чыгъармалары акъ къагъытда айбат ызлыкълача неда, юзюлген чапыракълай, женгил кёрюнюп къалыргъа боллукъдула («Кюн кеси кесини туууна ышарады, ышарыуун юлеше, ышарады»).

Созайланы Ахматны назмулары жүрекден юзюлген тизгинледиле, алада жалган сезим, илхам жокъдула. Аны кёллендирген, къууандыргъан, жарсытхан да бюгюннюгю жашауду. Жашау а кёп болумлуду, кюнден-кюннге жангырады, бюгюн биреуню къанатландырды эсе, башхагъа жүрек къыйын берип да къояды. Аны алайлыгъын кимден да фахмулу поэгле тынгылыракъ, толуракъ сезедиле. Таза, жалан жүрекли поэгле. Ахматны лирика жигити керексиз учунуучу адамладан туююлдю. Къууанча жыр эте билгенча, палах бла, къайгъы бла бетден-бетге тюбешгенде да, таукеллигин тас этмейди.

Андан болур, поэт чыгъармачылыкъ ишинде бушууну, жигитни инжилтген къыйынлыкъны сыфатларына уллу эс бурады. Алай, поэзиясын алып къарагъанда уа, ол жашауну жарыгъын, къууанчын алгъышлагъан поэзияды. Брахатлыкъ, басымлы насып, жүрек тынчылыкъ – жашаугъа, кюрешге сансызлыкъ туююлдю – жамауатха заман берген сыйлы саугъады. Аны юсюнден Ахматны ауазы былайды, тынгылы:

*Анам татлы жукълайды.
От мени бла эте ушакъ.
Терезедеги ай да
Къалкъыйды анама ушан.*

Анга кёре уа заманны саркъыуун, 20-чы ёмюрню, кёп жетишимле тындырып, кёп затны да эскиге чыгъара билген ёмюрню, уллу тюрлениулерин жаш автор насийхатсыз, кюченмей, жашаудан алынган шартланы болушлукълары бла ачыкълагъанына ким да бюсюрерикди («Тангла келедиле жерге, жырларын излей», «Жел тирменле къалкъыйдыла сыртлада, арыгъан зурнуклача»).

Болса да, сагъына келгенибизча, Созайланы Ахматны поэзия тереги акъ чагъып да турмайды: миллет жашауну, аны тарыхыны къара, жарсыулу бетлери да бушуулу чыгъармаланы бийик даражаларына жетдирилип суратланганларын белгилерге керекбиз. Ол жаны бла поэтни «Акъ-Сыртдан манга дери – сени ауазынг» деген хапары махтаулуду. Кёчгюнчюлюкге жораланган къара сёз бла жазылган чыгъармаланы ичинде ол кесини тийишли жерин тапханы да белгиледи. Хапарны суратлау кючюне, жазылыу ызына кёре, биз анга тынгылы поэмагъача къараргъа, алай ангыларгъа да боллукъбуз. Бояула, сёз тутушла, тенгледидириуле сайлаунда Ахмат лирикасына кертичилей къалады: аланы хар биринде поэтни ич ишлеми, кёз къарамы, сезим къолайы кёрюнюп турадыла. Болса да, лириканы жорукъларын - мадарларын поэт эпосну кенглигине бла сыфатла къураула уста бойсундурады.

Хапарны баш жигитлери Тутар деген парий бла аны иеси Ачады. Экисини да бушуулу къадарларын кёргюзтеди Ахмат. Алай суратлау жаны бла тынгылы шарт шартланган сыфатла ёз магъаналары бла чекленмейдиле: миллетни, халкъыны жашау къолайына, жарсыуларына бла къууанчларына кюзгюлюк этедиле.

Малкъар литературада жаныуарланы сыфатларын къууаргъа бла къылыкъ энчиликлерин ачыкълаула эрттеден бери эс бурула келеди. Созай улуну Тутары аллай сыфатланы бек махтаулуларына къошулганы баямланганды.

Ахматны поэзиясы, айтханыбызча, даулашла да къозгъагъанды, нек дегенде, ол назму къурауда литературада эртте тохташхан жорукълагъа сыйынмай эди: аны фикири, рифмасы да жангы, назму гыллыуу да эркин эди. Алай не тюрлю жангылыкъ да, ол эслиликге бла чынтты фахмугъа таяна эсе, жашауда орналып, тамыр иймей къоймайды. Бусагъатда Ахмат бек къолайлы поэтлерибизден бириди, аны аты Шимал Кавказда, битеу Россейде, Прибалтикада да уллу поэтле бла тенг айтылады. Созай улу миллетине кёп назму жыйымдыкъ саула этгенди. Аланы хар бири, бютюнда «Кырдык ауазлары», «Эрттенликни ачама», «Аллах айтса» эм башхалары, заман бла эришгенлери бла чекленмей, окъуучулары алгъа къаратхан назму китапладыла. Созайланы Ахмат XX ёмюрню ахыр онжыллыгъыны ниетсизлигин бла «адепсизлигин», баям, бюгюнледе бек жютю сезген поэтледенди. Ол себепден жашауну чынтты ниет байлыгын, ёмюрден бери адамны инсанлыгын сакълатхан шартлагъа сакъ

кёзден къарайды. Аны айтханыбыз, бир-бир миллет литератураланы келечилери «жангылыкъгъа» итинип, урунуу, таза соймеклик, шуёхлукъ бла ата журтха термилиу дегенча шартланы бырнак этгенлери белгилиди. Алай, ким не десе да, жюз жылла мындан алгъа ол тукъум затла баш илишанла эдиле. Мындан ары да литератураны отун жандырып, сакълатырыкъ аладыла. Искусство ол затланы хайырындан тирнекли болгъанды, бек сыйлы борчу да ала бла байламлыды. Созай улу, аны терен ангылап, «Жашауну агасыды урунуу» деп назму жаза эсе, поэт ёмюрледе жангылай къаллыкъ чыгъарма кзурагъанды деп, ыспас этерге керекди:

*Ишди бизге кюч берлик,
Журтну да жаш этерик.
Ишлеп, алай келеди
Ма бу чууакъ эрттенлик.*

Урунууну юсюнден назмуларын къанатландыра, Ахмат миллети-бизин энчилигин эсге алгъаны да керекди. Малкъар халкъ аз санлыды, урунуудан башха таянчагъы болмагъан, огъурлу шартлары, къылыгъы да аны юсюнде сакълана келгенди.

Бусагъатда Шимал Кавказны, Россей Федерацияны да поэтлери урунуугъа махтау салып хазна назму жазмайдыла. Заманны жюрюшюне, къатыш-къутушлугъуна тюз багъа беруу поэтни борчу туююлмюдю? Адам, терсбоюнлукъгъа хорлатып, ажашса, анга терс къарамагъан жазычуу уа терсбоюнлукъ этмеймиди? Ол себепден Созайланы Ахматны урунуугъа махтау салгъан чыгъармалары заманны къабыл кёрмегенин шарт белгилейдиле. Урунган адамны махтай эсе, поэт инсан дегенинг былай болургъа керекди деген фикирин, дуниягъа кёз къарамын ачыкълайды:

*Барды мени да къоншум,
Сау болсун къоншум!
Алай къоншу, аланла,
Сизге да къонсун!*

*Бар жашауу – ишинде,
Темирчиди ол,
Битеу тарда белгили,
Уста, алтынкъол.*

(«Къоншум»)

Ахматны поэзиясында урунуу «юй», «дуния» деген философия ангыламла бла (категорияла бла) байламлыды. Ала барысы да бир бирин тутадыла, бири болмаса, экинчиси да боллукъ туююлмю. Эртте заманда уллу Кязим «дуния – бизни ата юйюбюздю» деп бош айтмагъанды. Созай улуну лирикасында ол магъана сакъланады. Жашау дегенинг ол дуния низамды, мамырлыкъды, инсанлагъа аш-суу берген, халкъланы кенг, жарыкъ мекамлары.

Алай ол кенг, жарык мекамны тыпыр ташы, таянчагы «юйдю», «от жагъа». «Юйлерин» тизгинли тутханла, жылыуун сакълагъанла – дуняны да сакълайдыла. Ахматны поэзиясында биз сагъыннган сыфатла бир бирлерине ётген, бир бирлери бла тенг сыфатладыла, ол угъай, дуняда низамлыкъ бла тизгинлик, юйюр низамлыкъдан башланып, алай къуралады. Аны белгилегенибиз, Созай улуну чыгъармачылыкъ ишинде «толу юйюрню» неда «юйню» юсюнден кёп айтылгъаныны философия оюм жиби барды. Сёз ючюн, Ахмат «Жер» деген поэмасында юй ишлегенни дуняны къурагъаннга тенг этеди.

*Адам юй ишлейди,
Къол жылыуу юйню
Къабыргъаларына ёте.*

Неда:

*Жангы ожакъдан
Чыгъады тютюн,
Юйню биринчи
Сагъышыча.*

Дагъыда:

*Жангы юй дунягъа кесин
Кёрюзтеди,
Терезелери ышара...*

Созай улуну поэзиясында «юй» бек керекли, огъурлу ишле тамамланнган жерди: юйде сабий тууады, тиширыу сабийге ёшюн салады, бешигин тебиретеди, юйден чыгъып, кёреди адам ата журтну ташын, агъачын, дуняны кенглигин. «Юйде» тиширыу гыржын биширедиди – алай эсе уа, дуняда мамырлыкъ да «юйден» башланады:

*Ана гыржын этеди
(Жерибиз тазалана).
Ол – жашауну бетиди,
От да бир иги жана...
Бомба къалай чачылыр,
Гыржын бише тургъанда?!
Кир сёз къалай айтылыр,
Гыржын алда баргъанда?!*

(«Ана гыржын этеди»)

Алай «юйню», «юйюрню», «дуняны» - барысыны да тиргизиу кючлери урунууду, барысын да сыртына кётюрюп, байламлыкъларын юздюрмей тургъан огъурлу кюч. Баям, былайда поэт урунууу анагъа тенг этип сёлешеди десек, ол терс болмаз. Ана, сабий табып, сабий ёсдюре эсе, урунуу да жокъдан бар этеди, адамланы инсанлыкъларын сакълатады. Урунуу башламчыды деген фикирин Ахмат кёп чыгъармаларында

ачыкылаганды. Алай ол жаны бла поэтни «Ана» деген назмусу уллу махтаугъа тийишлиди, тынч, анстан табылган сыфатладан къуралган. Болса да, сабан сюре тургъан жашына къарап, бараза башында сюелген ана мамырлыкъ бла ырахатлыкъны, тынчлыкъны бла насыпны шарт ишленген белгисича кёрюнеди.

Поэтни чыгъармачылыкъ иши бла байламлы «заман» деген сёзну къайтарып-къайтарып сагъыныргъа тюшеди. Болса да, «ол заман» деп жалаңда озгъан ёмюрлеге, жылгъа неда тарихни башы бла оза тургъан кюнлени санына айтыргъа керек туююлдо. Заманны, айла, кюнле бла ёнчелеуден сора да, белгили шартлары бардыла – культура, литература, искусство дегенча. Ала бла бирге заман саясат жашауну, инсанланы оюм къолайлары, суратлау-эстетика излемлери бла да энчиленеде. Поэтни сыйлы даражасындан тюшюрмей тутхан ол энчиликден бийик болургъа итинмеклигиди.

Ахматны заманы кюнбюсюреу заманды – литература, культура, илму басымлы ёсген, кёп поэтлени (Зумакъулланы Т., Бабаланы И., Мокъаланы М., Гуртуланы С., Байзуллаланы А. эм башкала) атлары ыспас бла айтылган. Кертиди, поэзиябызны философия къолайы, суратлау-ачыкылау мадарларыны байлыгъы, гыллыу жаны бла уллу жетишимлери – барысы да биригип, акъ сёзну кючу бла жарсыуларын, ич сырларын неда сезим къолайларын ачыкылап, жамауатны ыразы этерге къыйын болганды. Биреу ёрлеген тау тёппе экинчисине алай уллу ыспас келтирмейди; ол жангысына, андан да бийигине чыгъаргъа керек болады – литература бла искусствода да иш ол халдады. Созайланы Ахмат аллай илишанланы терен сезген, чыгъармачылыкъ ишни жууаплы да, къыйын да жолу бла баргъан поэтди.

* * *

Ахмат кесини чыгъармачылыкъ ишинде къара сёзге жууукъ сыфатла бла хайырланады. Болса да, поэзияны жорукъларын бузаса деп, поэтке киши дау айталлыкъ туююлдо. Нек дегенде, поэзияны бек баш жоругъу фикирди, сезим теренлик бла инсанны ич жарсыуун ачыкылауду. Поэт алагъа таянады, аны базыныулу этгенле да ол шартладыла. Созай улуну назмуларыны асламында жарсыу неда, айтыргъа, жамауатха эшитдирирге термилген фикирди ачыкъ сёзлеге сыйынып да бармайдыла – ала жашыртын, жаз тиллиледиле. Былайда поэт окъуучуну эстетика жютюлюгюне бла ангылауна бек ышаннганын белгилерге керекди. Эсе да, окъуучуну поэт бла тенг сагъышландырып, аны оюмун теренден ангылатыргъа тийишлиди.

*Черек барады,
Ашыгъып барады тенгизге.
Барады, билмейин
Анда тутуллугъун,
Анда жутуллугъун,
Анда унутуллугъун...
Черек барады...*

Былайда сёз черекни юсюнден айтылганлыкыгъа, поэтни жарсыуу, тарыхны жүрюшю, аз санлы халкъла бла уллу миллетни къадарлары бла байламлыды. Алай бла поэзия айбат сёздю, сёзлени сыйдамлагъан, эпитетле бла поэзияны айбат этген терен философия оюмду, заман къозгъаган жарсыулары ачыкълауда поэтни жютюлюгюдю.

Кёп жылланы ичинде инсан, тюрлю-тюрлю ниетлеге бойсуна, суйгенине къурман бола келгенди. Жюреги, тартмаган окуялагъа баш уруп, жаратхан сундуруп. Биз былайда бир ниетни, идеологияны да эниш этер умутда туюлюбюз. Алай къыралыбызда адам жюреги тартхан ниетге неда ийнаныууна баш уругъа, аны кётюрюп, рухийин тазалап, тазаланыргъа азат эди десек, жалган айтыр эдик.

Дин, миллет төреле, миллет адеп-къылыкъ барысы да бырнак эдиле. Тап, ол миллетим деп, миллет төрелерине, динге бла жюрек ийнаныууна сежда этсе да, ызына къарамай, ким не айтады да, идеологияны келечилеринден къаллай тырман эшитеме деп сагъаймай жашаялмагъанды. Азатлыкъ – ол башына эркинди, суйгенича жүрютсюн кесин демеклик – ол низамгъа бойсунмасын демеклик туюлюдю. Башына эркин инсан къырал, жамауат низамгъа, шуёхлукъгъа бла тенгликке бютюн сакъ бойсунургъа борчлуду.

Алай дуняда аны жюрек, рухий тазалыгына керек шартла, ниетле да аз туюлюдюле. Инсан башына эркин болду демеклик – ол сайлау этерге эркинди дегенге тенгди. Ахматны поэзиясында адам аны тынгылы ангылагъанды – низамны, урунуу бла намысын бийикде сакъларгъа итинген адам жюрек ийнаныуундан, миллет төреледен бла динден буюкъмайды, татлыкъсынып, ёмюрлени теренинден къычыргъанча, азан да андан къычырады. Ол дин ахлусу адамды, кесини къылыгы, сёзю бла да «жангы тангны» белгилеген. Созай улуну назмусунда «жангы тангдан» деген сыфат да кёп магъаналыды. Ол жаланда азан не заманда къычырылгъанын белгилемейди, ол тарых жүрюшню жюгюн да кётюредди.

Жашауда тюрлениуле кёп бетли болганлары да кертиди. Ала къуруда огъурсузлукъ неда эркинлик, азатлыкъ бла келип къалмай, кюйсюзлюк, жангы мадарлыкъ бла да келедиле. Тарыхны бир осал ауушу бошалды да, экинчиси – андан тазасы, огъурлусу, башланады деген жалган сёлеширикди: ауушну къайсысы да къыйынды. Миллет жашауну алып айтханда, тарых тюрлениуле, заманны жүрюшю халкъны төрелеринде, адет-къылыкъ байлыгында ары дери шарт белгиленмеген осал илишанланы да тамырландырып, кенг жаядыла. Тап, аллай шартла кеслерин сездире турган эселе да, литературада бушуулукъну (трагедияны) даражасында ачыкъланмагъандыла. Сёз ючюн, жаш төлюню тамата төлюге неда сабийлени ата-аналарына сакълыклары малкъар халкъны ёхтемлиги эди. Эндиге дери жашыны бла атасыны тынгылы, адежли байламлыклары юлгю орунуна айтып турганбыз. Болса да, заманны ууу миллет төреледен эсе кючлюдю – аны юсюнден Созайланы Ахматны жарсыуу, бушуулукъ сезими чексизди, теренди. Алгын миллетде болмай, энди тирилген кюйсюзлюк бла къылыкъсызлыкъ поэтге «Къарт къатын бла къарт киши», «Жашлары кюйдюрген атаны сёзлери», «Ичгичини анасыны жилауу»,

«Жашы ажымлы жоюлган кишини сёзлери» дегенча чыгъармаланы жаргъа къарыу бергендиле.

Тюзюн белгилегенде, алагъа жашау кемчиликле дерча да туююлдоу – ала, кемчиликден озуп, миллетни миллетлигин барамталагъан заманнга бой салыудула. Кёртиди, ол тюрлю ажымлы шартлагъа къажау кюреширге чакъыра, Ахмат социальный жашауну, кыраллыкъны, тарых болумланы терслеп, алагъа айып салыргъа итинмейди: хар адамны инсанлыкъы, миллет сезими, ёхтемлиги да бийик болургъа тийишлиди, поэт алагъа бшанады, инсанлыкъгъа бла миллет, жамауат аллында жууаплыкъгъа.

*Жолунгу къарын кесинг кюре,
Кесинг барыргъа керексе алгъа.
Жашау кюреш, харкюннгу кюреш,
Жюгюнгу да кесинг элт жолда,–*

деп поэт андан жазады.

Малкъар поэзия илишанлары бла байламлыкъы эртте да, тынгылы да тохташхан поэзияды. Гитче, уллу шартла да (таш, терек, кырдык, шаудан дегенча) хар заманда анга чакъгычлыкъ этип, чыгъармачылыкъ ишни отун жарыкъ жандыргъанлай уллу Кязимден бери келедиле. Ол жаны бла поэтлерибизни асламы бек мадарлыдыла. Алай Созайланы Ахматны лирикасы, шартлыкъгъа жетгенде, кимни да сагъышландырырча, энчиди. Къурту-къумурсхасы да, жаныуары, битими да, малы, ташы да, туугъан жерибизни тереги, чёбю да аны поэзиясына къошулгъанча бир кишини чыгъармаларына да къошулмайдыла. Гитара, тала, чапыракъла, терекле, тёшле-жарла, къолла, гюлле, къанатлыла, тикле, шауданла дегенча ёзекле, туугъан жерибизни кёзге илиннген бычыллары, Ахматны поэзиясыны башындан сакъ жауун жаугъанлай жаууп, аны шарт бетли этедиле. Юлгюге, «Танг ага...» деген сегиз тизгинли назмуда жети болумну бла шартны аты айтылады (танг, тал, тай, къарт, чёп, от, тау). «Терек ёлсе» деген онсегиз тизгинли чыгъармада уа онбеш табийгъат илишан бла болумну аты айтылады (терек, от, юй, черек, булут, кюн, пол, таш, мекам, бюртюк, тирлик, тик, поэт, сёз, жюрек).

Болса да, шартла бла илишанланы санында туююлдоу иш, Созай улуну назмуларында шартла бошуна тизилмейдиле, тизиле эселе да, ала, чыгъармачылыкъ низамгъа бойсунуп, элия чакъгъанлай, чынтты поэзияны бла эсгериуню, философия оюмну, тап, билдириуню окъуна отун чакъдырадыла, хар шартны, окуяны, ёз жумушу болуп, поэт айтырыкъны кеслери айтадыла:

*Чапыракъла
Ёлорге,
Жерге кёмюлорге суймегенден
Желге жалынадыла,
Анга тагъыладыла,
Къанатлыла болургъа
Кюрешедиле...*

Башха назмуда:

*Чапыракъла агъадыла
Уруш отну юсюне,
Уллу кѣг а къаралады,
Ачыу эте, кючюне.*

Кѣзге илиннген, кѣрюннген илишанланы тизимлерине бла бир-лешген суратларына ышаныу, тарых окуяланы, табийгъат болумланы информация неда ачыкълау-билдириу жюклерине базыныу не поэтни, не окъуучуланы алдамайдыла. Ол себепден Созай улуну лирикасына эркин къошулгъан шартла окъуучуну сагъышландыргъан философия тилни шартларыдыла. Созай улуну назмулары ниет кюрешден, бир тюрлю идеологиядан да азатдыла деп кесаматламайбыз. Биз ол жалгъан оюмдан узакъбыз. Ниетсиз чыгъарма болургъа керек туююлдо. Алай адамны сезим байлыгъы – къууанчды, кѣз къарамы, ангылауу – ниет бла идеологиядан кенгдиле деп ким айталлыкъды? Аланы барысын да жорютген, иши бла, къылыгъы бла ачыкълагъан инсанды. Инсан сезгенни ачыкълар ючюн Созай улу, табийгъат шартланы, болумланы, дагъыда ала бла байламлы ууакъ затланы эслеп, жыйышдырып, низамлы тизме къурайды. Аллай тизме поэтни рухийин чакъдырып, жюрегиндегини юсюнден тынгылы информация береди. Поэт дегенинг, жулдузгъа, ташха да, терекге, алмагъа да къууанады. Ариулукъларын, субайлыкъларын кѣрюп, къолу бла къатылып, тансыкълап-ийнакълап. Болса да, шартланы кѣз бла кѣрюп къууаныу тамамлыкъ этмейди: адам аланы жашырын магъаналарын ангыларгъа, билирге итинеди. Созайланы Ахматны поэзиясында ъз магъаналарын ачыкълауда шартлагъа ышаныуу уллуду. Нек дегенде, поэт аланы ишлери-жумушлары бла, къуллукълары, тюрлениулери бла кѣргюзтеди:

*Уянады Сырт тала,
Наныкъ ийисден тола,
Кырдыкларын чапдыра,
Чыкъ тамычыла чакъдыра,
Жырлайдыла къанатлыла,
Эрттенликден кеф бола...*

Башха назмусунда уа поэт «кенг арбазны», «толгъан айны», «акъ ийнекни», «субай келинни», «акъ сютно», «сют тамгъан бармакъланы», «сабий къолчукъларын» дегенча шартланы бирикдиреди. Бирикген низамлы тизме уа, кѣзню къууандыргъан суратха айланып, жашауну, аны ырахат берекетин, адамны ич дуниясын ачыкълайды.

Алай бла кѣз кѣрген, тынч эсленнген аз шартла Ахматны лирикасыны шауданыдыла, поэтни ич дуниясын, рухийни да жангыртып тургъан илишанладыла. Аны бла бирге Созай улу гитчеге – гитчеди, азгъа азды деп, бичим этмегенин да белгилерге тийишлиди. Тюзюн айтханда уа, аны поэзиясында гитче, аз деп жокъду: биз башында сагъыннган шартла

бла табийгъат болумла, окуяла – барысы да алам бла, жер, кёк бла байламлыдыла, жерни, кёкню, айны, кюнню, жулдузланы келечилеридиле. Поэтни философия оюмуна, фикирине кёре, таула кьураладыла, халкыла – инсанладан, терек да чапыракъсыз тереклигин эталмагъанча, уллудан гитче, аз шарт кьораса, уллу да гитче болуп кьалады. Сёз ючюн, Ахматны «Терек ауду» деген назмусу малкъар поэзияда махтау бла белгиленген чыгъармаладан бириди.

Ол аугъан терекни кюйюне бла жарсыууна жораланганлыкъгъа, поэт аны дуняа бла байламлыгъын кёргюзтеди, быллай ачыкылау амалла табады: «Кёп кьанатлы уясыз кьалды – терек аугъанды», терек кесини аугъаны бла «тийрени ёксюз этеди», «тёгерекни уа – шау». Ол кычырыгъы бла төгерекни уята-сагъайта, алай ауады. Башха назмусунда уа: «Адам дуняадан кетсе, болады дуняа жаралы», – деп жазады.

«Арбаз... Толгъан ай...» деген назмуда уа: «Сют ийис, тийреге жайылып кьалмай, кёкге да чачылады», «ай жарыгъы сют татыулу болады», сют тамычыла бла жулдузла да тенгдиле». Созайланы Ахматны ушашдырыула бла суратлау-ачыкылау мадарланы сайлауу, кьурауу да ол кёз кьарамгъа, философия оюмгъа кёре боладыла.

Сёз ючюн, «чыкь кёзю – алам», «Кечени юсюмден, кёлекнича, тешдим мен», «жер бла кюн бирге кьошулуп кётюргендиле», – дегенча.

*Шаудан...
Ууучуму толтурама суудан,
Анда кёреме кюнню,
Кёкню, булутланы.*

(«Жер»)

* * *

Хар инсанни ташы, жулдузу болгъаныча, поэтлени, жазыучуланы кьадар тереклери бла бирге чыгъармачылыкъ тереклери да боладыла. Ол чыгъармачылыкъ терек, ёсе, кенгере келип, сора айныууна бла ёсююне чек салып, андан ары бармай, тохтап да кьалады. Не айтыр кереклиси барды: поэтни фикирине бла оюм, жүрек тазалыгъына, кьайгырыууна кёре болады тереги да – тереги кёкге, жулдузгъа итиннгени тохтамаз ючюн поэт чыгъармачылыкъ рухийин бла жамауатны аллында жууаплылыгъын унутургъа керек туююлдо. Созайланы Ахматны чыгъармачылыкъ тереги, кенгерип, бутакъланып, эртте жашнагъанды. Бюгюнледе уа аны миллет маданияты бла байламлыгъы бютюн тынгылы болгъанды. Поэзияны терегин эниш этмей, жашнатып турлукъ олду.

*ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,
профессор.*

СЮЙЮП САЙЛАГЪАН ЖОЛУНДА

Хар адамгъа да насыпды, жашауда кесини жолун табып, суйген ишинде ишлеген. Созайланы Ахмат а жаш заманындан окъуна жюреги сайлагъан, къыйын болса да, къууанч берген иш бла кюрешип келеди – поэзия бла. Аны айтханын бошдан туююлдою – жаланда иш кёллююк тамамлыкъ этмейди поэтге. Адамны дунягъа энчи къарамы бар эсе, кёр-генин, эшитгенин, билгенин сёз бла айтала эсе, бир кишини да эникле-мей – сора къадар ыразылыкъ бергенди анга поэзияны жолуна тюшерге.

Бююнлюкде Созайланы Ахмат Къабарты-Малкъарны бек фахмулу поэтлеринден бириди. Аны бир къауум китабы орус тилге да кёчюрюл-генди.

Ахматны чыгъармачылыкъ иши бла мен бир жыйырма жыл мындан алгъа шагъырей болгъанма – газетледе, журналлада басмаланган назмуларын окъуй, орус тилде чыкъгъан биринчи назму китабындан сора. «Кюн ауанала» эди ол китапны аты. Аны ызындан а «Учхан терезеле» деген экинчи назмула китабы Москвада чыгъады. Ол а поэт битеу да уллу къыралыбызны окъуучуларына келгенине шарты эди.

* * *

Хар ким да ангылайды, белгили болур ючюн, поэтни жолу къый-ын болгъанын. Бююнда къыйын кезиуде башлагъан. Ахмат поэзиягъа 60-чы жыллада келген жашладан бириди. Кёп эдиле фахмуларын сынар-гъа суйген жашла, алай аланы кёбюсю унутулгъандыла, окъуучула бла уа чынтты фахмулары болгъан поэтле тюбешгендиле. Бююнлюкде ала ана литературабызны къадарыдыла, бююннюгю жаш тёлю уа – таянчагъы, ызларындан келгенлеге аланы болушлукълары керекди...

Биринчи назмулары бла окъуна Ахмат кесине эс бурдургъан поэт-леден бириди. Эсимдеди Къулийланы Къайсынны Ахматны поэзиясыны юсюнден айтханы. Акъсакъл, хар замандача, кёп сёзлю туююл эди: «Бу чынтты фахмуду», – деген эди ол.

Созай улуну назмуларын окъуй, хар заманда алада бир жангы ма-гъаналы зат табама. Алай иш былайда ол, жангы тема табып, аны юсюн-ден жазгъанында туююлдою. Поэт, белгили, ёмюрлюк темаланы юслерин-ден жаза, кесини энчи тилин, энчи сыфат къурай билгенин кёргюзтеди. Окъуучу поэтни кёзю бла къарап башлайды дунягъа – туугъан жерини жырчысыны къарамы бла.

Бирде, Ахматны «Кюн ауанала» деген китабын окъугъандан сора кеси кесиме белгили айтымны къатлап айтдым: «Асыры кёп айтхандан эсе, айтып бошамай къояргъа керекди». Жаш поэтни назмулары бирси къалын китапланы къатларында сейирлик оюмлары бла, сезимлени те-ренликлери бла, магъаналары бла, аз сёзлю болгъанлары бла айырмалы эдиле.

Ахматны хар жангы китабын сейир эте окъуйса, ала къысха тизгин-лиледи. Поэт кёп сёз бла жазыуну арталлыда унамагъаннга ушайды. Аны хар оюму, сезими, эшитгени жол излейдиле жюреклеге: хар назмусу эсде къалырча жазылады.

Поэтни назмулары асламысында мудахдыла, алай аны поэзиясын саулай алып къарагъанда уа, ол жашауну къууанчлылыгъын, жарыгъын да суратлайды. Жашауну не тюрлю жанын да кӛргюзте биледи поэт. Мен жаланда бир назмусун юлгюге келтирирге сюеме, аны бир кере окъугъан унутурукъ туююлдо – эсингден кетмей турадыла ол тизгинле. Нек дегенде, ол назму тизгинле, жюрегинги теренине сингип, анда кеслерине тийишли жер табадыла.

Мен кетгенден сора да	Тууарла таулула,
Атарла тангла,	Малкъар сӛзюн
Манга, ёлген тангла,	Жырлатырыкъ таулула.
Мен кетгенден сора да	Мен кетгенден сора да,
Жанарла жулдузла,	Къарап турурла
Кӛзлеримден учуп кетген	кӛзлерим,
жулдузла.	Жашларымы кӛзлеринде
Мен кетгенден сора да	кӛзлерим...

1975 жылда жазгъанды былай поэт. Аны эсли къарамы «хауада балны къайнагъанын», «шатык кырдыкла сӛзню чыкъ тамычыларына жазгъанларын», «сагъышлары барадыла, арып, кюн ышарыудан къызарып» тургъанларын да эслейди поэт», «кӛкню кӛк жырын да» кӛреди.

Таулу халкъ, туугъан жеринден къысталап, киши жерине кӛчюрюлгенини юсюнден малкъар жазыгучула барысы да жазгъандыла. Ахмат былайда да табалгъанды кесини энчи, «Созай улуча», сӛзлерин, суратлау амалын да:

Тангыбызны аудуруп,	Эр кишиле – аскерде,
Къанлы жауун жаудуруп,	Къартларыбыз а – кӛрде.
Биз миллетни сындырып,	Сарнайдыла анала,
Аллах ургъан сундуруп,	Ачдан кӛбе, къарала.
Отубузну ёчюрюп,	Ёле туруп, таулула,
Чыгъардыла, кӛчюрюп.	Ёрге туруп таулула
Терслигиз болмайын,	Кавказгъа
Седиредик, онгмайын.	къарагъанлай
	Ауалла алай-алай.

Кӛп кӛрген, къыйынлыкъ сынагъан поэт адамла бла жюрегини терениннен келген сӛзле бла сӛлешеди. Жокъду аны назмуларында жалгъан сезим, керексиз учунуу, кӛзбау сӛзле - кесини жюрек отун бла суратлау онгун, чач-тюк этмей, бирикдирип, танышны-жуукъну, керти адамларыны юсюнден жазады. Сюймекликни юсюнден тизгинлери да аз сӛзлюдоле поэтни. Анда бек магъаналы затны да белгилейди поэт – экеулен бир юйор къурап, жашаргъа кереклисини юсюнден. Юлгюге поэтни дагъыда бир ахшы назмусун келтирирге сюеме.

Тангны кёралмай
кълалсам –
Бетинги излейме,
Сенсиз кюнюм
Магъанасыз ётеди да,
Жаралы

Болама
Къатынгда
Мен – кюнлю,
Шошлукъ ийнакълай
Хар такъыйкъама...

Ким жазмагъанды жулдузланы юслеринден! Ахмат а аланы жыргъа бургъанды. Кёк кёклогю бла жерни жарытханын биз барыбыз да биле-биз. Поэт а, бизни кёкге къаратып, анда деу кючю болгъан «Жер Кёкню жарытханын» кёргозтеди.

Иги жыр жазалгъан эсе, ол, башха жюреклеге жол таба, жангыра, кюч ала барады. Бютюнда жыр этилген назмула алайдыла. Ала бла да байды поэт.

«Жер» деген поэма магъанасы бла уллуду. Анда поэт туугъан жери-ни, халкъы урушда къалгъан жигит жашларыны бла къызлары бюгюнде да къол къыйынлары бла адамлагъа монг жашауну келтирирге кюрешген ишчи адамланы юслеринден да жазады.

Урушну юсюнден кёп жазаргъа боллукъду – къыйыры-чеги болмагъан темады. Созай улуну аны юсюнден назмуларында уа жюрегинге тюйрелген бир тизгини барды – уруш бла сабийле. Ненча сабий ёлгенди аны хатасындан. Аны себепли мени тенгли поэтле урушну юсюнден, сабий заманлары уруш бла байламлы болгъанланы, къазауатдан къайтмай къалгъанланы юслеринден аз жазмайдыла.

Ахмат да аны юсюнден жазар ючюн къалмагъанды. «Урушдан къайтмагъанланы ауазлары» деген назмусунда ол былай жазады:

Терекле – кёзкёрмезден узатылгъан къолларыбыз.

Жулдузла – ахыр тамызгъан кёз жашларыбыз.

Булутла – бизни ауаналарыбыз.

Черекле – эшитилликлей къалгъан ауазыбыз.

Элия – къазауатха кире баргъаныбыз.

Тейри къылыч – сизге тансыкъ болгъаныбыз.

* * *

Созайланы Ахматны «Солнечные тени» деген орус тилде биринчи кере чыкыгъан китабы басмаланнганлы жыйырма жыл озду. Ол заманда окъуна, поэтни назмуларын окъугъандан сора, аланы жаратып, мен аны китабына кесамат сёз жазгъан эдим. Андан бери не къадар заман озгъан эсе да, къалам къарындашымы поэзиясыны юсюнден мени оюмун а тюрленмегенди. Аны себепли ол заманда жазгъан кесамат сёзюмю бир кесегин былайда эсгерирге сюеме: «Хар жазыу иш бла кюрешген адам биледи, жаш поэт биринчи назму китабын окъуучу бла тюбетирге хазыр-ласа, аны не тюрлю сезимле бийлегенлерин. «Не айтырыкъды окъуучу, бюсюрерми мени ишиме? Ангъламаса уа? Угъай, мени жюрегимде, кесим да билмей тургъанлай, туугъан сезимде анга сейир къалай этмезле?» – деген умутлу сагъышла бийлейдиле аны!»...

Ахмат аланы барысын да сынагъанды – бир ненча жыл мындан алгъа аны да болгъанды малкъарлы окъуучу бла биринчи тюбешиую. Нысыбына, окъуучула, критикле да фахмулу поэтни эследиле, жарыкъ кёзден къарадыла аны биринчи китабына, башха назму китапларына да.

Мени оюмуна кёре, Созай улуну, биягъыча, тюрлю-тюрлю сезимле бийлейдиле – энди ол биринчи назму китабы бла оруслу окъуучуну аллына чыкъгъанды. Кертиди, «Кюн ауанала» («Солнечные тени») деген китабы чыгъарны аллында поэтни бир къауум назмусу «Юность» журналда, «Поэзия» альманахта, «Литературная Россия» газетде да басмалангъандыла. Алай орус тилде китабынги кёрюю – ол башха къууанчыды, башха сезим.

Бу китапта жаратхан назмуларынги къатлап-къатлап окъуйса, акъылынга уа: «Хау, быллай назму жыйымдыкъ бла окъуучуну, эшигин къагъып, койюне кирирге боллукъду», – дейсе. (Ахматны бир назмусуну аты да алайды – «Мен сени эшигинги къагъама» деп).

Поэт сабыр, тынч къагъады эшиклени, алай иги эшитиледи – таукелди да андан. Кеси да ол башха тюрлю къагъады:

*Мен а сени юйюнгю къагъама,
Жашил иничке бутакъчыкълай...*

Эшикни ачсанг а, сени жангы ушакъ нёгеринг, жаш адам болгъанлыкъгъа, кёпню кёрген, кёпню сынагъан, кёпню билген адам болгъанын кёрлюксе. Ол, ашыкъмай, бир асыл адамча, бардырыр ушакъны санга, кесине да багъалы затланы юслеринден. Сен а анга: «Мен кесим да ол затланы юслеринден кёп сагъыш этеме, башха поэгле да жазадыла таулары, урушну, сыймекликни юслеринден»... – дерсе. Ол да керти шартды, алай сени аллында чынтты, энчи фахмусу болгъан поэт сюеледи. Ол хар нени да кесича кёргенин, кесича эшитгенин, кесича оюмлагъаныны юсюнден айтады. Хар неде да ол бир жангы, сейир, башхала эселеген зат табады. Аны кесини энчи, бир кишиге ушамагъан поэзия шарты барды.

Поэтни тюрлю-тюрлю темалы чыгъармалары кёпдюле. Туугъан жерини ариулугъун суратлай, иш кёллю халкъыны жүрегин ангыларгъа эм ангылатыргъа кюрешеди. Ол кесини аз санлы, алай а ёхтем, жигит халкъын бек сюеди – кёп къыйынлыкъ кёрген халкъ огъурлулай къалады, арталлыда унамай къатылыкъны. Созай улуну бек иги назмуларыннан бирини аты да алайды – «Халкъымы суратын ишлейме» – деп.

... Халкъым! Сени
жарыкъ, уллу
Суратынги ишледим
Жаннган отда.
Ол ёчюлюп къалды.
Суратынги ишледим
Учхан окъда.

Ол суууду къарда...
Бу къайгъыла кёп
аламда
Зыраф болуп ишлерим.
Энди къайда ишлейим
Сени жарыкъ, уллу
суратынги?
Къайда?

Поэзияны ишине ишни поэзиясын сингдирирге сыйген поэт таулу ишчилени юслеринден кѣп жазады.

Жашау а кыйынды, кѣп тюрлюдю – анда кыуанч бла бушуу бир бирге кыоншулукъ эте барадыла. Поэт кыруда ышарып неда жиялп туралмайды назмуларында. Аны уллу кыуанчы бар эсе, поэт кертиси бла да фахмулу эсе, ол кыуанчын, жарсыуун да ачыкъларыкъ сѣзлени табарыкъды. Аны кыуанчы, жарсыуу да энчи кесини эселе да, окыуучулары сезимлери болуп кыаладыла ала. Фахмулу поэтни назмуларын окуй, ма ол оюмла келедиле актылынга.

Поэтни бек артда орус тилде китабы чыкыгъанлы онюч жыл озду. Андан бери Созай улу кеси кѣрген, сезген, сынагъан затларыны юслеринден кѣп жазгъанды, алай оруслу окыуучу поэтни жангы ишлери бла шагъырей туююлду: кыйын заманды, кыйыгъылы. Назмулары кѣчюрген деген умут а?.. Алай республикабызны белгили поэтлеринден бирини бир иги чыгъармалары бла битеу россей окыуучу шагъырей болур деп, ийнанырыгъым келеди.

Созайланы Ахмат кесини жарыкъ поэзиясы бла кыуру малкъар литератураны байыкъландырып кыймагъанды, поэтни сѣзю Шимал Кавказны халкъларыны поэзиясында да жангы сѣз болгъанды.

Поэтни жыр бла байламлы чыгъармачылыгъын а энди чертирге сюеме. Республикабызны белгили композиторлары Созай улуну назмуларына аз жыр жазмагъандыла. Ала бла поэт чыгъармачылыкъ келишмекликни кыркъ жылдан артыкъ кыурагъандыла. Бизни жырчыларыбыз ол жырланы радио эм телевидение бла терк-терк жырлайдыла, халкъ аланы бек сюеди. Ахматны сѣзлерине кѣре ол не бу жырны беригиз деген тилек бла келген кыагытла анга шагъатлыкъ этедиле. Ол а поэтни жыр бла байламлы чыгъармачылыгъына да уллу сый бериудю, аны белгили поэт болгъаныны шартыды.

*Зубер ТХАГАЗИТОВ,
Къабарты-Малкъарны халкъ поэти.*

НАЗМУЧУНУ ЁЗ АУАЗЫ

Кязим атабыз жарытып кетген жазма поэзиябызны от жагъасы, Аллахны ахшылыгъындан, суумай келеди. Аны оту ёчулюрге да, сууургъа да болур эди, алай халкыбыздан чыкыгъан фахмулу жашла – Кязимни туудукълары, ол отну селейтмей, мыдых этдиргенлей келедиле. Айхай да, ол от ёчулюрге аздан кыалгъан заман да болгъанды. Ол заман а халкыбызгъа кѣчюнчюлюкню ауур азабы жетген заман эди. Алай, насыпха, Кыйсыныбыз сау эди. Ол ол кыйын заманда поэзиябызны отун жангдан тиргизген эди.

Андан бери кѣп жыл озгъанды. Поэзиябызны от жагъасы уа бюгюн да жарыкъ жаннганлай, кѣлюбюзню жарытханлай турады. Аны отун ышырып, алай жандыргъанла уа бюгюнлюкде, сау-саламат жашап, ишлеп тургъан поэтлерибиздиле. Айхай да, ала барысы да бирча аламан «отунчуладыла» деп айтыргъа кыолубуздан келлик туююлду. Он бармакъ

да туйюлдюле бир кибик. Бирле поэзиябызны от жагъасына къръгъакъ, сайлама «отун» келтирип, аны отун дууулдатып жандырса, бирле уа – отха чий, суулу «отунларын» атып, тютюн этдиредиле.

Бусагъатда бизни миллет поэзиябызны от жагъасыны тегерегинде олтургъанладан кеплени атларын хурмет бла айтыргъа боллукъбуз. Сёз ючюн, Зумакулланы Танзиля, Мокъаланы Магомет, Бабаланы Ибрагим, Гуртуланы Салих, Созайланы Ахмат – ма бу назмучуларыбыздыла бизни миллет адабиятыбызны бетин, берекетин да чыгъаргъанла.

Мен кесим прозаик болгъанлыкъгъа, назмулагъа тышындан къръагъан адам туйюлме. Поэзияны окъръгъа бек сюеме. Бегирекда – иги назмуланы. Айхай да, назмуну «игисин», «аманын», базманнга салып, ёнчелерча къръу жокъду. Биреу сансыз этген назму биреуге иги кёрюнеди. Неда биреу жаратмагъан назмуну башха биреу кёкге кётюредди. Болса да, назмуну, къръу назмуну угъай, битеу жазычулукъ ишни не тюрлюсюню да «игилигин» бла «осаллыгъын» айыргъан ёлчем барды. Ол да неди десенг, сёзню ушашдырып, келишдирип, суратлап айта билмекликди. Ол а жазычуну фахмусу бла къаты байламлыды. Фахмулу поэт назмуларын алай тизеди – хар айтханы, жюрегинге жетип, эсинге къала барырча. Фахмусу аз жазычуну жазгъанын а – окъръгъанын бла унутханын тенг болады. Бу затха шагъатха кеп юлгю келтирирге боллукъ эди. Алай бу статьяда мени борчум ол туйюлду. Мында мен, Созайланы Ахматны жангы китабын окуй, чыгъармачылыкъ иште бек уллу магъананы тутхан – суратлау даражасыны юсюнден айтыргъа сюеме.

Къулийланы Къайсынны быллай назму тизгинлери бардыла:

*Ой анам, бусагъат уруш башланады,
Сызгъырып тебирейдиле окъла,
Жер хурттакларын, бугъалача, кёкге
Кётюрюп, атадыла топла.*

Мен бу назму тизгинлени бир окъръгъанлай, ала мени жюрегимде зарфха урулгъанча, эсимде къалып къръалгъандыла. Аны окъръгъанымда, мени кёзюме аякълары бла жер къазып, зылдыланы кёкге ата тургъан бугъа кёрюннген эди. Урушда топланы атылгъанларын къръутургъан бугъалагъа ушатмакълыкъ – ушатдырып айтыуну алапат юлгюсю туйюлмю! Неда Бабаланы Ибрагимни быллай тизгинлери бардыла:

*– Жулдуз, нек къръалтырайса?
– Ариудан.
– Таи, нек тынгылайса?
– Ауурдан.*

Былай тап келишдирип айтыу къръу суратлаудан сора да адамны акълында терен философия оюмну туудурады. Аллай тизгинлени унутама десенг да, унуталлыкъ туйюлсе.

Мен бу юлгюлени бошдан келтирип айтмайма. Созайланы Ахмат, ушашдырып, келишдирип, суратлап айтыуну уллу устасыды.

Ол бир назмусунда атны кишнегенин элия жашнагъаннга ушатады. Аны кючлю ушашдырыу болгъанына ким угъай деялыккъды? Ат, башын да кётюрюп, акъ тишлерин да кёкге ачып кишнегени, айхай да, элияны чакъгъаныча кёрюнеди окъуучуну кёзюне.

Кёп поэтлерибиз ана тилибизни юсюнден кёп тизгинле жазгъандыла. Созайланы Ахмат да жазгъанды аны юсюнден. Алай Ахмат жазгъан назмуда, бирсиледеча болмай, ана тилибиз бир кьудуретли дуняча кёрюнеди:

*Сыйлы Аллах
Берген тилим,
– Биз да миллет!–
Деген тилим.*

Созайланы Ахмат кесини энчи къол ызы, ёз ауазы болгъан ахшы поэтлерибизден бириди. Таудан таугъа секирип, арыгъан жугъутурну къысха-къысха солугъаныча, узун болмай, къысха тизгинле бла, алам кибик, кенг магъананы туудура биледи поэт.

Поэт назмусунда тангны тешикли къалачха ушатады. Ахматха дери аллай сейирлик ушашдырыуну башха поэт айтханды деп билмейме. Кертиси бла да, кечеги къарангъдан тангны ата келгени тешикли къалачха ушайды. Быллай тенглешидириу адамны эсинде къаллыгъына не сёз барды. Дагъыда бир назмусунда поэт: «Элия жашнаса, кече бугъады», – дейди. Кертиди, элия жашнагъанда, къарангылыкъ думп болады. Алай бла Ахмат кечени элия жарытхан кезиучюгюн – бугъулуч бла тенглешидиргени аламатды. Ол затны айта билирге чынтты фахму керекди адамгъа.

Неда бу тизгинлеге эс буруп бир къарагъыз:

*Къайтдыкъ, энди чыгъады
Ожакъладан тютюн да.
Биз келгенли
Минги тау
Бийик болду бютюнда!..*

Кёчгюнчюлюкден къайтып келгенибизни юсюнден кьууанч халда жазылгъан назмула кёпдюле. Алай, мени акъылыма кёре, туугъан жерибизге къайтханыбызны юсюнден бу юлгюге айтырча назмуду. Ушашдырып айтыуну эсде болмай тургъан бетлерин ачады Ахмат.

*Таулу айранча, тазалай,
Акълай турсун жангы жыл, –*

дейди ол, бизге жангы жылны жангы сыфатын кьурай. Тангны ата келген кезиуон поэт кюнчыгъышны кёз ача башлагъанына ушатады. Бир назмусунда Ахмат жауунну атлыланы ызларыннан кьуууп жетдиреди. Дагъыда бир назмусунда уа, ата юйюне баргъанында, анга терезелени кьууанганларыны юслеринден айтады. Хар сёзню жерин тапдыра, тап ушашдыра билиу поэтни уллу фахмусу болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Аны фахмусуну бийиклигине шагъатлыкъ этген дагъыда бир шарт барды. Ол да неди десеги, поэтни башха тилледен кёчюрген назмуларыдыла.

Осетияны уллу поэти Коста Хетагуровну «Ёксюзле анасы» деген назмусу Осетияда жыр болуп кьалгъанды. Жаш кьатынны эри кьаядан кетип ёледи. Сабийлери, атадан ёксюз болуп, аналары бла кьаладыла. Юйлеринде кьабар затлары болмай кьалгъанда, харип ана, башха онгу болмай, кьазаннга ташла салып, тюбюнден от этип, аланы кьайнатады. Алай бла, бусагъат, балачыкларым, аш бишгенлей, мен сизни тойдурурма деп, ачдан онгсуз сабийлерин жубата, жукълата, дагъыда бир кечесин аманны кебинден оздурады. Амалсыз ана ёлген эрине ичинден кьычырады: «Сабийлеринги ызымдан тизип, сени ызынгдан бармай эсем, башха амалым кьалмагъанды», – деп.

Дюгер поэзияны классиги Коста Хетагуровну бу назмусун Ахмат тау тилге алай кёчюргенди – окъугъан заманда, жюрек титиремей, кёзледен эриулю жиямукъла чыкмай кьалмазча:

*Бурхусу болмай,
Жюреги жана,
Ташла кьайнатып
Тургъанды ана.*

Мен уста таныгъан, тауча уста билген бир дюгерли тиширыуну: «...Костаны «Ёксюзле анасы» деген назмусун кеси тилибизде окъугъаным сайын ичим сынсыучуду. Аны, Ахмат кёчюрюп, малкьар тилде окъугъанымда уа, асыры эригенден, тобукъларымы туююп жиягъанма», – деген эди.

Ахмат жангы китабын дуниядан эртте кетген атасына бла анасына атагъанды. Поэтни бек алгъа жазылгъан бир талай назмусу да басмаланганды бу китапны бетлеринде. Анасына аталгъан бир назмусунда: «Анам, сен ол дуниядан бери кьайт да кел. Сени орунунга ары мен барайым. Анасыны орунуна келгенди жашы деп, анда манга хурмет этерле, жаннетге ётдююрле», – дейди. Анагъа суюмеклигин алай айта билмеклик, айхай да, уллу усталыкны белгисиди.

Созайланы Ахматны окъуй, малкьар халкны поэзия кёгюнде, кёп излей турмай, кёзге урунурча, аны – суюген поэтибизни – жулдузу жарык жанады деп, кьууанып айтырыгъым келеди.

*ТОКУМАЛЛАНЫ Жагъафар
Къабарты-Малкьарны халкъ жазыучусу.*

ТАЗА ШАУДАНЧА ФАХМУ

Дунияда поэзияны суюмеген, аны фикирине бёленмеген бар болурму? Бирде бу сагъыш акъылымы бийлесе, сайлап, арт асыраугъача тутхан китапларымдан тизгинлени окъуучума. Ийнанмазлыкъла да чыгъарла.

Назмлада атангдан-анангдан, бирси жууукъларынгдан, жарсыугъа, эшиталмай, бирде уа акъылынга алалмай кьалгъан затланы табаса, сора

жюрегинги кыызгыаны да чегеди аны бла. Акъ сёзню суюгеними, аны магъанасын багъалагъанымы бир заманда да жашырмагъанма. Нек дегенде, ол алапат дуняды. Ары бир киргенни андан чыгъары, айхай да, алай терк келмейди.

Болсада хар назмуну кесинг суюгенча шатык окъуп да баралмайса. Кертиди, ол жырча айтылса, сёзле учаргъа, къанат керирге, башхача айтханда уа, «тёгюлюрге» хазыр болсала, ма ол тизгинле – манга чынтты поэзиядыла. Бирде аллай назмуланы тапсам, не дефтерге жазарма, не кёлюмден билirme.

КъМР-ни халкъ поэти Созайланы Ахматны поэзиясы да аллай тизгинледен толу болгъанын белгилерге тийишлиди. Аны атасына, анасына жоралап жазгъан назмулары («Атамы кьоллары», «Эки къабыр» эм башхала) аланы окъугъан бир адамны да жүрегин кьозгъамай, акъылын бийлемей къоярыкъ туююлдуле.

Къулийланы Къайсын: «Жашау-ёрлеудю!» дей эсе, Созай улу да: «Жашау-кюрешди!» деп, бизни анга ийнандырады. Ол аны харкюнлюк жумушладан, къазауатдан, гузабадан, тиричиликден толу болгъанын да ангылатады. Кюрешмеген не бек тынч солургъа, тоюп жашаргъа суюсе да, ол муратына жеталмазын, жашауну татыуун, магъанасын ангыламазын да чертеди. Адам улу, къадарын кюрешде къурагъанына, аны болушлугъу бла жангы даражагъа жетерине ийнана, былай дейди:

*Кюнюнго кесинг ишле, кесинг-
Кёрсюнле кюрешни жарыгъын.
Сени кюнюнг кюрешде келсин,
Жашама биреуге жалынып.*

(«Жашау-кюрешди»).

Кертиди, бююнлюкде поэзияны алып къарасанг, кюрешни, ишлегенни махтар кереклиси болмаз, аны не сейири барды дерге да болурбуз. Алай а Ахматны чыгъармачылыгыны чигинжиси олду. Поэт окъуучуну иш бла жангы жоллагъа, бийикликке чыгъарына ийнандырады.

Алай туююлмюдю да?! Эринчеклик, мёхеллик адамны игиликке къачан келтиргенди. Мечиланы Кязим да андан жазгъанды: «Ишлегенни кёлю-жарыкъ, ишлемеген болур жазыкъ» деп кесини назмусунда. Созай улу да бизни ол акъылгъа келтиреди.

*Ишлейме да, жарыкъ
Кюн болуп чыгъама,
Сёзлерим - атларым,
Жолумда чабама*

(«Ишлейме»).

Бирде, Ахматны тизгинлерин окъуй, ол айтымланы назмула этипми кьойгъанды деп да келеди кёлюнге. Бир къарачыгъыз – «Юркюп баргъан жылкы кибик, озадыла жылларым...», «Ауруп жатады солдат, кёзлерин

да ачалмай...», «Адамгъа халкъдан уллу саугъа жокъду. Аны унутхан саула ёлгеннге тенгдиле, саулай»... Болсада ол аланы алай къурайды, гыллыууна, магъанасына, сёзлени жерлерине тап келишип къалгъанларына сейир этесе. Ол а Созай улуну кесини энчи назму жазыу тёресиди, бирсилеге ушамагъан. Аны чыгъармачылыгыны кючю да андады – башхаланы къатламагъанында, жангы жолланы излеуонде, кеси айтханлай - кюрешинде.

Баям, хар жазыучунуча, поэтница, Ахматны поэзиясында таулу ананы сыфаты аслам жерни алады. Биз аны «Анам-жарыкъ тауум», «Къор болайым!», «Жукълайды анам», «Анам, жашчыгъым, мен» деген эм кёп бирси назмуларында эслейбиз. Кертиди, таулу тиширыуну, бютюнда ананы, сыфатын къурамагъан чыгъармачылыкъны бийигине жетер дерге да къыйынды.

Созай улуда уа аны жери, айхай да, тийишлисича – тёрдеди. Анга аталгъан тизгинле жүрек жылыудан, алдаусуз соймекликден, къайгы-рыулукъдан толудула. Аны «Анам, бушто этип берчи жашынга» деген назмусунда къаллай бир ырахатлыкъ барды.

Бу чыгъарманы не заманда да окъу. Ол къачан эсе да бирде, эртте жазылгъан эди деп биреу айталлыкъ туююлдо. Алай кючлюдо аны жашау кертиликни суратлауу. Бу назмуну окъуй, кесинг да анангы къатына туюшуп къалгъанча боласа. Къайсы бирибиз татмагъанбыз аланы къолларындан бу таулу ашны – буштону.

*Анам, бушто этип берчи жашынга,
Анда – берчи къолларынгы татыуу,
Жашауумда мен ашагъан*

ашлада

Кёрмедим сени буштонгдан

татыулу.

«Ана гыржын этеди» деген назмуда уа къаллай бир кюч-къарыу эсленеди. Ананы сыфаты бла бирге тиширыу юйге къууат салгъан, аны тынчылыгъын, ырахатлыгъын сакълагъан да болгъанын къатлайды. Болсада поэт ананы къолларын бир керексиз омакъ затла бла тенгледирмейди. Ол аланы берчи болгъанларын айтады, багъыр бла тенгледиреди. Алай эсе уа – ол жашау кертиликни суратлайды, таулу ана бир ишден да артха турмагъанын, къыйынлыкъдан къачмагъанын ачыкълайды.

Бирсилеча, ол да табийгъатны, туугъан элини, ана тилини юсюнден да жазады назмула. Жарсыугъа, поэтге да жашау жаланда акъбаш таула, жерни кёкюрегин жырып чыкъгъан таза шаудан, къар жаугъан кече, сакъ жауун неда жаз башы гяхиник болуп къалмайды. Ол да, бизни къайсы бирибизча, жашауунда къыйын, жүреги-кёзю да кюйген кюннге да тубейди. Алай аллай такъыйкъаланы, айхай да, кёпле къагъыгъа туюшорюп, назмула къурап да къоялмайдыла. Созай улуда уа бардыла ала. Ол жаныны инжилгени, анасына термилгени бла бирге таулу жашны аны ёсдюрген тиширыугъа ёлчемсиз улан соймеклигин ачыкълайды. Поэт англайды аллай такъыйкъаланы къайтып келмезликлерин, болсада, анасыны юсюнден айта, ачы сагъышларында татлы эсгериулеге бёленеди.

Ёмюрледен бери да халккыбызда «акъгъа» уллу хурмет этгендиле, сыйын кёрюп, багъалагъандыла. Акъ былайда – сютдю, айранды, биш-лакды. «Таякъ агъартырлыгыгъыз бармыды юйде» деген сёзню уа барыбыз да билебиз. Алай уллуду аны магъанасы халкъда. Ма бу тема да Ахматны поэзиясында энчи жерни алады. Аны тизгинлерин окъуй, таулу халжаргъа тюшесе, жангы сауулгъан сютню ийсин эшитесе. «Акъ ийнекни желини, айча, толу. Бармакъларындан сют тамады. Акъ ийнекни сютю-жылы» деп жазады ол. «Акъ ийнекле сауулсунла игилинге» деп, алгъыш да этеди.

Поэтни лирикасы кюн жылыуундан, жан тынчылыкъдан да толуду. Ол саулай дунияны бир айтымгъа, бир тенгleshдириуге сыйындырып кьойгъанча да кёрюнеди. Сёз ючюн, «Къол аязымда кюн намаз эте». Чынтты поэзия дегенинг, баям, олду. Не кьошаргъа боллукъду бу тизгиннге?!

Аны дагъыда бир сейир этдирген амалы барды. Ол тангны бир тегрек затча кёреди, суратлайды. Анга уа окъуучусу да ийнанып къалады. Алай учундурады ол аны кесини тенгleshдириулери бла: танг келеди алмача, тегрек танг, жерибизге келеди кызыл танг, алмауурт танг (башха-башха назмуладан алыннгандыла).

Назмучуну сейир этдирген дагъыда бир заты барды. Ол кьор болайым деген учу-кыйыры болмагъан магъаналы сёзюбюзню уста хайырлана билгениди. Бешик жырны да биз жаланда тиширыу, ана айтады деп алай ангълайбыз. Созай улуну чыгъармаларында уа анга да тубейбиз.

*«Къор болайым!» – дейдиле анала,
Кёрюп болмай кюйсюз сауултаны.
Дайым ёссюле «къорболайымла»,
Ала – эгечлери умутланы.*

Ахматны сёзлерине жырла да этилгендиле. Ма ол шарт а бютюн бек айтады бизге аны назмуларыны «учаргъа» хазырлыкларыны юсюнден. «Тангым тепсей келеди» деген жырны эшитмеген къайсыбыз барбыз?! Аны сагъыннганынглай окъуна, «Эрирей» халкъ ансамблибизни ауазы къулагъынга эшитилгенча боласа. Дагъыда «Манга ариу сёзле айт», «Ана тилим», «Сени излей» эм кёп башха жырлары бизни жырчыларыбызны репертуарларындадыла.

«Тангым тепсей келеди» деген сёзлеге эс бурчугъуз. Ала поэтни аны сёзню суратлау кючюн хайырлана билгенини шартыды. Кёз аллынга келтирсенг а бу тенгleshдириуню – къалай хычыуунду. Тилни, сёзню ариу, аман айтхан заманыбызда да бек уллуду магъанасы.

Огъарыда «тангны» бошдан сагъынмагъанма. Халккыбыз аны кьаргъышларында, алгъышларында да уста хайырланады. Ахмат да аны жарыкъ жанын кесини поэзиясына кийиралгъанды. Алайды да, мындан ары да танглары тепсей, алмача кыызара келсинле.

МОКЪАЛАНЫ Зухура,
филология илмуланы
кандидаты.

АЛЛАХ АЙТСА

Мен суюме танг аллында
Беш да Тау Эл къанат жайса.
Хар небиз да иги болур,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен суюмейме, ким да болсун,
Тилибизни малтап атса.
Жол бермебиз аллайлагъа,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен суюмейме инсаныбыз
Ырысыгъа элин сатса.
Бир таулу да этмез алай,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен суюме хар миллет да
Бир бирине жүрек ачса.
Кюн да иги тиер сора,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен суюме жолгъа чыкъгъан
Ёз юйюне саулай къайтса,
Къууанырла сабийлери,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен суюме журтубузну
Оту жарыкъ, жарыкъ жанса.
Энди ёчюлмез чырагъыбыз,
Аллах айтса, Аллах айтса.

ЖЫЛЫ ГЫРЖЫН, ЖАНГЫ АЙРАН, АНАМ

Ачыгъан тылыча,
Кёпгенди кёк,
Эбизеле къолунда
Туман, айранча уюп...

Эрттеча,
Жылы гыржын,
Жангы айран.
Анам манга
Бушто этип
Берликди
Бусагъат.

Анам, жаулугъун да чох къысып,
Женглерин да къайырып,
Гыржын этеди,
Кёкча уллу,
Кёкча татыулу.
Таба гыржын...
Ийиси юйню толтура.

Мен а – сабийлигинден
Чыгъалмай жүрюген
Бир чалбаш,
Эллиден атлагъан
Эссиз чалбаш.

ШЫКЪЫДА КЯЗИМНИ ЮЙЮНДЕ ТУУГЪАН ТИЗГИНЛЕ

*Малкъар адабиятны мурдору –
Кязимни от жагъасын жангыртыр
ючюн кёп къыйын салгъан Тюменланы
Хадисни жашы Мурадиннге атайма.*

Сёзлери халкъына
Бюгюн да жараша,

Жылылай турады
Аны от жагъасы.

Бир-бирде мында кюн
Чыгъады, къаралып...
Сеземе кюн сайын
Кязимни къарамын.

АБЫНСАНГ ДА – АУМА

Жангы кырдык – къууан дейди,
Элия уа – ууал дейди,

Къама – эки жарыл дейди,
Танг а – менде жары дейди.

Жауун – жиля, жиля дейди,
Кюн а – жырла, жырла дейди.

Жолум – атла, атла дейди,
Жашауунгу къатла дейди.

Тау а – саппа-саума дейди,
Абынсанг да – аума дейди.

ЖАЗ БАШЫМЫ КЁК ЖАУУНУ

Келедиле санга айтырыкъ
Сёзлерим, энтта келедиле.

Кырдыкла кётюрюле,
Чапыракъла къанатлана
Тургъанда келедиле ала,

Санга айтырыкъ
Жангы сёзлерим,
Танглы сёзлерим,

Ол сагъатда мен да
Кырдыкляча, ышара,
Чапыракъляча, жарыкъ
Шыбырдай башлайма...

Андан сора жауады
Жаз башымы кёк жаууну,
Санга деп жаугъан жаууну.

ХАЛКЪ БОЛУРГЪА УНАЙЫКЪ

Кеси бирлигибизни
Кесибиз урламайыкъ,
Ауурлукъ басхан жерде
Сынаргъа унамайыкъ.

Игибизни бютюнда
Иги эте барайыкъ.
Бир ниетли болургъа
Хар заманда унайыкъ.

Терс оноуларыбыздан
Кесибиз ууланмайыкъ,
Аманыбызны аман
Этерге унамайыкъ.

Бирча узалып келлик
Кюнубюзню къурайыкъ.
Жерибизде халкъбыз да,
Халкъ болургъа унайыкъ.

БИЙЧА СЮЕЛГЕН ТЕРЕКНИ НАЗМУСУ

Сюеле эди терек,
Табийгъатны бийича,
Тегерекде къудурет
Аны кеси юйюча.

Жарылмайды, таланган,
Къаты бола къатыдан!
Анга къарыу-кюч бере,
Сау юйюрю къатында.

Ол кермеген къалмады:
Боран аны туйгенди,
Чыгъа келген кюн да бек
Алгъа анга тийгенди.

Алай кюреш бардырды:
Агъачха да ушамай, -
Жанларындан этгенди,
Жыгъылыргъа унамай.

Кеп къанатлыгъа юй да,
Аш да берди бу терек,
Жаш зыгыланы битеу,
Къоруй келди бу терек.

Темирле да уралла,
Салталаны къыздыра,
Табийгъатны сынсыта,
От жилтинле сыздыра.

...Бир кюн а балталыла
Тегерегин алдыла.
Аудурур хыйсап этип,
Терекге къадалдыла.

Чакъырылмай келгенле
Кетедиле, къайталла...
Терс къарайла терекге,
Аман-аман айталла.

Солдан-онгдан уралла,
(Жыртхычлача кюкюрей...)
Балта тийгени сайын
Эти-зени титирей.

Чюйле этип кесимден
Урмасынла ансы, мен
Неге да тѣзаллыкъма,
Хорланмайын къаллыкъма,

Алай сюеледи ол,
Кеси жеринден тепмей...
Къаны бара турса да,
Кишилигин тас этмей.

Деп, шош шыбырдай эди,
Терек кеси кесине...
Мени уа бусагъатда
Халкъым тюшдю эсиме.

ТАУЛУ ТИШИРЫУНУ КЕСИ КЕСИНЕ АЙТХАН СЁЗЛЕРИ

Эртге-эртте, эрттеледен берича,
Мен келеме, боранланы жыргъанлай.
Аллах манга ахыр солуу бергинчи,
Къадарымы мадар бла жазгъанлай.

Тарых желле кюйдюрдюле эсе да,
Бу дунияда болмагъанма мен а аз.
Бир заманда тас этмедим кесими,
Мени кёре ышаргъанды дайым жаз.

Толу эсе да ныхыт жолум чылмыкъдан,
Кюнню бетин биргеме алып келеме.
Мен – кечени жарыкъ этген чырахтан,
Мен жырыма хар танг бла киреме.

Жетгенимлей жашнайдыла тау юйле,
Ёз журтуму мен гюлюча турама.
Миллетиме ёсдюреме сабийле,
От жагъамы жылылайын тутам.

Къолларымда журтуму бар татыуу,
Ишлегенлей барадыла кюнлерим.
Манга саугъа – мамыр тангны атыуу,
Жерге саугъа – бу дуниягъа келгеним.

СЕНИ ИЗЛЕЙ...

Кюн жылыулу кёзлеринги	Жаз жауунлу жолларынгы
Кюн тюшледе кёрюме мен.	Жаз тюшледе табарма мен.
Сени излей, жерлеринге,	Сени излей, жазларынгда,
Жауун болуп келирме мен.	Танг гюл болуп чагъарма мен.

Ай жарыкълы кёзлеринги	Табарма да, тау тангныча,
Ай тюшледе кёрюме мен.	Ауазынгы эшитирме мен.
Сени излей, кезлерингде,	Сени атынгы, саугъаныча,
Акъ къар болуп эрирме мен.	Ёр жоллада элтирме мен.

БУ БИЙИКДЕ СЫН БОЛУП

Къуршоучу башындан	Учады къарамым,
Къарайма,	Къанатланган къарамым.
Ожакъладан чыкъгъан	
Тютюнле,	Уча барып,
Элими сагъышларыча,	Къабырлагъа жетгенлей,
Келедиле манга.	Тохтап къалдым,
	Бу бийикде
Юй башладан – арбазлагъа,	Сын болуп.
Арбазладан – юй башлагъа	

ЖИЛЯГЪАН ГЮЛЛЕ

Жаш барады аякъ тюбюнде	Бар гюллени балчыкъгъа
Чѣп сынмайын, атлай	атды.
Ашыгъып.	Хар инсанны эте
Къолунда уа бир ариу	муратлы,
гюлле,	Ачылгъанда кюнню
Хар бири да, кюнча, ачылып!	жибеги,
Кѣп да бармай жетди да	Къыз гюллени алай
къызгъа,	малтады,
Ол гюллерин, жарый, узатды.	Малтагъанча жашны
Къаракъаш а, аямай къыза,	жюрегин.

ЖУЛДУЗЛА ЁССЮНЛЕ

Аэродром башында	Самолѣтла аламда
Жулдузла уллудула алай.	Жулдузла сепсинле.
Мен узалып жеталырча,	Аламны хар жеринде
Жууукъдула ала.	Жулдузла ёссюнле.
Самолѣтла аламны хар жеринден	Жерледе жулдузла ёсселе,
Келип-келип къонадыла.	Жашау болур жарыкъ.
Ала насыпны къанатларына	Жерледе жулдузла ёсселе,
Ушап къаладыла.	Аз болур жарлылыкъ.
Инбашларым таулагъа тенг бола,	Жарыкъ жерледе
Жулдузлагъа узалама.	Тилчиле уялырла.
Мен аланы чомарт къолум бла	Жарыкъ жерледе
Хар самолѣтха салама.	Уручула буюгъурла.

**ЖАНГЫ КЫРДЫКГА,
КЪУУАНЫП ЖЫРЛАЙ**

Къарт жер сюреди,	Бийик кѣтюрдю,
Топуракъ – мылы.	Кѣкге чыгъарып,
Бар тамырлары	Ёмюрде жаннган
Сютюнден толуп.	Жулдуз этерге.
Жер шош солуйду	Къоюнуна къысды,
(Тѣгерек – жылы),	Гыржын этерге.
Жангы кырдыкга	
Къууанып жырлай.	Къартны къолунда –
	Жингил топуракъ,
Къарт топуракъны	Бар палахланы
Къолуна алып,	Женгнген топуракъ.

СЮЙМЕКЛИКГЕ БИРИНЧИ СЁЗЮМ

– Бек ариу неди?	– Бек жарыкъ неди?
– Сүймеклик.	– Сүймеклик.
– Бек ауруу неди?	– Бек жазыкъ неди?
– Сүймеклик.	– Сүймеклик.

УРУШДА ЖОЮЛГЪАНЛАНЫ АУАЗЛАРЫ

1

Излемегиз...
Сиз бизни излемегиз.
Табалмазсыз, излемегиз!

Сиз бизни узакълада
Излемегиз.
Сиз бизни жууукълада
Излемегиз.

Жалпакълада излемегиз,
Жауунлада излемегиз.
Акъ кышлада излемегиз.
Ауушлада излемегиз.
Табалмазсыз, излемегиз!

2

Биз сизни –
Орамларыгъыз.
Биз сизни –
Хорламларыгъыз.

Къолугъузда шууулдагъан
Байракъбыз.
Чыракъ болуп, жолугъузда
Барлыкъбыз.

Биз хар сабий бла
Бирге тууабыз.
Биз, акъ танг болуп,
Атып турабыз.
Толгъан ай болуп да чыгъабыз.
Жемиш терек болуп да чагъабыз.

3

Терекле – кёзкёрмезден узатылгъан къолларыбыз.
Жулдузла – ахыр тамызгъан кёз жашларыбыз.

Булутла – бизни ауанабыз.
Черекле – эшитилликлей кългъан ауазыбыз.
Элия къазауатха кире баргъаныбыз.
Тейри кылыч – сизге тансыкъ болгъаныбыз.

СЮРГЮНДЕ КЪАЛГЪАН САБИЙЛИК

Мудахкёз жашчыкъ...
Бетин кюн да,
Жилямукъ да кюйдюрген,
Мудахкёз жашчыкъ...
Кёлегинги жыргыкъларындан
Уппа этеме жараларынгы,
Мудахкёз жашчыкъ.
Берчлери жарылгъан
Жалан аякъларынгы
Къююнума алама да,
Башлайды хорсуна жүрегим,
Жилярыгъым
Тамагъыма тыгъыла.
Чал башымдан да уялмай,
Жиляйма,
Мудахкёз жашчыкъ,
Жиляйма.
Сен а
Жиляялгъан да этмейсе.

КЮН ТАМЫЧЫЛАЙДЫ, ЧАЧЫЛА

Жауун...
Жауады жауун.
Кюн къатыш жауады,
Кётюре жер тылпыуун.
Жашчыкъ, ат этип чум чыбыкъны,
Жаланаякълай чабып чыкъды.
Аякълары дыгъыл этдире
Жерни кенг кёкюрегин,
Барады женгил, барады жарыкъ.
Ол абынмасын, кълмасын арып.
Жауун жауады кюн къатыш,
Жашчыкъ чабады кюн къатыш.

Кюн тамычылайды, чачыла, –
Алтын бюртюкле аны чачында.
Кёзлеримде кюн тамычыла кёп –
Къууаннгандан жилияйды кёк.

КЮН ЖАНГЫЛЫГЪЫНДАН ТОЛУ КЪОЛЛАРЫМ

Эрттенлик.
Кюн жангылыгъындан толу орам.
Уллу терезеледе – уллу кюнле.
Алагъа къарай бара,
Кёреме терезеледен учхан кюн кёзлени.
Къол аязларыма жыйып аланы,
Бу эрттенликде алгъышлайма
Шахарымы хар адамын
Жангы эрттенлик бла,
Кесим да жангы бола.

Эрттенлик.
Кюн жангылыгъындан толу къолларым.

ЖАУУН, БУЗ ТЮЙГЕН ТЕРЕЗЕМЕ

Жюрегимде мудахлыкъ –
Жюрегимде мыдыхла.
Жангызлыкъ.
Жангызлыкъ.

Тёземе мен, тёземе мен.
Жауун, буз тюйген тереземе мен.
Юйге жарыкъ ийген тереземе мен.
Къычырмай,
Жилиямай, тёземе мен.

...Къарап тургъанымлай, жулдуз,
Кёкде къоя ачы ыз,
Тауушсуз жанып чанчылды, –
Кёз жашымы алгъан жулдуз.

ТАНГНГА МИННГЕНМЕ, КЕЧЕДЕН ЧЫГЪЫП

Сары тангнга миннгенме,
Къара кечеден чыгъып.
Жерге жарыкъ ургъанда,
Терек бахчам акъ чагъып.

ЖЕР А ХАЛАЛЛЫГЪЫН ТАС ЭТМЕСИН

I

Бирчады дуняда
Хар адамны жилиауу,
Урушда ёлгенине жилиауу.
Бирчады дуняда
Хар адамны жырлауу,
Ёлюмден кьайтханына жырлауу.

Бирчадыла жерде,
Уруш кюйдюрген жерде
Тангланы атыулары,
Бирчадыла жерде,
Адам кьаны кьошулгьан
Сууланы агьыулары.

Бирчадыла дуняда
Жер ышарып турур ючюн
Кетгенлени кьабырлары.
Бирчадыла дуняда
Жерни сакълай
Кетгенлени кьабынлары.

II

Уллу урушда ёлгенле
Сёлешмейле деселе, сен
Ийнанмазса, ийнанмазса,
Бир бушуу сынагьан эсенг.

Айхай да сёлешедиле,
Айхай да сёлешедиле,—

Битеу да сау кьалгьанлада.
Кюнкёз кюмюш шауданлада,

Хар биринчи баразада,
Кёкге чыгьып баргьанлада,

Тангда, хар чыкь тамычыда,
Анам этген жамычыда,

Талпынган танг байрагымда,
Таугъа ёрлеп баргъанымда,

Жырлы Къызыл майданымда,
Мен тепсеген байрамымда,

Сенде да, менде да, мингде,
Танг бла тенг келген Гимнде.

Кетгенлени сёзлеринде
Сёлешедиле келликле,
Мудах жүреклеге битеу
Игиликлерин берликле.

Уллу жер а адамлагъа
Халаллыгъын тас этмесин,
Акъ жүрегин аз этмесин!

Къабарты-Малкъар Республиканы сыйлы журналисти, КъМР-ни Жазыучуларыны бла Журналистлерини Союзларыны члени Текулананы Махайны жашы Жамал быйыл 1-чи январьда ауушханды.

Ол «Заман» («Коммунизмге жол») газетде отуз жылдан артыкъ ишлегенди. Алай жазыу ишин а ахырда къоймагъанды. Ол бир къауум китанны авторуду.

Арт заманлада «Ёксюз» деген романын жаза эди. Не медет, аны ахырына жетдиралмады. Ол чыгъарманы биринчи бёлюмю «Миңги-Тау» журналда басмаланган эди. Энди уа аны къалгъанын беребиз.

ЁКСЮЗ

* * *

Алибек тергегеннге кёре, аны бу таш тулукъгъа келтирип атханлы юч ай болуп келеди. Алты адам турлукъ камырагъа онжети тутмакъны сыйындыргъандыла да, хауа жетмей, эркин солуу алалмай къыйналгъандан сора да, аякъ узатыр амал тапмагъандан, бек инжиле эдиле тутмакъла. Алибекге уа мында тургъаны бир сау ёмюрге созулгъанча кёрюнеди. Аны гитче тёртгюл терезечигинден мутхуз жарыкъ урса, ма бусагъатчыкъдан келип, жангылыч болгъанды деп, кечгинлик тилеп, башыма эркин этерикдиле да, жарлы юйюме къайтарлыкъдыла деп, темир эшик таба умутлу къарагъанлай турады.

Кюнле уа озадыла, бир бирлерин къууа, Алибекни умутларын да биргелерине алып кетип, юзmezге тегюлген сууча жута. Безгилерин тот басхан темир эшик «жырлап» ачылгъаны сайын аягъы юсюне болургъа ашыгъады, кеп заманны бош тургъандан талчыкъгъан санларын силкиндирип. Аны тукъумун айтып селешген а жокъ. Гепоула, ушкок къалакълары бла хыны тюрте, бирлени алып кетедиле, кюндюз-кече деп къарамай. Аны уа киши да кёрмейди, аны таба къарагъан окъуна этмейдиле, начасла. Ма ол эди Алибекни жюрегин ашагъан, мыйысын кемирген.

Гепоула ашыгъыш-бушугъуш алып кетгенледен артха къайтхан болмай эди, аланы орунларына башхаланы келтирип ата эдиле, камыраны бош къояргъа жарарыкъ туююлдю дегенча. Алибекни уа киши сан этмейди, сормайды. Гепоула алып кетген тутмакъланы ызларындан хар жол сайын сукъланып къарагъанлай къалады, аланы башларына эркин этип, юйлерине бошлап къойгъан сунуп.

Бир ингирде уа, кез байланнгандан сора, энди къозгъарыкъ болмазла деп ойлап, тынчайыр къууумгъа кирген тутмакъланы коридорда ашыгъышлы чурукъ тауушла, хылыф атламла сагъайтдыла. Ол тауушла келе-келип, камырны эшигине жете-жетмез тунчукъдула. Гепоула эшикни

ашыгып ачдыла да, тутмакъланы тышына чыгъарып, муштухул тиздиле. Тизип, тегереклерин алгъанлай, темир жолгъа келтирдиле.

Билди Алибек бу ингирде аны юйюне къайтырыкъ жолу жабылгъанын, талай замандан бери тюзлюк хорларыгъына ийнанып, жүрегине хошлукъ берип, кёл этдирип тургъан умутлары эрттен туманча чачылгъанларын. Болсада ол алыкъа эндиге дери кёрген азапларын, адамлыкъ даражасын сынагъан учузлукъну унутдурлукъ жаханым жолуна айландыргъанларын билмей эди.

Келтире келгенлей окъуна, аркъаларындан ушкок къалакъла бла хыны-хыны тюрте, бирде табан жетдире, къалауурланы кычыргъанлары бла итлени кеслерин тутмакълагъа ата, хыр-хыр эте, аууз шытылары агъа, огъурсуз юргенлери бирге къошулуп, тийрени жабыгъа алдырып жыйдыла вагонлагъа, эшиклерини къадауларын бир бири ызындан жапдыла. Шош болду тегерек. Гепоуланы кычыргъанлары да, итлени юргенлери да тохтадыла. Тутмакъла да шумсуз болдула, хар бири мындан ары уа не кюн келлик болур манга деген къайгъыда мугурайдыла.

Вагоннга ашыгып, хахай-тухай этип миндиргенлеринде, поезд терк тебиреп къаллыкъ сунган эди Алибек. «Сау къалыгъыз, туугъан тауларым, туугъан элим-жерим! Бу ингир тюнголтодню мени, энди сизни кёрюрге насыбым тутмазын кёрдюм!» – деди кеси кесине. Алай айтды да, аркъасын вагоннга тиреп, тобукъларына акъырын чёкдю.

Тынчлыкъ бла ётмегенди ёмюрю, монг жашау дегенни кёрмегенди, айтып эшитген болмаса Алибек. Ана жылыуун билмегенди, атасы кёюнундан тошюрмей ёсдюрген эсе да. Суратына къарап окъуна кёрсе эди бет сыфатын анасыны, саулай кёргенча болуп тансыгъын аллыкъ эди.

Аллай жүрек такъырлыкъны сынап, артда уа атасындан айырылгъандан сора жангыз къалып, болушур, юйретир адамы болмай, чорбатны сууукъ хунасына къарап къалгъанында да, чыгъармагъан эди кёз жашын, «эркегырыугъа жилигъан ушамайды, чынтты киши, бийикледе къарлыбузлу боранлагъа хорлатмай, тамырларын къая ташха терен ийип, чыдамлы болургъа керекди», деучю насыятын эсинде тутуп. Сюрюп келип, малланы сюргенча къаугъа этип, вагоннга жыйгъанларында, мында аякъ тутмазлыкъларын ангылап, андан ары чыдаялмай, жилигъан эди Алибек, ичинден таралып, шош сытылып.

Алибек акъыл этгенча болмады, паровоз да ёкюрмеди, вагон да тепмеди жеринден. Ол тобукъларына чёккен халында турады, сагъайгъанлай, паровоз кычырады да кёзкёрмезге алып кетеди биз хариплени, деп ойлай. Паровоз а тынгылайды, анга ачыугъа этгенча, солугъан таушун окъуна эшитдирмей.

Танг тюбюнден белги бере, тебиреген кезиуге дери турду кымылдамай, тепмей Алибек, бутларыны талчыкъгъанларын да сезмей, жарты жукъулу болуп. Вагон алгъа бла артха бола къалды. Паровоз, акъырын жарый келген тангны ашыкъдыргъанча, хахай этип кычыргъанлай, вагон жеринден терк тепди да, Алибекни аудурургъа аздан кёюйду. Биразны баргъандан сора паровоз, энди къаты болугъуз дегенча, «бурунларындан» исси тылпыуну эркин чыгъара, ёню къаныкыгъынчы ёкюрдю. Андан сора

вагонну чархларыны чынгкай-чынгкай тауушлары теркден-терк бола келип, жел бла бир болуп, «жырлап» тебиредиле.

– Керти да, кьайры эсе да бир узакьлагьа элтипми атарыкь болурла мен харипни, туугьан жеримде терен ёсген тамырымы юзюп, заранлы хансны тамыры бла чыгьарып, бир жанына атханлай этип! – деп сорду кеси кесине Алибек, сора жеринден ёрге туруп, башын акьырын бура, вагоннга кьарап чыкьды, аз да бир жепи кёрюр эсем деген акьылда. Табалмагьандан сора чалдиш терезесине урулгьан кьалын кьангаланы тюрт-тюп кёрдю, бирин да кьымылдаталмады. Андан да тюнгюлюп, вагонну эшигине жанлады, кёзюм илинир тенгли бир жепичик тапсам эди, тауларыма ахыр кере кьарап кьоярча деген умутда. Алай мында да тапмады жепи. Бир кьуругьан терек бутакьны окьуна кёрсе эди бу такьыйкьада, туугьан, ёсген тауларындан айырылгьынчы, тансыгьын алып, жюрегин тынчайтып кетерик эди кьайры элтселе да, кьайгьырмай.

* * *

Не узун эди бу жол, жерни тегерегине айланган кибик. Поездни «бугьасы» да анга ушагьан бир болуп чыкьгьанды да, арыгьан не болгьанын билмейди, жырда айтылгьанча «тёшлени озуп, тауланы аууп» барады аяусуз. Эндилеге дери шахарла, элле терк-терк тюбей, бираз заманчкьыгьа тохтап, солуу ала тургьан эсе, энди кьыйыры-чеги кёрюнмеген аулакьгьа кьутулгьанды да, барады деменгили юлlege ушагьан бийик ожагьындан кьалын кьара тютюн чыгьаргьанлай, сау кюнню тохтамай барып турса да, анда-санда бир-эки тумаланып тургьан саламбаш хутор-станциячкьыладан биринде тохтагьаны да болады, ауур солугьаны, даууру-дубуру бла бир кишиге да керек болмай чексиз аулакьда атылып, унутулуп кьалгьаннга ушагьан хуторчкьыгьа жан сала.

Болсада тауусулмазлыкь зат жокьду. Аллах жаратхан чексиз-кьыйырсыз. Аламны жарытып тургьан кюнню кючюнден башха. Андан ары бир ненча кюнню кьалын агьачдан чыкьмай барып турду поезд. Бир эрттенликде уа, кьар басхан аулакьгьа чыгьып, юч кюн баргьандан сора темир жол тауусулду. «Жер этеги дегенлери бу болур», – деп ойлады Алибек, андан ары не боллугьуну юсюнден сагьыш эте. Ол кезиуде тутмакьланы ашырып келген солдатла, буйрукьну толтурургьа ашыгьып, вагонланы эшиклерин бир бири ызындан ачып, тутмакьланы хылыф тюшюрдюле. Тизип, тегереклерин алдыла да, тау кибик бийик акьбаш тёбени тутуп, жаяу сюрюп тебиредиле. Бу дангьыл тюзде жангыз сюелген ёре, сыйдам тёбеден кёзлерин айырмай келеди Алибек, ол кьолдан ишленген сунуп, «бизни да анда ишлерге келтирген болурла, тёппесине, таш-топуракь ташытып, андан да бийик этерге, аны бла уа душманларыбызгьа бирлигибизни деменгили кючюн кёргюзтюрге» деп, кеси кеси бла жаншай.

Былай кьарагьанда, тёбе жууукьда кёрюнген эди, бир-эки сагьатха жетерикбиз дерча. Ол кёз алдау болгьанына артда тюшондю Алибек. Тохтау болмай, кюн жарымын баргьанларында да, тёбеге жууукьлашмагьанларын кёргенинде, тутмакьла келе-келгенлери кьадар ол да ардан-артха кете баргьан кибик. Асыры кьыстау келгенден кьарыкьлары тауусулуп,

жол жанында кьаргъа аууп кьалгъанла да бола тебиредиле артдан-артах. Аллайланы гепоула ушкок кьалакъла бла тнойюп, итлени юсгюртюп, аягъы юслерине салыргъа кюреше эдиле. Туралмазлыкъны кёрселе, уруп да кете эдиле, басдырып кьайгъылы болмай. Гепоуланы кюйсюзлюклерин Алибек аланы кьолларына тюшген сагъатындан бери кёре, кеси сыртында сынай келеди, алай мында этгенлерине уа кьаны кьартыкыгъа сыйынмайды, асыры кьыйнагъандан. «Сиз да адамла ушайсыз да, атадан-анадан туугъан, алай эсе, жьртхыч-жаныуарда болгъан огъурсулукъну кимден алгъансыз сиз?» – деп, барысы да эшитирча кыгъчырып сорлукъ эди, аузу, кьолу-аягъы да байланып болмасала. Къарыусузну кюню жокъ эди мында, кьаргъа тумаланган, кьапхан сууукъ бийлик этген бу мудах аулакъда. Келе-келгенлей окъуна кёрген эди Алибек аны. Жангыз анда бар эди насыбы – кьарыуу сакъланганында. Ансы, бирлеча, аны тёммеги да кьаллыкъ эди кьарлы тюзде атылып. «Аллах, сен мындан амындыдан да сакъла, бу азапны манга сынап бергенингча, тёзерге да кюч-къарыу бер!» – деп, Аллахдан терк-терк тилей эди.

Не амал, ушкок кьалагъына, кьамичиге да тёзе эди Алибек, адамлыкъ даражасын сындырып, ууатып, кир чурукълары бла малтагъанлары уа аны дуня жарыгъын кёрмей, жер тюбюнде жашагъан кьурт бла тенг эте эди.

Узакъгъа созулгъан азап жолунда иги да сидиреген тутмакъла, тёбени этегине ингир аласында жетедиле, асыры арыгъандан, кеф адамлача, бутлары кьаймише, ары бла бери сюрюше. Кьалауурла уа, чыгъаралмазгъа жетип, шумсуздула. Кьалауур итле окъуна юргенлерин кьойгъандыла, тутмакълагъа юйренип кьалгъан кирик.

Кенгден кьарагъандача тнойюлдю тёбе, кьолдан да ишленмегенди, Алибек суннганча, тёп-тёгерек бийик тауду, бизни тауларыбызча сынжыр тутуш болмай, бу жансыз тюзде нарт кьалауур кирик сюелген. Алибек андан бир ненча кыгъчырым арлакъда дагъыда аллай эки тёбе кёрдю. Ала мындан алашаракъдыла, бирини башындан тютюн чыгъа окъуна турады, ожакъдан чыкыгъанча. Алибек, кёргенине ийнанмай, кьарай эди анга, «ярабий, жомакъда айтылгъанча, эмегенле жашай болурла ансы, ким от этерикди анда, аллай бир уллу тютюн чыгъарча», – деп ойлай.

Мында эл-журт деп да жокъду, кенгден тутуп, тегерегине шинжили темир чыбыкъ тартылгъан бурууну ичинде тегерек томуроуладан ишленген, башы да кьангала бла жабылгъан алаша узун баракдан, аныча узунна тартхан кьар жапхан тёбеледен башха. Буруудан иги да арлакъда томуроуладан ишленген уллу мекам кёрюнеди. Эшигини башында кызыл байракъ тагъылыпды.

Тутмакъланы сатыр тизип, тукъумларын айтып, барны-жокъну айырып бошагъандан сора тёбеледен бирине келтирдиле да, кьабакъ эшиклерин ачып, киши кёрмесин бу этгенибизни дегенча, адамланы ары ашыгъып жыйдыла. Энди тюшюндюле харипле бу алаша тёбеле тутмакълагъа деп ишленген жер юйле болгъанларына. Асыры мылы тартхандан аланы башларын жапхан базыкъ томуроуланы акъсыл мугут басып, тытыр жакыгъаннга ушатады. «Мугут болуп, чиригенлери ачылып, пуралары агъа тургъанларына кёре бу жер юйле ишленгенли кёп заман озгъан

болур. Была залимликни отунда кёплени кьадарлары юзюлгенлерини шагъатларыдыла. Энди уа, кьадарыбыз алай болуп, кезиу бизге жетгенди. Бюгюнлеге дери кётюре келгенбиз аны ауурлугъун, кьарыуубуз, тэзюмбюз жетген кьадар, мындан ары не боллукъду ансы. Да не этерикбиз, тэзген тэш ашайды дейдиле, Аллахны буйругъундан кьутулур амалыбыз жокъду».

Алай ойлай, кеси кесине кёл этдире, Алибек жатар жерин жарашдырды да, асыры эскиден мамугъу, сыммылыкъ кьатхан сууукъ тэшекге таянды. Аны сау кюнню жаяу келгенден арыгъан санлары сууукъну, тэшекни кьатылыгъын да сезмедиле, терк хыраландыла. Алибек бир-эки кере эснеди да, бир жанына бурулуп, жукъугъа батылды.

Кечени бир заманында жүреги кьоркьунуп, асыры терк тепгенден, орунундан чартлап чыгъаргъа жетип уянды. Кьараса, кьоншусу, жашауу келген орусла киши, аякъларын жерге салындырып, олтуруп тура эди.

– Алындырып кьоя эдинг да асыры кьычыргъандан, аман тюш кёрген кирик, – деди ол, кьолмсюреген кирик эте.

– Кеч, уятханым кюн. Сен тюзсе, тюш кёргенме, кьычыргъаным да андан болгъан болур.

– Бошдан айтханлыгъымды ансы, сен уятмагъанса. Жукъу кьатыма да келмегенди бюгечели. Олтурама былай, бу эски зыбыр жабыугъа чулгъанып, сууукъ кьалтырауукъ алгъанлай.

– Ичинг жылынмаса, санла тынчаймазлыкъларын билеме, шуёхум. Мен а кьыйырда камыргъа юйреннгенме да, кьалкьыдым бираз. Бу хайырсыз тюшюм болмаса, сермерик болур эдим энгта да...

– Айт тюшюнгю, тынглайым. Тюш кертини кьюзюсюдю, дейдиле.

– Тюз айтаса. Бу биз барыбыз да кёрген бийик тэбелеге бек сейир-тамаша этген эдим, адам кьолу бла ишленнгенле сунуп, нечик уллу кьочю барды бизни совет кьыралыбызны таула бла тенг бийикликлери болгъан тэбелени сюерча, дей. Жууукъ шагъырей болгъанымдан сора уа кёрдюм ала бизни тауларыбызча кириш-кириш тутмай, бир бирден ёпкелегенча башха-башха сюелгенлерин. Барындан да бек сейир этгеним а, аргъы кьыйырдагъы алашаракъ тэбени тэппесинден кьалын тютюн чыгъа тургъаны эди. Тюшюмде кёргеним да ол тэбе эди.

... Аны тэппесине ёрлегенча болама, арымай-талмай, кийикча женгил болуп. Башына чыгып кьарасам, уллу от жана, тегерегинде да адамла олтуруп, шош лахор эте тура эдиле. «Адам ашаучу эмегенлеге келип кьалдым кёреме деп, ала эслегинчи, таш артына бугъама. Кьоркьгъан да этеме, мени сезселе, эки атлатмай тутарла деп. Болсада адам ашаучу эмегенле тау тэппесинде бу уллу отну нек жакъгъанларын билирге сюегеним тыя эди мени алайда. Алай сагъайып тургъанымлай, аладан бири мени таба кьарап, бурунун чюйюрюп, хауаны ийисгеп тебирейди. «Мени былайда болгъаным сезип ийисгемесин хауаны, бу аман ийиси чыгъарыкъ азырейли», – дейме ичимден. Мен кеси кесиме алай айта тургъунчу: «Адам улуну ийиси урады бурунума!» – деп кьычырады эмеген, олтургъан жеринден терк туруп. Аны кьычырыгъы тауну-ташны тепдиреди, элия ургъан кирик. Мен бугъуп тургъан таш да, тебе-тыпырдай кетип, терен чатха тэнгереп кетди. Мени кёрюп, ызымдан боладыла эмегенле.

Мен да къачаргъа къорешеме, аякъларым а къоргъашинча ауур болгъандыла да, узакъ кеталмайма. Жетип тутдула мен харипни, тарт-соз эте: «Танг ауурлугъу барды, иги къабынчыкъ боллукъду!» – деп, къууанып, отха атаргъа тебирейдиле...

– Андан къычыра болур эдинг, жан къоркъуу алып, – деди Алибекни къоншусу.

– Жанынг саулай жаннган отха ата турсала, суймей къычырырса, шуёхум, – деди Алибек, мангылайын къол аязы бла акъырын сылай.

– Тюнюнде кёргенни кёреди тюшюнде адам. Биз, башха болмай, эмегенлени сен тюшюнде кёрген отуна тюшюп турабыз. Аллай тюшленни кёп кере кёрюрге тюшер бизге, шуёхум, Колыманы азабына чыдарча къарыу тапсакъ, – деди ол, жабыуун инбашына тарта.

Ма алай танышхан эди Алибек жангы шуёху бла. Андрей эди аты, Астраханьдан эди кеси да, жюк ташыгъан кемени капитаны, эрттегили тенгизчи. Не ючюн тутханларын эндилеге дери да билмеген хапарын айтхан эди.

Къарангы подвалгъа келтирип атхан кюн окъуна эшитген эди Алибек «Колыма» деген сёзню. Тутмакъла аны терк-терк сагъына эдиле. Ол къужур сёзню магъанасын ангыламай эди Алибек, элни, сахарны атымыды ол огъесе «Колыма» деген жерми барды? Аллай сорууланы кёп кере бере эди кеси кесине. Энди уа танытдыла, ма буду сен таныргъа суйген Колыма дегенча. «Сагъына, сагъына кетип, къолума тутдуруп къойдула да жакъаними», – деди кеси кесине Алибек, къуруда мылы болгъанлай тургъан кёзлерин къол аязы бла къургъакъсыта.

Ол такъыйкъада тышындан ач бёрю улугъаннга ушагъан бир тюрлю тунукъ тауушну эшитип сагъайды. Бираздан аны кесин ары-бери ура, терзелени, эшиклени бузлагъан къар хапула бла тую айланган эсирик желни бирде сызгыргъан, бирде жырлагъан тауушу алышындырды. Ол былайлада жаны болгъанны титиретип, бийлик этип тургъан аулакъ бораны эди. Юч кюнню ургъанлай турду кёз ачдырмай, тышына къараргъа къоймай. Къар да жаугъанлай турду тохтамай. Боран тохтагъандан сора уа аллай уллу сууукъ келди, тюкюрген тюкюрюгюнг жерге жетгинчи буз болуп къалгъан сууукъ.

Аллай къалабалыкъада да къоймаучу эдиле тутмакъланы ишге сюрмей. Бир къауумуна къар къорете эдиле, башхаланы тёбени этегинде таш ууатыргъа элте эдиле. Къалауурла тонла, уюкъла кийип болгъанлары себепли сууукъдан жунчумай эдиле. Тутмакълагъа уа аллай жылы кийимлени ким берлик эди, эрттеден да алышындырмагъан эски, жыргыкъ кийимлери сууукъ тыймай эдиле.

Ачы сууукъла келгенлей, ауругъанла, ёлгенле кёп болгъан эдиле. Бу къыяма жер тереннге дери бузлап, букъур буз болуп тургъаны себепли ёлгенлени, адетде болгъаныча, жерге тапдырыргъа онг жокъ эди. Жазда къар эригенден сора басдырырбыз деп, ёлоклени къаргъа кёмюп къоя эдиле.

Ачы сууукъ эди жунчутхан ансы, таш туйген, ауур ташланы ташыгъан аныча апчытмай эди Алибекни. Ахыр къарыулары тауусулуп, олтуруп тохтасала бирле, гепоула ушкок къалакълары бла хыны тюртюп,

къамичи тийирип, салыучудула аягъы юслерине. Туралмагъанланы уа таш туйген жерден алып кетиучю эдиле. Андан арысында аланы къайры элтгенлерин, не болгъанларын киши да билмей къала эди.

Таш тюерге, хуна къаларгъа туугъан таулары юйретген эдиле Алибекни. Кесини ауурлугъу бла тенг ташланы хунагъа артыкъ кючюнмей олтурта келген кишиди ол. Анга бёкемликни, бёлек кючню берген да ол эди. Бююн а, бугъоугъа тюшюп тургъан къыйын кюнюнде, анга чыдамлык берген, тап ёломден окъуна къутхаргъан аны къарыууну сакланнганыды. Аны ючюндю, не бек арыса да, сау кюнню тохтамай ишлеп тургъаны, чууун чыгъармай.

Бара-баргъан заманда кёрген эдиле лагеръни таматалары Алибек тынгылы, басымлы адам болгъанын. Таш ууатхан къауумдан айырып, от этиучюге салгъан эдиле. Андан арысында бир кесек эс тапхан эди, ауур ишден, чимдиген сууукъдан къутулуп. Ары дери уа, бегирекда биринчи кюнледе, сууукъ асыры жунчутхандан, жукъу басып: «Игисагъан, ма бусагъатчыкъда бу ташны юсюнде аякъларымы эркин созуп, кесек заманчыкъгъа окъуна бир жукълар эди», – деп, сууукъ жалпакъ ташха сукъланып кёп кере къарагъанды. Аллай амалсыз сагъатында жалпакъ таш анга анасы къагъып-согъуп, кёпдюрюп салыучу мамукъ тёшекден да жумушакъ кёрюнучю эди.

Термилип къараучю эди Алибек ал кезиуледе терен къар басып тургъан аулакъгъа. Кёп типирегенди, гепоуланы кюйсюзлюклерине, къычыргъанларына юйреналмай. Кюндюзгю кюнню къой, кече да бермегендиле ала анга тынчлыкъ, хынылары, къычырыкълары бла тюшюне кирип, аз уятмагъандыла элгендирип.

Энди уа юйреннгенди ол зулмуну ауур арбасына жегилирге. Кольманы сууугъу да алгъынча ачы кёрюнмейди, жумушагъаннга ушайды. Бир башласа уруп, кюндю, кечеде демей, бёрю жыйынча улугъанлай туруучу боран, кенг этегине жыя келип, къатхан къар бла эшик-терезелени туйюп «ойнауучу» къылыгъын къоюп, энди бираз шош болгъанча кёрюнеди. Аллах утала Алибекни жүрегине алай нек болгъанын ол алыкъа да кеси акъылында толу сезалмай тургъан ырахматлыкъны бергенди. Аны бла бирге суйген тауларына, туугъан элине сау-саламат къайтыргъа боллугъуна ийнаньулукъну да.

Кюз, къыш деп айырырча туйюлдю мында, бизни ангылауубузда болгъанча. Кюз келгени бла къышны олтуруп тохтагъаны бир болуп, терен къар басып, энди терк озгъан эсе да, жазны жабы-жахыларындан бир солуюкъ дегенча, бу жерле ырахатланып, узакъ «жукъугъа» батылып тохтаучудула. Къыш биргесине айырылмазлыкъ нёгерлерин – кесин къарлы аулакъда эрке жүрютучю боранны бла къайда жепи кёрсе, ары сугъулургъа ашыгъыучу ачы сууукъну – унутмай алып келиучюдю.

Элли ючюнчю жылны кюзюнде да келген эди кеч къалмай къыш къары, бораны бла. Алай Сталин ёлгенден сора къыралда башланган жумушакълыкъны жылы тылпыуу Кольмагъа да жетген эди. Бара-бара, ол жылыулукъ лагеръде низамны къатылыгъын эритген эди. Гепоула тутмакълагъа жумушакъ къарап тебиреген эдиле, къычыргъанларын, хыны этгенлерин къоюп, иште элтгенлеринде, артха къайтаргъанларында да.

Насыбы тутхан эди Алибекни – иги кьоншу болуп тюшген эди Андрей, кёпню кёрген, кёпню билген адам. Бу арт кезиуледе кьыралда бола тургъан жангьлыкъланы Октябрь революция хорлап, Совет власть кьуралгъанлы бери темир буруу тартылгъанча, кьаты бегитилип тургъан чекле ачыллыкъларыны, кьыралланы адамлары бир бирине жюрюп те-бирериклерини, дагъыда кёп башха затланы юслеринден сейир хапарла айта эди, кьайдан биле эсе да.

– Тангны атаргъа кьоймай чыгъарыучу эдиле арбазгъа, бу эрттен-ликде уа тынгылайдыла нек эсе да? – деди Алибек, ашыгъып кийине.

– Мен бир зат ангылай эсем, бу лагерь жабыллыкь болур кьысха заманда. Иш алайгъа келгенге ушап турады, – деди Андрей.

– Сени хапарларынг кёлюмю кётюредиле, ышаныулукь бередице. Аны ючюн ыразыма санга, Андрей, сау бол. Алай бир сорлугъум барды, айып этмесенг. Газет-китап деген, радио деген жокьду мында арталлыда, сора сен аланы кьайдан билесе, бирле кьулагъынга жашырын шыбырдап турмай эселе?

Алибекни бу кьужур сорууна, бу неле айта турады дегенча, жуу-ап бералмай, аны сууукь кюйдюрюп кьызаргъан бетине соруулу кьарагъанлай иги кесекни турду Андрей, Алибек да сакълагъанлай.

– Да газет-китап окьур кереги жокьду анга, шуёхум, – деди Андрей, – бола тургъан ишле кеслери айта турадыла аны. Быллай заман келирине термиле кёпле жутулгъандыла мында. Бизни уа насыбыбыз тутханнга ушайды. . .

Дагъыда бар эди айтырыгъы Андрейни, гепоуну «арбазгъа чыгъы-гъыз!», деген буйругъун эшитип тынгылагъан эди ансы.

– Кюн башыбыздан кьарагъынчы нек тынгылап тургъандыла была ише сюрлюк эселе?

– Не билейим, кёрейик не боллугъун. Алай айтып, Андрей аллында, Алибек аны ызындан арбазгъа чыкьдыла. Анда уа адам кёп жыйылып, кьауум-кьауумлагъа бёлюнюп, бир бирлерине андан-мындан соруула бере, билген бир айта, билмеген эки айта, женгил лахор эте сюеледиле, мында эндилеге дери жюрюген кьаты низам, сунмай тургъанлай, жумушагъаны неликден болгъанын, аны сылтауун тынгылы билирге суюноп.

Лагерьни таматасы подполковник Шульгин эки солдатны ашырыу-унда келе тургъанын кёргенлеринде, тутмакьла шумсуз болдула.

– Не айтырыкь болур? – деп сорду адыргыгъа кьалып тургъан Алибек, сен билмей амалынг жокьду дегенча, Андрейге умутлу кьарап.

– Бусагъат эшитирсе, – деп кьойду ол, таматаны сёзюн ашыгъып сакълагъанын билдире.

– Огъарыдан бизге политика тутмакъланы башларына эркин этигиз деген буйрукь келгенди, – деди Шульгин, – аны бла алгъышлайма сизни!

Тамата алай айтханлай, арбазгъа жыйылгъанла: «Ур-а-а!» – деп, узакьгъа созуп кьычыра, бёрклерин ёрге-ёрге атаргъа кьалдыла, эрттеден бери да кёрмей, тансыкь болуп тургъан жууукь адамларына тюбеп кьалгъанча, бир бирлерин кьаты кьучакьладыла. Бирле уа кьар тёбеге олтуруп, жилиядыла, эркегырыуча шош сыгылып, бирде ёмюрюню иги кесегин тутмакьлыкьда, шинжили бурууну ичинде ётдюргенине кюе,

кьолгъа юйреннген айыу кибик, бирде уа башына эркин болгъан кюнню кѳргенине кьууанып.

Тутмакъланы, кьанат битгенча болуп, ёрге-ёрге секирип, сабийлеча кьууанганларына кьарап турду Шулъгин, ётюрюк кюлюмсюреген кибик этип, кьатында не айтаса да, не этебиз деп, сир кьатып тургъан гепоулагъа кезиу-кезиу бир затла айта.

– Бир кесек сабыр болугъуз! Жолдаш подполковникни сизге энтта айтырыгъы барды! – деп, базыкъ ауазы бла иги да эшитдирип сѳлешди лагеръни таматасыны кьатында сюелген гепоуладан бири. Олсагъат, дауур-дууур тохтап, арбаз шош болду. Тутмакъла, энди уа не бла кьууандырлыкь болур дегенча, таматагъа аралып тохтадыла. Шулъгин, айтырыкъ сѳзлерин башына жья, бир кесек мычыды да:

– Эркин этерге деген буйрукь келген эсе да, Колымадан кетерге, хар кимни юйюне-журтуна кьайтарыгъа деген оноу жокьду алыкьа, – деди.

Дауур жангыдан кьозгъалды. «Бу жер юйледе кьаллыкь эсе башыбыз мындан ары да, кьаллай эркинликни юсюнден айта турады бу!», «Киштикге – оюн, чычханнга – ёлюм дегенлей эте турадыла была!» – деп кьычырдыла андан-мындан кьанлары кьызгъан тутмакъла. Шулъгин айтырыгъын айтып бошагъандан сора кетип кьалмады. Тутмакъланы алай кьаты сѳлешгенлерин эшитмегенча этип сюелгенлей турду.

Болсада энди тутмакъла, шургулу бола турсала да, кѳллери кѳтюрюлюп, иги кьууум эте башладыла, лагеръни таматасыны артда кьошханы бу азапны ахыры боллукь туююлду дегеннге ушай эсе да, Колымада кѳп жылланы ичинде адамны инсанлыкь даражасына сыныкьлыкь салып тургъан хыныны кьуйругъу чубур болгъанын кѳрюп.

Алибекни да экили этген эди таматаны артда кьошханы. «Муну кьуйрукь булгагъаны бошдан туююлду. Огъарыдан буйрукь келмесе, эркин болгъансыз башыгъызгъа демез эди ачыкъдан, адам кьадарына оноу этерге юйренип кьалгъан, дуняны пролетарьларыны атасыны аты бла этилген кюйсюзлюклени тюзлюклерине аз да бурулмай ийнанган, аны оноуларын толтурур ючюн кесин отха-суугъа атаргъа хазыр болуп тургъан таза коммунистге саналгъан киши. Дагъыда бир жашырын оноу келгеннге ушайды, ол айтхандан хыйсап этсенг. Огъесе ишсиз-кючсюз болуп, бу тынч ашадан кьуру кьалама деп, адыргыдан кеси кьошханлыгьымыды? Ёлгенденми башхады аллай кишиге оноудан кьуру кьалгъан. Андан сора аны ким неге санарыкъды. Кѳпле кѳп тюрлю айтханларына, кѳп тюрлю хапарла жюрюгенлерине да кьарамай, Алибекни кеси акьылына кѳре сагъышлары алай эдиле.

Къалай-алай болса да, Колымадан кьутулургъа насыбы тутта башлагъанын кѳрген эди Алибек. Андрейни айтханлары тюз болгъанларына да кюн сайын туюнюне келеди. Къалай биле болур эди ол тамбла, бир-сикюн не боллугъун? «Бугъоуланы атар заман келди! Бу жаханымден кьутуллугъубузгъа ийнандым, шуёхум!» – деген эди кьууанып, кьучакьлагъан да этип... Муратына жеталмагъан эди Андрей, жаханымден кьутулалмагъан эди. Сууукь ауруу тийип, эки кюнден кѳп жашамай кетген эди. Болмагъанча бек бушуу этген эди Алибек Андрей ёлгенде. Кѳп жылланы бир бирден айыраламай, бир бирге билеклик эте келген чынтты тенгле бол-

гъан эдиле. Андрей къатында болгъан къадарда таянчакълыкъ этеригине, болушругъуна аз да ишекли туйюл эди Алибек, начальник сѐлешип кетгенли бери озгъан кюнледе бири бирине асыры чойре келгенден, адам акъылына сыйындыралмазлыкъ тюрлю-тюрлю хапарланы не кѐп эшите эсе да. «Тилде сюек жокъду, шуѐхум. Бошлап къойсанг, желни, боранны алларында баргъан, не узакъгъа да мычмай жетген бир жюйрюкдю тил, тохтамай тюрлене, жангы магъана ала баргъан. Андан айтадыла «Тилде сюек жокъду» деп, хар ким эшитгенин кеси ангылауна кѐре, былай болсун деп, кеси суйген жанына буруп, тюрлендирип, бирден бирге алып баргъанындан хыйсап этип. Лагеръни начальниги келе-келип жол ачып къойгъанды аллай шургулу хапарлагъа. Ала мындан ары кѐпден-кѐп бола барлыкъдыла. Сен аланы бирине да ийнанма, кесинги жюрегинги айтханына ийнан», – деген эди Андрей.

Нѐгерини хар сѐзюн тутады эсинде Алибек. Кѐпле кѐп айтханларына ийнанмагъаны да аны ючюндю. Айхай да, Андрей сау болса, иги да тынч боллукъ эди Алибекге акъылына келген бир-бир къыйын соруулагъа жууап берген. Сѐз ючюн, башларына эркин болдула эсе, Колымадан кетерге эркинликлери болмай, бу жер юйледеми туругъа керекдиле ала, шинжили буруудан тышына чыкъмай, огъесе башларына толу эркин этилгенлерини юсюнден жангы оноу келгинчи, къайда суйселе, анда туругъа, кеслерине иш излергеми керекдиле, дегенча соруулагъа. Аллай сагъатында мудах болады Алибек, излейди нѐгерин, аны кѐрген зарауатлыкълары мутхуз эталмагъан, къуруда кюле тургъан кѐксюл кѐзлерин, жумушакъ ауазын, ауур атлашын кѐз аллында тутаргъа сюеди.

Ол чакъда билмей эди Алибек ичине от болуп кирлик дагъыда бир ачы хапар эшитирин.

Таулуланы Орта Азиягъа бла Къазахстаннга кѐчюргенлерини, тау аууула жангыз болуп, модул къалгъанларыны хапары эди ол. Аман хапар эшитилмей къаламыды дейсе. Колымагъа да жетген эди ол, энди кѐрейим къайры барлыгынгы дегенча. Аны эшитгенинде, Алибекни мыйысы чанчып, ауаргъа аздан къалгъан эди. Бюгюн-тамбла жангы оноу келеди да, азатлыкъны жолу ачылады, деп тургъан жарыкъ умутлары къара къайгъыгъа айландыла. «Азияны дангыл тюзлерине элтип, чач-тюк этерча не хатасы жетген болур эди халкъымы ол мурдарлагъа?!» – деп къычырып соргъан эди Алибек, ачыуун ичине сыйындыралмай, акъылдан ажашыргъа жетип.

Танг унутула бара эдиле да Алибекни къайгъылары къыбыладан жылы сериуну ура башлагъанлы, энди алагъа жангълары къошулдула да, инжилтедиле. Умутлу къарайды тѐгерегине, жапсарыр, сѐз болушлукъ этер адам тапмайды. Андрей керек эди анга бюгюн кимден да бек. Бу жарсыулу сагъатында къатында болса эди, тауусула билмеген азап жолунда антлы нѐгери ангылатыр эди ишни болушун, жюрегини жангъидан ышырылгъан отун ѐчюлтюр амал табар эди. Аны бла да тутмады насыбы Алибекни. Ишден келип ушхуургъа чакъыргъынчы, бир кесекчик солуюм деп, тапчанына таянып къалкъыгъанлай, уянмай къалгъан эди, ынычхагъаны, тепгени болмай, азаплы къадарына шош бой сала келгенича, ахыр сагъатына да сабыр тюбеп.

Аллай адам эди Андрей, кюйсюзлюкню ачы гыржынын ашар ючюн кълалмагъан эсе да, адамлыкъ даражасына чып къондурмагъан, зулмуну бошаллыгына, тюзлюк хорларыгына арсарсыз ийнанганлай тургъан. «Къыбыладан жылы сериуон ура башлагъанды, шуёхум. Ол эркинликни сериуонюдю, зулмулукъну черегин таркъайтырыкъ сериуон. Хайт де, кёпге тёзген азгъа да тёз», – деген эди Андрей бирде.

Ортада жарым жыл озгъандан сора Андрей айтхан тюз болгъанын кёрген эди Алибек. «Тройкаланы» оноулары бла тутулуп тургъанла барысы да башларына толу эркин болгъанларыны юсюнден оноу келген эди башындан. Андан арысында тыйгыч жокъ эди кишиге да. Бир ыйыкны ичинде бош болгъан эдиле жер юйле. Лагеръни таматасы тургъан межамны башында чайкъалгъан байракъны да кетерген эдиле. Къыралны мюлкюн, складланы сакълагъан солдатладан башха гепоуланы бирин да кълдырмагъан эдиле.

Жангыз Алибек кълалгъан эди жер юйде, муну бош къояргъа жарарыкъ туююлдю деп, ырыслагъан этгенча. Башына эркин болгъанлыкъгъа, барыр жерин билмей, аякълары байланып эдиле аны. Туугъан элине барама десе, кимни табарыкъды анда, таула теренинде атылып, къуру болуп кълалгъан элде. Къойгъан а этерикмидиле ары, турурма, жашарма десенг – аны да бир бил. Азияны уа къалайына элтип атхан болурла юйюрюн – андан да жокъду хапары Алибекни. Кёрюрге насыбы тутарыкъ болурму кёчгюнчюлюкню азабына тюшюп тургъан ёз халалы Саниятны, къызчыкълары Алиманы бла Салиманы, бек гитчеси Солтанны? Азия да, Колымача, уллу жер болгъан хапары барды, къыйыры-чеги кёрюнмеген, кюн кюйдюрген аулакъ. Аны иссилигине къалай тёзала болурла тау салкъынына юйреннген балала, абаданла къалай-алай болсала да?

Дагъыда алагъа ушагъан кёп тюрлю соруула бериучюдю Алибек кеси кесине, узун ингирде печь аллында олтуруп, отну да аз-аз ышыра, бирине да кёлюн чёкдорюрча жууап табалмай.

Ахырында бир тутмакъдан къутулуп, башха тутмакъгъа сугъулгъандан эсе бир кесек сабыр бол, сабыр тюбю – сары алтын деп, бошдан айтылгъан болмаз. Андрей бир зат билип айтхан болур эди, кёпге тёзген азгъа да тёз, тюзлюк хорларыгына ийнан, деген оноулагъа келди Алибек.

Алай эсе, адам кючлю журт табаргъа керекди башын сугъарча. Бу ийисли жер юйден да чыгъаргъа керекди, башына эркин болгъан къадарында чыгъан уягъа кирип турмай. Ол акъылы бла, тегерек-башха къарай келип, ашхананы ишчилери туруучу отоуну сайлады Алибек. Кенг, къургъакъ отоу эди ол, ичи акъ бла сюртюлген, иги жылыннган. Жаз башына дери анда ырахатланып турду, ушакъ нёгери болмай, эрикгенден башха бир затдан къыйналмай. Къар эрип, жер ачылгъанлай, заманын оздура турмады, ишни къолгъа алды, тогъуз айгъа созулгъан эригиулю къышда бошайгъан санларын ийлерге онг чыкъгъанына къууана.

Уллу тёбени этегинде, тутмакъла таш ууатхан жерден узакъ болмай, лагеръни бахчасы бар эди, анда картоф, хобуста, чюгюндюр, быхы, дагъыда башха кёгетле ёсдюрюп тургъандыла ашханагъа. Алибек, аны къыйырында бир ненча соткасын бёлүп, тынгылы жарашдырып, картоф бла хобуста салды.

Торф кьатышы болгъаны себепли тымлы жер эди да, бай тирлик жыйгъан эди кюз артында. Буула ёсдюрген совхозну кьошлары бар эдиле ол тийреледе, буу сюрюулени ызларындан кёчюп айланган. Ма алагъа сатхан эди Алибек жыйылгъан тирлигин.

Юч кьышны ашырды лагерь чачылгъандан сора да Колымада Алибек. Жазгъа хар чыкьгъаны сайын кенгерте баргъанды бахчасын. Жегилген буула да алгъанды чанасы бла. Ёсдюрген тирлигин буучу кьошлагъа кеси элтип сагады.

Ахча-бохча дегенлей, танг кесек ахчачыкь да жыйгъанды, жолуна да жетерикди, юйюрюню бирерине бирер саугъа этерге да.

Ма алай орналып тохтагъан эди Алибек, Узакь Колыманы кьадыр кьылыкъларына юйренип, хайырчыкь келтирген гитче мюлк кьурап, анда курт-мурт эте. Жаз мында кюнню табагъы батмай тегерек айланганлай турады, кьарангы болмай. Кьышны юч айында уа кюн чыкьмайды. Кьыйналып юйренген эди Алибек анга, адамыча жукьлап, санларын солутмай. Анга да жарашдыргъанды энди кесин, жерде туууп ёсген адам кибик болуп кьалгъанды.

Энди чукча кьоншусу да барды. Ыргын деген алтмышдан атлагъан алаша бойлу, текесакал кишичик. Эригип тебиресе, эки буу жегилген чанасына минип, арсарсыз анга атланычуду Алибек. Кьоншу дерча да туююлдо, он кьычырым болур орталары. Алай бу элсиз-жансыз аулакьда ол орта алай узакь кёрюнмейди алагъа.

Кьыбыла жанындан жылыу ура башлагъанда келип салгъанды чатырын Ыргын алайда. Келе-келгенлей окьуна шагъырей болгъан эди Алибек бла, колхозну бу сюрююне кьарагъанын, буула кютюу излей, кьайсы жанына бурулсала, аланы ызларындан бара, бу кёрюнген тебелени этеклеринде жетмеген жери кьалмагъанын айтып. Ол кюнден берисинде ала бир бирге кьонакьгъа бармай, арада ыйыкь оздурмаучудула.

Жыл саны келгенликге, тири адамчыкьды Ыргын, кьонакьбайлыкь эте билген. Ортада ыйыкь озмагъан эсе да ала бир бирлерин кёргенли, бек кьууанычуду Алибекге, кёп жылланы кёрмей туруп, асыры тансыкь болгъан жууукь адамы сакьламай тургъанлай келип кьалгъанча. «Кьалай иги этдинг келгенинги, багъалы шуёхум! Ай, маладес, ай, жаша! Бурунум суююнюп тура эди да, билген эдим сени келлигинги! Кьууандырдынг кьарт кьарындашынги, сау бол!» – дей, тегерегине гугурукьуча айлана, от жагъагъа олтуруп, сыйлар кьайгъыгъа кириучюдо. Алибек да биледи чукча кьоншусун кьууандыра – шеша келтирмей кьоймаучуду. «От сууду» жаны-тини Ыргынны. Аны кёрсе, кьысыкь кёзчюклери андан да бек кьыйылып кьалычудула, асыры ыразы болгъандан. Бизни тейрибиз, бу сууукь аулакьда инсанны жаратхандан сора, жашау этер ючюн анга эм алгъа бууну бергенди, буду сени ашынг, кийиминг, улоуунг, журтунг деп. Заманла озгъанларындан сора бу кьарлы-бузлу аулакьда кеси жаратхан инсанла сууукьдан кьыйналгъанларын кёрюп, сагъыш эте келгенди да, ичлерин жылытыргъа керекди бу хариплени ансы. ауруулу-кьыяулу болуп, тауусулуп кетерикдиле деген акьылгъа келип, «от сууну» жибергенди. Адамла ал кезиуде бюсюремей тургъандыла анга, асыры кючлюдо, башны аурутады, борбайлагъа кьарыусузлукь береди деп. Бара-бара уа

кѣргендиле «от суу» ачы сууукълада ичлерин жылытханын, кѣл кѣтюргенин. Андан арысында жаратып, ичип тебирегендиле. Ма андан берисинде бизни суйген ичгибиз болуп къалгъанды «от суу».

– Кесинг къурашдырыпмы айта тураса огъесе халкъда жюриюген тау-рухмуду бу? – деп сорду Алибек.

– Атам айтып эшитгенме ансы, халкъыбызда жюриюгенинден бла жюриюгенинден хапарым жокъду, – деди Ыргын.

– Бизни файгъамбарыбыз а, Аллахны саламы анга болсун, кесини умметинден болгъаннга эркин этмегенди «от сууну», харам этгенди, адамны башын хайран этгени ючюн.

– Да сора сиз къалай жашайсыз сууукъдан къабышып къалмай, «от суу» ичмей эсегиз? – деп сорду Ыргын, Алибекни айтханына ийнанырыгъы келмей, аузуна элтип бара тургъан стаканын артха салып. – Ичги дегенни бир тюрлюсю да жюриюемиди сизде?

– Боза жюриюдю. Бек суйген ичгибизди. Элибизде боза этмеген юню табарыкъ туйюлсе, нек десенг, ичгини да ичгисиди боза. «От сууча» кюйдюргюч туйюлдю, жумушакъды, хычыуунду. Башха да, ашха да жарагъан, къарыусузгъа къарыу берген, кѣкюрекни кенгнге керген аллай бир жараулу ичгиди. Сора мындача сууукъла болмайдыла бизни Кавказыбызда. Былайлагъа къарагъанда, ол жаннетди де да къой...

Дагъыда махтарыкъ эди Алибек бозаны, тансыгъын алгъынчы дери, тамагъына бир зат тыгъылып, тыкил болуп, кѣзлери суудан толуп, сѣлешалмай къалмаса.

– Неден сыгъадыла ол бозу дегенинги? Аллай жемиш ѳсемиди мында? Ыргынны бу сорууна терк жууап бермеди Алибек. Хуржунундан къол жаулулгъун чыгъарып, кѣзлерин къургъакъсыгъты да:

– Жемишлени сыгъып этмейдиле аны, мирзеуден этедиле, нартюх, зынтхы салатдан. Бозаны бек игиси уа зынтхыдан болады. Игисагъан, бусагъатчыкъда гоппан бла боза келтирип салсала эди аллыма, быж-быж этип къайнай тургъан, «от сууунгдан да», дуния байлыгъындан да аны сайлап аллыкъ эдим, кесими туугъан тауларыма, жылы от жагъама къайтханча кѣрюп, – деди мудах бет алып.

– Къайтырыкъса, шуѳхум. Тюшюмде окъуна кѣргенме сени жолгъа атланганынгы. Алай айтханында, Алибек тирилип, не дейсе дегенча, нѣгерини бетине соруулу къарады да:

– Айтчы, сени тюшюнгю тюшюмде кѣрюп, къолум бла тутуп къоярыкъ эсем а, Аллах боюруп.

– Бууларынгы ашыгъып жеге тургъанча боласа да чанагъа. «Танг аласы бла къайры ашыгъаса?» – деп сорама. «Кавказгъа! Энди жол ачылгъанды манга да!» – дегенни айтып, не салам, не келам бермей, кетип къаласа, жангыз кесими къарлы аулакъда къоюп.

* * *

Ыргынны тюшюню кертилигин кѣп бармай тюшюнде кѣрюп, къолу бла тутхан эди Алибек, кеси Аллахдан тилегенча. 1957 жылда туугъан жерлеринден зор бла кѣчюрюлген миллетлеге эллерине-журтларына къайтыргъа эркинлик берилген эди. Ол санда бир тюрлю хатасы болмагъан,

бериячы башкеслени жалган даулары бла, ётюрюк, тутумсуз кыагыт-ла жарашдырып жибергенлери бла ёмюрлени теренинден бери жашап келген тауларындан кысталып, онюч жылны ичинде кырылып тауусулурга жетген таулу халкыга да. Артха кыайтырга эркин болганларын билгенлей, таулула тууган жерлерине арсарсыз тебиреген эдиле, бери келтиргенигиз кибик, артха да элтигиз деп, дау этмей, вагонланы бла контейнерлени кеси ахчаларына алып, анда ишлеген юйлерин-журтларын учуз-учуз берип. Ата журтларына асыры тансык болгандан, халкь кыуанч тыпырлы болуп, бирден жолга атланнганында, юйлерин алайлай кыюп кетгенле да болгандыла.

Ол кыанатлы хапар узакь Колымакга да жетген эди мычымай. Аны эшитгенлей, Алибек да женгилленген эди, асыры кыуаннгандан. «Мени бу кюннге сау-саламат жетдирген Аллахыма жаным кыурман болсун. Журтумдан, халал юйюмден-юйюрюмден айырып, жер этегине алып кетип, жыйырмадан аслам жылны жабылып турган жолум ачылды эсе, бир такыйкыаны да озурмазга керекме мында», – деп, жол кёл алды. Сора «Ыргыннга да билдирмесем бу хапарны, кыуанчымы ичиме сыйындыраллык туююлме», – деп, чукча шуёхуна тубемей болмады.

Кесине бир уллу ашкылык келгенча кёрюп, болмаганча кыуаннган эди Алибекни хапарына Ыргын. Алгыш этип, элине сау-саламат жыйышырын тежеп, «от суудан» тартды. Кыуаннганы бла бирге мудах да болду, кёзлери мылыландыла да, кёл аязы бла сыларга кыалды. Аны кёрюп:

– Кел Кавказга мени бла. Анда жараулу юй ишлербиз жыйылып, изеу болуп, таулу тиширыуладан бирин да берирбиз, таулу киши болуп, ох деп жашарса, – деди Алибек кюлюмсюреп.

– Сен болмазлык хапарны айта тураса, однако. Кыарт чукчаны элтип Капыказынга таулу киши эталмазынги билесе, алай айта турганынгды ансы. Чукчаны жаны-кыаны да сууук аулакь бла бирди. Аны былайдан айырсаңг, тамыры бла бирге чыгарылган терекча ёлюп кыаллыкды. Однако, бир жаны бла, сени кетеменге жюрегим кыуанады, кёлюм а кыуанмайды. Бу жангыз аулакьда сёз нёгерсиз кыала турама, ма олду мени мудах этген.

Алай тилейме кеси кыайгысын этеди ансы бууну чубур кыуйругундан тутуп айланнгандан башханы кёрмеген бу акьмакь чукча деп, манга айып этме. Жюрегими жырып кёлюнга алып кыарасаңг кёрлюксе санга кыалай кыуаннганымы ансы, сёз бла айтып ангылаталлык туююлме. «Жюрюсенг, жол ашарса, кёп олтурсаңг, шалпарынги жыртырса», дейдиле бизде. Шалпарынги жыртыр ючюн кыалмаганса узун да, тырмылы да жолунгда. Мындан ары ол итиу салганча сыйдам болсун. Элинге сау-эсен табылып, юйюрюнгю этек тубюнге жыйып, ырахат жашау берсин Аллах санга, кыарындашым.

Ыргын алай ариу алгыш этип, стаканны бели бла бир «от сууну» бир урлаганлай ашырды да, иги кесек тургандан сора алды солуун.

Сора, эринлерин жалай, олтурган жеринден ёрге турду. Алибек да, кыонакьбайына намыс этип, аягы юсюне болду.

– Бирге гыржын ашагъанбыз, «от суу» да ичгенбиз бирге, бир ата-анадан туугъан къарындашлача болгъанбыз. Мындан ары бир бирни кёрлюк болмакъ. Аны себепли къучакълашып айырылайыкъ, – деди Ыргын. Ол алай айтып бошагъынчы окъуна Алибек къучагъына жыйып, ёрге кётюрюп Ыргынны, сабийни алгъанча женгил.

– Эки къабыргъама бир этип къояса, алай къаты къысма, – деп жалынды Ыргын. Алибек аны жерге акъырын салды. – Колымада таш туйгенинг жарагъанды билеклеринге, однако. Солуусуз этерге аздан къойдунг къартны.

– Кечир, къарындашым, кечир. Мени эсинге терк-терк тюшюре туруп эсенг дегенлигим эди ол.

– Бек ахшы... Унутмазгъа сёз береме, сау къадарымда.

Алибек бла Ыргын, таулу бла чукча, дагъыда бир бирлерин къучакъладыла.

* * *

Алибек жаз башы кюнлени биринде Тёбен элни ортасында алгъын клубну межамындан башха журт болмаучу майданда машинадан тюшдю. Тёгерек айланып, санагъан этгенча, элге акъырын къарап чыкъды да, адамла чачылгъандан сора, намаз этерге тебирегенча тобукъланып, жерни уппа этди. Терк окъуна аягъы юсюне турду да, эринлерин ариулап, улоу айланмагъанын кёргенден сора, артмагъын инбашына тагъып, тарны тамагъын тутуп, ёрге айланды, жаш адамча тири атлай, аякъ тюбюнде чёп сындырмай. Район ара этген эселе да, алгъыннгы даражасын къайтарып, инсан къымылдагъанына кёре эл алыкъа толу жыйылмагъанын, от жагъалары сууугъанлай тургъан, жарты оюлгъан чорбатла иелерин сакълай, мудах сюелгенлерин кёрген эди Алибек. Жол нёгер сакълай турмай, туугъан элин, юйюрюн кёрюрге, аладан тансыгъын алыргъа ашыкъгъаны да аны ючюн эди.

Жолну уа унутмагъанды Алибек, аны хар жингиригин, ёрюн, энишин да, ташын, терегин, чучхурун, шауданын да. Алай бош атлап келмейди ол, къанатла битип, учуп келеди, аякъларын жерге жетдирмей, арыгъан, талчыгъан дегенни билмей, эки элни арасындагъы жолну хар ташын-терегин кьол аязы бла сылай, уппа эте, аладан кюч ала. Тансыгъын алай бла алады Алибек ансы, къарагъаны бла къандыралмайды суусабын.

Тюрленнген зат жокъду мында. Хар не да жериндеди. Черек да, тарлыкъдан эркинге чыгаргъа ашыкъгъанча, жюйрек саркъады. Чукуйбаш таула да, кириш-кириш тутуп, къадамала болуп сюеледиле. Бу жол ала жангыз ауузгъа жан кирип, тириле башлагъанына сагъайып къарагъанча кёрюнедиле Алибекни кёзлерине.

Жолну эки тенгине жете келген жерде чучхурчукъ болуучуду, ташдан ташха секире, шош «жырчыгъын» эте бийикден акъгъан, жаз исиледе окъуна асыры сууукъдан тишлени бурдургъан. Анга дери бир кычырымдан кёп кьалгъан болмаз дегенде, Алибек ыранлагъа жортуп ёрлеучю, кийик къууучу жашлыгъындача, атлашын терклендирди. Суусап амалсызындан угъай, хар келгеннге къууанып, шорха «жырчыгъы» бла

тубеучю чучхурдан тансыгъын алыр ючюн, аны кёз жашча таза, бузча сууукъ сууундан ичип къанар ючюн.

Чучхурга жетеме жингирикден бурулганлай дегенинде, Алибек атлашын шош этди, ууда айланыучу заманындача. Чучхурчукъну шорха тауушчугъун эшитирге суююп, къулакъ салды. Ол да талай замандан бери аны жокъламай турган шагъырейи келе турганын кёрюп къууанганча, эрттедегили «жырчыгъын» жырлай, жарыкъ тубеди Алибекге. «Залимликни бугъоун юзюп къайтдым санга Аллахны ахшылыгындан, жаным-кёзюм. Экибиз бир бирни кёрмей турганлы жыйырма жылга къарт болдум, тырмы басды бетими, башымда къара тюк къалмады. Сени уа тюрлендиралмагъандыла жылла, тураса алгынча ариулай, тирилей. Шош «жырчыгъынгы» жырлай», – деди да, акъкъалай аякъны толтуруп, тауусхунчу дери солумай ичди. Ол да тамамлыкъ этген эди анга, алай бир аякъ бла тохтап къалыргъа кёзю къыймай, экинчи кере да алып, ахыр тамычысына дери къоймай ичип, аякъны жерине салды да, ийилип, чучхурчукъну жашил «тюк» басхан ташларын кезиу-кезиу уппа этип чыкъды.

Дагъыда кетип къалмады Алибек алайдан. Жолоучу адам солусун деп, ким эсе да келтирип салган жассы ташха олтурду: «Огъары элни адамы саулай къайтхан болурму, огъесе угъаймы? Юйдегим, сабийлерим къайталган болурламы халкъ бла бирге?» – деген сорууланы бере кеси кесине. Болсада ол алагъа жууап табаллыкъ туююл эди, былайда не кёп олтурса да.

Кюнню кёзю тау тёппеге илине башлагъан кезиуде Алибек ёрге барган тар орамчыкъ бла келе-келип, эл башында къаягъа тирелип тохтагъан чырпылы тёшге къысылып ишленген чорбатыны аллында, алгын сохле болуучу жерде тохтады. Кёп суюелди алайда сагъышлы болганлай. Эшиги-терезеси болмай эрттеден бери агылып турган журт да, бу былайда суюелген кимди, не керекди анга мында дегенча, иесине сокъур кёзлери бла мудах къараганлай турады.

Алибек сунганча туююл эди иш. Аны алайлыгъын эл къыйырына жетгенлей окъуна кёрген эди, от жагъала суууп турганларын, къара кёмюр болуп.

Бу юйню иеси келгенине къууанганча, бир бирлерине кеси тиллеринде бир затла жаншай, чуу-чууларын тохтатмагъанлай, хауаны шуу-улдатып, ары бла бери учуп айланган чорбат чыпчыкъладан башха жан къымылдамагъан арбазына шош атлай кирди Алибек, жюреги эки тюрлю бола, аны жарсыулу къадарыны азап жолу тауусулганына къууана эсе да, бирде уа юйдегисин, сабийлерин ёшюннине къысып, аланы хар бирини бетлерине къарап, ауазларын эшитип, тансыгъын алыргъа ашыкъдырган умуту болмай къалганы ючюн мудахлыкъ хорлап.

Бек алгъа Алибекни кёзю атасы олтуруучу тыпыр ташха жетди. Энишге ийилип, къол аязы бла сылай кетип, кюнде жылынып турган ташха олтурду, эки аягын да созуп. Жылы таш анга анасы тёшеучю къуш тёшекден да жумушакъ кёрюндю. Алай олтурганлай, атасыны сыфатын кёз аллына келтирирге, аны бетин энтта да бир кере кёрюрге суюдю. Саулай ауузда аты айтылган эфенди эди Татыу хажи, узун бойлу, акъбет, акъсакъл киши, фатыуаларына жамауатны тынгылата да, ийнандыра да

билген. Араб тилни иги билгени себепли Къуранны окъугъанына адамла суйюп тынгылап болгъандыла, жүрек сырларын къозгъап, ариу жыргъа тынгылагъанча. Тюркню, Арабны да жаяу къыдырып къайтхан. Насыпдан да юлюшсюз болмагъан. Бирсиле кёрген азапны кёрмей, кюймей-бишмей, саула ёлгенлеге сукъланган зулмучу ёмюрню ачылыгъын сынамай алышхан эди дуниясын, жүрек тазалыкъ, тюзлюк ючюн къадалып кюрешген асыл дин ахлусу адам.

Кёп олтурду ёрге турлугъу келмей атасыны ташындан Алибек, къудуретден тансыгъын, суусабын къандыралмай, къайда эсе да кёзкёрмезде атсыз оба болуп къалмай, атылып тургъан журтунга жан сал деп, къайтаргъан Аллахха шукур эте, юйюрю: ёз халалы, эки кёзю – эки къызы Алима бла Салима, аргына сакълагъан жангыз жашы Солтан сау-саламат къайтып, барысы да бирге жыйылып, эски журтха жангыздан от тиргизириклерине ийнана.

«Ма ол кюннге жетсем къанарыкъды суусабым ансы, ары дери сау черек барса да, къаналлыкъ туююлма ичим бла», – деди да кеси акъылында, олтургъан жеринден ёрге хылыф туруп, къургъакъ чырпы, къаура, агъач жаркъа табылгъанны ашыгъышлы от жагъагъа жыйып, терк окъуна от тиргизди. Ала чыр-чыр этип, атыла-чачыла келип, терк къабындыла. Атылып къалгъан ачыуундан къара кёмюр болуп тургъан от жагъагъа жангыздан жан кирди. Жылыу не болгъанын эртте унутхан, акъсыл мугут басып тургъан къабыргъалагъа да жетди от жагъаны жылыуу.

Жылына тебиреген отоугъа жайылгъан мугут ийис жаш юйюрюн аны эсине энтта да бир кере тюшюрдю. Ол хычыуун ийис аллай бир заманны сакъланып тургъанына сейир эте, отну да ышыра-ышыра ашырды Алибек юйюне къайтып келген биринчи кюнюн.

Болсада жүрегин чёкдюралмай эди, кёп кюсеген журтуна къайтып къууанган эсе да, ырахатлыкъ да табалмай эди Алибек, юйюрюнден хапар билмегенини жарсыуу кюнле оза баргъанлары къадар аны бекденбек тынгысыз эте бара эди.

Юйю эл башында эди да, танг эрттен тура келгенлей, саулай элге къарап чыгъыучу эди, эл къобузчусу кибики, кимни ожагъындан тютюн чыгъа болур деп, юйюрюнден бир хапар билир адыргысындан. Алай хар жол сайын мудах болуп къайта эди артха; чыкъмай эди бир от жагъадан да тютюн, шумсуз эдиле иелерин сагъайып сакълагъан чорбатла. Жангыз ары-бери тюртюле айланган эрттен аязчыкъды мында кесин билдирген, тёз энтта да бираз, эл къайтхан кюнню да кёрлюксе дегенча, Алибекни бетин жумушакъ салкъын къанаты бла сылап, жапсарыргъа кюрешген.

Бир кюн а арбазда чорбат чыпчыкъла, уллу жыйын болуп, жабы-жахы этерге къаладыла да, Алибек, не къаугъа этедиле была деп, тышына чыкъды. Аны кёрген чыпчыкъ жыйын гурр деп учуп кетди. Алибек энишге къарады да, суу боюнуна эннген орамдан тютюн чыгъа тургъанын кёрюп, къууанчын ичине сыйындыралмай, арсарсыз ары тебиреди.

Даулетни чорбатындан чыкъгъанын билди тютюн келе-келгенлей окъуна Алибек жангылмай. Бирге ёсген, бир туурам гыржынны эки бёлюп ашагъан тенгле эдиле ала. Огъары элде колхоз къуралгъандан сора окиси да бирге ишлеп тургъандыла – алгъа фермада, артда уа къурулуш

бригадада. Тюзлюкню суйген жаш эди Даулет, ара мюлкню кюлайы ючюн кюадалып кюрешген, тири, бёкем адам. Колхозну айнытыргъа салгъан кюыйыны ючюн Урунууну Кюзыл Байрагъыны ордени бла саулай районда биринчи болуп саугъаланганладан бири эди. Ол заманда уа аллай сыйлы орден бла саугъаланганланы намысларын бек бийикге кетюрюючю эдиле.

Алибек арбаздан, адетде болгъаныча, юйню таматасыны атын айтып сёлешди, татлы тенгин кёрюп, тансыгъын алыргъа, андан сора да, билгени-кюалгъаны бар эсе, юйюрюнден хапар сорургъа суйюп, урушну аты сагъынылгъынчы иги да алгъа жалгъан дау бла тутулуп, сауу-шауу билинмей ёлгенге саналып тургъан тенги арбазында сюелип тургъанын кёрсе, Даулет не этерик болур, деп ойлай.

Алибек сунганча болмады. Юйден Даулет угъай, кенг жауурунлу, ёре санлы жаш чыкыды да, жарыкъ саламлашып, танымагъан кюонагъын юйге чакъырды. Кёзю-кюашы, бет сыфаты, ёсюмю, ауазы да Даулетни кеси де да кюй. Андан билди бу тенгини жашы болгъанын, Даулетни тюз кесин кёргенча, кесине тартып, кюучакълады, ийнакълады.

– Мен Алибекме, атанг айтып эшитген иш этген эсенг. Даулет бла чыбыкъ атлагъа минип, жоргутп айланган жаланбыдыр сабийлигибизден бери бир бирибизден айырылмай ёсген тенгле эдик. Баш орамдан кюарап, юйюм ёргедеди, дуппур этегинде, тютюн чыгъа тургъанын кёреме да бу тийреден, арсарсыз Даулет тюшеди эсиме, аны ожагъындан чыгъа болур тютюн, кюайда да биринчи болуучу эди да, бу жол да болду биринчи, элине-журтуна барында да алгъа кюайтып деп, андан жан атханма бери, суйген тенгимден тансыгъымы алыргъа ашыгъып, – деди Алибек, ал отода юйню иеси кёргозтген тапчанны кюыйырына акъырын чёге. Отоуда жангыз андан башха абери жокъ эди, тапчан да кюалай сакъланнганын бир Аллахдан сора киши биллик тюйюл эди.

– Мен жашыма Даулетни, – деди жаш, – Ахматды атым. Бир кере угъай, кёп кере эшитгенме сени атынгы атамы ауузундан. Хар сагъыннганы сайын кёзлери суудан толуп кюалыучу эдиле, бир хатасы болмагъанлай думп этип кюйдула жазыкыны ол кюансызла деучю эди кимлеге эсе да, кюаны кюайнай. Кёраллыкъ болмазсыз энди сиз бир биригизни, тамата. Сюрюнюнню азабын кетюралмагъан эди хор жүреги. Сыр-Дарьяны исси аулагъына элтип тёкген эдиле да, эл-журт болмагъан, юзmez тебеледен башха абери кёрюнмеген бир кюуру жерге, жылдан кёп жашамай алышхан эди дуниясын. Анабыз да кёп жашамагъан эди атабыздан сора, ёлет ауруу алып кетген эди. Биз, эки кюарындаш, эки эгеч болуп, атадан, анадан да ууакълай айырылып, ёксюз кюалгъан эдик дангыл тюзде атылып, баш сугъаргъа гытыбыз, ашаргъа ашыбыз болмай. Тамата мен эдим сабийледе, ол заманда он жылым бола эди, кюалгъанла уа бири биринден гитчеле. Эгешчиклерим а ангылагъан да этмей эдиле не болгъанын. «Амма кюайдады, нек келмейди? Элт бизни аммагъа!» – дегенлей, жиягъанлай тура эдиле.

Жангыз биз тюйюл эдик хариплик сынагъанла. Тохтамай эшите эдик сабийлени оу-шау этип жиягъанларын, аналарын излеген кюозула кибик. Бирле кетип да кюала эдиле башларын алып, кюайры барлыкъларын,

кьайда тохтарыкъларын билмей. Аланы кёрюп, мен да кетер акьылгъа келеме. Атам, харип, айта-айта туруучу эди эгечи Шамка юйюрю бла Алма-Атагъа тыошгенин, ары кёчерге керекбиз, бирге жыйылсакъ, тынч боллукъду аягъы юсюбюзге турургъа, алайсыз бу кюйген журтда кырылып кетерикбиз, артха кьайтыргъа адам кьалмай деп.

Ийнанганлай туруучу эди жангылыч болгъанды деп, кечгинлик да тилеп, кеч-эртте болса да, бизни эски журтубузгъа кьайтарлыкъларына. Угъай, алай туююлду, ёмюрден ахыргъа турлукъ жеригизди былайы деп кёчюргендиле, документледе айтылгъаны да алайды, дегенни кьатына кьоймаучу эди.

Энди ачдан ёлебиз деп, ахыр амалыбызгъа кьалгъаныбызда, атамы айтханлары эсима тыошедиле да, сабийлени ызымдан тизип, ёлсек – ёлюрбюз, кьалсакъ – кьалырбыз дегенни айтып, таукелленип, жолгъа чыгъама. Темир жол станциягъа жетгинчи бир ненча кюнню жаяу келген эдик, андан арысында уа ётген-сётген поездлеге тагъыла, темир жолну сакълагъан милициячыланы кёзлерине урунмазгъа кюреше, бугъа-буюгъа, сау ай келген эдик Алма-Атагъа. Бир кере тутхан да этген эдиле вокзалда жукълап тургъаныбызлай, жолоучуланы документлерине кьарай келгенлеринде, детдомдан кьачхандыла деп, алып кетерге тебиреген эдиле, аскер кийимлери болгъан, ёшюню орденден толгъан бир келбетли кьзахлы киши, не эсе да бирле айтхан эди да милициячыланы таматасына, честь берип, кьоюп кетген эди бизни. Ала кетгенден сора кьатына олтуртуп, асыры кёп журютюлгенден, онгуп, акъсылгъа тартхан аскер артмагъын ачып, жол азыгъындан юлюш этген эди, ариу-ариу айта, башыбызны кезиу-кезиу сылай, кьубулга.

Игилик унутулмайды. Бир такъыйкьагъа да унутмагъанма мен ол адамны бизге этген ахшылыгъын. Аны огъурлу бет сыфаты бюгюн да кёз аллымдады, ма бусагъатчыкьда аны бла ушакъ эте тургъанча.

Жолда ачдан, сууукъдан кьыйналгъан эсек да, Алма-Атада атабызны эгечин тапхан эдик. Шамканы жашы бла кьызы бар эдиле, менден таматаракъла. Тёртбюз да алагъа кьошулуп, уллу юйюр болдукъ. Сыр-Дарьягъа кьарагъанда, Алма-Ата асыл жер эди, тау этегинде орналып эди да, табийгъаты, хауасы да былайлагъа ушай эдиле.

Юйюр ауурлугъун кьулагъына да алмагъан эди Шамка асыры кьууаннгандан бизге, сабий юйлеге чачылып, тас болуп кьалмагъаныбызгъа, замансыз жыйырылгъан саз бетине кьызыл ингилик ургъан эди. «Аллах бу дунягъа жаратхан инсанын юлюшсюз кьоймайды. Сен мадар этсенг, мен кьадаг этерме дейди. Алайды да, балачыкъларым, кьадардан кьутуллукъ туююлбюз. Аллах нени буюргъан эсе да, аны кёре барлыкъбыз. Ол а кеси жаратхан жанланы атып кьоярыкъ туююлду», – деген эди ол, кесине, бизге да кёл этдире.

Тигиу этерге, эшерге да уста эди Шамка, башха таулу тиширыулача. Эски «Зингер» машинасы бар эди да анасындан кьалгъан, кечени узуну аны бургъанлай туруучу эди, абаданладан кьалгъан эски кийимледен сабий кёнчекчикле, кёлекчикле тигип, эшгенлерин да алагъа кьошуп, сатыу этип кьайтыучу эди ыйыкъ сайын. Алышхан да этиучю эди ётмекге, уннга.

Къолдан уста, эрикмесе, мадар этеди къаллай тюрлю такъырлыкъда да. Аны ёз кёзюм бла кёреме да, андан айтама. Алты сабийни аягы юслерине салган эди Шамка жангыз кеси, кече жукъусу, кюндюз тынчлыгы болмай. аузуна къаба тургъанын да бизге узата, саз бетчиклерибизге, мудах кёзчюклерибизге къарай да жилай.

Ол ауурлукъну кётюралмагъан эди жюреги. Больницада айдан артыкъ заманны жатып чыкыгъан эди кёчгюнчю халкъла артха къайтыргъа тебиреген кезиуде. Анда бир къууанч бар эди да ол кюнледе, учхан эте эди, ауругъанын да унутуп, жангыдан къарыу алганча болуп. Кавказгъа къайтып, кеси айтычулай, тыпыр ташны уппа этерге уа буюрмагъан эди къадары. Асыры ашыкъгъандан, олтуруп бир кесек солуу алыргъа заманын кызгъана, хапчукну жыяргъа, контейнер алып, аны теркирек ашырыргъа кюреше эди, бизге да ышанмай, сиз ишни тынгылы эталлыкъ туююлсюз дегенча. Ма алай учунуп, ашыгыш-бушугъуш жол кёл алып тургъанлай, жюреги тохтап, аууп къалган эди.

Шамканы асырап, оу-шау эте тебиреген эдик жолгъа, халкъдан артаха къалсакъ, артда къыйын болур Ата журтубузгъа жыйлыргъа, мында атылып къалырбыз ёмюрден ахыргъа деп къоркъгъандан. Журтубузгъа келгенден сора Шамканыкъыладан айырылыргъа болмай (ала тёбен элчиле эдиле), анда тохтаргъа умут этген эдик, он жылдан аслам заманны бир юйюр болуп, бир бирни ангылап, сюргюнню ауурлугъун да бирге кётюрюп, бир бирибизге таянчакъ болуп жашагъанбыз деп. Болсада, атамь журтун атып къояргъа кёзюбюз къыймады, кёчдюк бери, от тиргиздик. Ол дунияны бла бу дунияны араларында айтханларыча байламлыкъ бар эсе, атам, анам да ыразы болган болурла бизге, къадар заманны ичинде суууп тургъан от жагъаларын жангыдан тиргизгенибизге.

– Тюз оноу этгенсе, Ахмат. Ол бери къайтхынчы ары барма, атанга ушагъанса, жаш болсанг да, акъылынг барды. Мындан ары бу от жагъаны жылыуу бир заманда да къурумасын, – деди Алибек, ёрге туруп, кетерге тебирей.

– Атам къабырдан туруп келгенча къууандым сени кёргениме, тамата. «Зарлыкъны ууун ашатып жойдула малгъунла Алибекни, элине жарагъан бир тюз жанны, доммайча тынч, чынар терекча субай тенгими», – деп бир жол ачыкъдан жилап къалгъаны эсимдеди. Ахыры бла тюнгюлюб а къалмагъан эди атам, жюреги билген эте болур эди ансы, мында Нальчикни тюрмесинде илишаннга салып ёлтюргендиле «ючеуленни» оноуу бла деген хапарлагъа аз да ийнанмай эди, аллай бир не хата этгенди Алибек соруу-оруу болмагъанлай илишаннга салып къоярча деп, билгенлери болмай, бирле айтханны къайтара, аллай ачы хапарланы жаяргъа суйгенлени къатына да къоймаучу эди.

– Тюз адам эди Даулет, терсни кёрюп болмагъан. Бюгюн аны былайда кёрсем, дуниягъа жангыдан туугъан сунарыкъ эдим кесими, кёрген зулумулукъларымы барын да унутуп. Не медет, къадар къоймады тюберге суйген тенгиме, жаннетли болсун. Санга уа, энтта да къайтарып айтама, ата юйюнгю жокълагъанынг ючюн бек ыразы болдум, Аллах да болсун ыразы, – деди Алибек.

Тыпыр ташларына къайтыргъа насыплары тутхан башхаланы да жокълай-жокълай турду Алибек, ким бар, ким жокъ деп, жангыдан-жа-

нгы хапар эшитирге суююп. Абадан адам болуп, огъары элчилени барын да таныучу эди, атаууларына дери да. Колымагъа тюшген кюнюнден башлап, кѣп заманнга созулган зарауатлыкъны ахыры болгунчу тѣзерге, чыдаргъа, тырнакъларгъа кюч-къарыу берген тереги къуруп, буккур болуп къалмасын деп, эллилерин бирем-бирем эсине тюшкюрюп, атларын кезиу-кезиу сагъынып, тансыкълап, къубултуп, ненча кере санап чыкъган болур эди Алибек, аны саны жокъ эди. Кимге тюбесе да, соруу бере эди, кѣп билирге суююп. Алай къайтханланы асламысы жаш адамла эдиле, Алибек иги билген адамланы сабийлери неда туудукълары. Аны юйюрюнден хапар билген бири да жокъ эди.

* * *

Огъары элге алгъа къайтханладан бири эсе да, алыкъа тансыгъын алып бошамагъанды Алибек. Ма бюгюн келгенча кѣрюнюп турадыла анга эли, жери, таулары, къудурети да. Арада иги кесек заман озгъан эсе да, къарап тоялмайды аладан. Хар эрттен сайын, тѣшегинден тургъанлай, жалан кѣлеклей чыгъып, салкъын тау хауаны терен солуй, ауузну эки жанында нарт батырлача тизилип сюелген киришлени санай, танг кесек сюелиучюдю, аланы энтта да кѣрюрге насып этген Аллахха шукур эте. Бут борбайгъа таянган заманыды Алибекни, кенгден къарагъаны бла алып къоярыкъ туююл эди тансыгъын. Хар чынгылны тѣппесине чыгъып, санларын ийлеп, бутларын арытып, энди къандырдым суусабымы дегинчи, кийик болуп айланырыкъ эди таулада, кюн кюйдюрген дангыл тюзде амалсыз болуп келген жолоучу, ахыры бла да тюнгюлюп тохтагъан такыйкъасында сунмай тургъанлай шауданнга тюбеп къалып, къандыргъанча суусабын.

Къышны ашырды Алибек, жангызлай курт-мурт эте, таш юйюне къайтханлы биринчи къышны. Чорбатыны тюшген ташларын жерлерине орнатып, жепи къоймагъан эди да, заманында къайгъысын кѣрюп, сууукъ болуп къыйналмагъанды. Къыш да артыкъ сууукъ туююл эди, къар терен тюшюп, бурдум этип абызыратмагъанды, сууукъ от жагъаларына къайта тургъан жамауатха жан аурутхан болур эди Аллах. Къыш иги орналып тохтагъандан сора, ыхы, энди мени кезиуюмдю дегенча, кесин унуттурмай, ауузну терк-терк жокълай, къайры да ёшюн ура, къакъды-сокъду эте, терезелени-эшиклени къагъа, орамланы сыйпай туруучу ёзен жели да жокъламагъанды бу жол тарны, къышны жылылыгъына ёпкелеп, куркасындан чыгаргъа унамай тургъанча.

Тѣбен жанындан жаз жылыу ура тебирегени бла жангыдан жангы юйюрле къайтып орналып эски журтларында, ожакъладан чыкъгъан тютюнле кѣпден-кѣп бола бардыла, эл орунуна къайтханына шагъатлыкъ эте.

Жангыдан келгенлени арасында Алибекни ана жанындан жууугъу Токълуну юйюрю да бар эди. Алибек колхозда сабанчы къошну таматасы болуп тургъан заманында Токълу ёгюз башын тутхан жаш эди. Энди уа эллиден атлагъан алаша бойлу, берч къоллу, бѣкем кишиди, сюрюнню азап жолунда абындырыргъа не бек кюрешген эселе да чалдиу салып, тобукъландыралмагъанларын тирилиги, таукеллиги бла кѣргюзте.

Танымай кьалгъан эди Токълуну Алибек: «Къачан эсе да бирде кѳрген этгенме мен муну, буду деп билалмай турама ансы», – деп ойлай. Иничке, сазбет жашчыкъ болуучу эди, ёгюз башын тутуп, сабан сюрюп айланганында. Энди уа кенг жаурунлу, толубет киши сюеледи Алибекни аллында, танырыкъ болурму дегенча, хыйла кюлюмсюрей, не чачында, не сакъалында жангыз бир къара тюгю болмай. Къарай, ушата кетип, бет сыфатындан, ауазындан: «Олму болур?» – дей, ишекли бола, кючден таныгъан эди: «Сен Токълу болурса, жангылмай эсем», – дегенни айтып.

Токълу уа сын болуп кьалгъан эди, ауузун уллу ачханлай, солуу аламай, Алибекни кѳргенинде, тюшюммюдю бу дегенча, гурушха бола. Ма алай армаулу болгъанлай биразны тургъандан сора:

– Аллах-Аллах, сенмисе Алибек? «Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер» деп, бошдан айтхан болмаз эдиле бурунгулула. Эл кѳчгончо дери ашынташын этип бошагъан кишиге бек алгъа тюбеп кьалдым да жангыздан тириле келген журтда! Ма сейир-тамаша десенг! Хау, жангылмагъанса, Алибек, мен Токълума, сени кьолунгда ёгюз башын тутуп, сабан сюрюп тургъанма, унутмагъан эсенг.

– Унутмагъанма ол заманны бир такъыйкъасын да. Унутсам, сен былай кѳрмез эдинг мени, – деди да Алибек, Токълуну кесине тартып, къаты кьучакълады.

– Бюгюн кибик кѳз аллымдады, халкъны душманына санап, Алибекни илишаннга салып ёлтюргендиле, деген аман хапар келгенин элге. Аны эшитгенден сора ашынгы этген эдик жыйылып, адетде болгъаныча, дууа этдирип, Къуран окъуп.

– Ол ётюрюкню, баям, мени тутдургъан зар жүрекле жайгъан болур эдиле, мени ёлюрюкю кюсегенле, тюзлюкню сиймегенле, андан киштик отдан элгенгенча кьоркъгъанла, – деди Алибек.

– Аллах юйлерин кьурутсун. Алай айтханлыгъыма, кьурутхан этген эди, башхалагъа къазгъан уруларына кеслери тюшген эдиле. Сени алып кетгенден сора, арада алай кѳп озмагъан эди заман, аланы да бирем-бирем тутуп кетген эдиле. Андан бери бирини да чыкъмагъанды аты-чууу, элте баргъанлай окъуна къаплап кьойгъан болур эдиле ансы.

– Тилчи не жаны бла да тутхучсуз адамды. Аллайны халкъ кѳрюп болмайды, къырал да суймейди, нек десенг, ол кесине тап болсун ансы, башханы кьой, атасын, анасын да сатарыкъды, сагъыш эте турмай.

– Сени алып кетгенлеринден сора юйге кирирге унамай тохтагъан эди Бурху, харип. Алаша шинтикчигине олтургъанлай, орамны энишге къарагъанлай ашырыучу эди кюнюн, жангылып тутханларын билип, жашымы юйюне жибергендиле, келе турады, ма бусагъат жетгенлей, кѳкюрегиме къысып жылытырыкъма, анда, ол кьуруп кетерик таш камырда, сууукъ болгъанды мен анасы ёллюк», – деп, орамны бара тургъан ким болса да, тохтатмай кьоймаучу эди жашыны хапарын айтыргъа. Энишге бара эсенг, тюбеп кьалыргъа боллукъса, ананг орамгъа чыгып, сакълап турады деп, бир ашыкъдыр, маржа, ансы юйюне къайтыргъа ашыкъмаз, эл тюбюнде ашырыр кюнюн, атасыны баласы туюлюмюдю. Эл жумушун тынгылы этсин ансы, юйю оюла турса да къулагъына алмаучу эди: «Ара мюлкге ишлей эсем, кесиме ишлейме. Ол колхозгъа член болгъанланы

барыны да мюлклериди. Эндиге дери бай жарлыны, къарыулу къарыу-сузну жегип, эзип келген эселе, энди адам биреуге угъай, кеси башына ишлерикди, биригип, колхоз болуп», – деучю эди харип кеси.

Жашы терк къайтыргъына кеси кесин ийнандырып, юйюне кирирге суймей, уллу жолдан кёзлерин айырмай ашыргъан эди ахыр кюнлерин Бурху, баласын ёшюнюне къысып ийнакъларгъа, аны нюрю тёгюле тургъан бетин, дум-къара чачын сылай, тансыгъын алыргъа термиле. Орам жанында алаша шинтикчигине олтуруп, аркъасын хунагъа тирегенлей къатып кългъан эди харип ана, кёзлери да ачылгъанлай, жашы сау-саламат къайтыргъына ийнанганын ёлгенден сора да къоймагъанча.

* * *

Жазны да ашырды Алибек, сау-эсен эсе юйюрюм, къайтады журтуна, Аллах айтса, жангыдан къошулабыз бирге деп, иги къууум этип, тирликни жыйып, юйюрю апчымай жашап тебирерча тынгылы этген эди хар нени да. Ол санагъандан, бир-эки деп, жети журт турадыла иелерин сакълап, кесини юйюрю да ол санда болуп, ансы Огъары эл орунуна къайтханды, Аллахны ашхылыгъындан. Алгъыннгыладан, тенгшилеринден, биргесине ишлегенледен, анда-санда биреу-экеу болмаса, киши къайтмагъанды. Кёпле уруш отунда кюйгендиле, кългъанлары топуракъ юлюшлерин Азияда тапхандыла. Эски от жагъларын тиргизгенле асламында аланы туугъанлары-туудукъларыдыла. Алибекни бар къайгъысы юйюрю барындан да артха кългъандады. «Хомухла кёре эдим меникиле, бирсилеге жеталмагъан, журтума жыйылайым халкъ бла бирге деп, тырмыша билмеген». Быллай женгил тырманчыкъ да эте эди кеси аллына Алибек, аны юйюрю келди, муну жашы къайтды деселе. Аланы хар бирине къууана эди, тюз кесини адамлары къайтханларына къууанганча. Юйюне келип, къуру къабыргъалагъа къараса уа, мудах бола эди. «Мени бери къайтаргъанса сау-саламат, жарлы юйюрюме да болуш, Уллу Аллах» – деп, тилек эте.

* * *

Кеч кюздю. Кюнню къысха заманыды. Жаз да тар ауузну башында тохтап, дерт этгенча, кетерге ашыкъмай, кызыууу бла жаны болгъаннга салкъын излетиучю кюнню къарыуу кетгенди, алай болгъанына уялгъан этгенча, бетин кълын булутла бла жапханлай, терк озуп кетеди, кече къабырчакъланып чыкългъан жерни азчыкъ окъуна жумушатыргъа къарыуу, заманы да жетмей.

Кюзню аллай татыусуз кюнлеринден биринде Алибек кълтугъуу бла отунла кийрип, от жагъланы кюлюне басдырылгъан чыхырланы кысхач бла кёозгъап, ышырып, от тиргизирге кърмаша тургъанлай, тышындан адам сёлешген ауазны эшитип, къулакъ салды. Бир кесекден дагъыда эшитди ким эсе да атын айтып сёлешгенин. «Юйге кирсенг а ким эсенг да, арбаздан кычыра турмай», – деп, ичинден тырман эте, эшиклени ачып, босагъадан тышына къарады да, Токълуну, сыртында артмагъы бла дагъыда бир ёсюмлю жашны кёрюп:

– Не сёлеше тураса арбаздан бу юйню танымагъан адам кибик, Токълу. Киригиз юйге, – деп Алибек экисин да чакъларды. Кесине тергеп,

Алибек алай сёлешгенине ийменип, Токълу босагъадан ары атлады да, артха къарады, нёгерим а келемиди ызымдан дегенча. Ол а жеринден тепмей. Сюеле эди, эки къол аязы бла бетин жабып, тюшонде кёргенин тюнюнде кёрюп, эски журтха кеси келе-келгенлей, ёлгеннге саналып тургъан атасына жомакъда айтылгъанча тюбеп къалгъанына армаулу болуп, тауушсуз жилий.

– Ма алай эт ансы, кимге эсе да бирге ушаш тышындан къычыра тураса. Мен сени бир сабийимден башха кёрмейме. Келчигиз, былай олтуругъуз экигиз да, жашны да таныт, – деди да Алибек, артха къарады, Токълу да, нёгери да ызындан келген сунуп. Аланы кёрмегенден сора, не болдула была деп, босагъадан тышына къарады да, жилий тургъан жашны кёргенлей: «Солтан... Солтан», – деп ойлады да къаны дуу деп, башына уруп, олсагъат эшик жанладан тутмаса, жыгъылыргъа аздан къалды: «Солтан келгенди, аланла!» – деп, битеу ауузгъа эшитдирип къычырлыкъ эди Алибек бу такъыйкъада, къууанчын ичине сыйындыралмай, жүреги къысылып, солууун алалмады ансы, аугъа тюшген чабакъча, ауузуз терктерк ачаргъа къалып.

Ёлюмно суукъ аууздан къутулуп, бюгюлмей, апчымай, чырайын, келбетин сакълагъанлай къайтхан атасына эсинде болмай тургъанлай тюбеп къалгъанына, энди ол жангыз терек болуп къалмагъанына, ата журтуна къайтып, атасын табып, эки кере да насыбы тутханына къууанып жилий эди Солтан.

Алибек а эшик жанларындан эки къолу бла къаты тутханлай, жокъ болуп къалмасын деп къоркъгъанча, жашындан кёзлерин айырмай, безгекден ауругъан адам киби ууакъ-ууакъ къалтырай сюеле эди, кёз жашлары бурунуну эки жаны бла энишге саркъа.

Ким биледи, дагъыда турлукъ болур эдиле ата бала, кенгден къарап тоялмай бир бирлеринден, шашхан адамлача, армаулу болуп, Токълу билегинден тутуп, Солтанны атасыны аллына элтмесе. Жашын ёшюнюне къысхандан сора Алибек эркегырыуча ичинден угъай, ачыкъдан жилиады, бар кёрген къыйынлыкъларын жангыдан эсине тюшюрюп. Аны кёз жашлары жилигъанын къоюп, ата жылыууну хычыуунлугъуна уллу киши болгъанда да сабийча тынгылап, зауукълукъ табып тургъан Солтанны бетин жибитдиле.

Сормай да билген эди Алибек юйюрюн кёрюрге буюрулмагъанын Солтан жангыз кеси келгенинден. Бирсиле бла тенг элине-жерине нек къайтмагъанын. Жашын кёкюрегине къысып, ачыкъдан жилигъаны да андан эди.

Арада бирин жашлай къарт этген, бирине уа эринлеринде ана сютю къуругъунчу терсликни туз арбасын тартыргъа тюшген атаны бла баланы къууанч бла жарсыу бир бирлерин алышындыргъан тюбешиулери алай болду. Жашап башладыла экиси да, къадарларына бой салып, тыпыр ташда, мында эселе да, жүреклерини жартылары сюрюнде къалып.

Зарлыкны ууундан кёп зарауатлыкъ кёрген эсе да, малтаргъа, эзерге, адамлыкъ даражасын балчыкъгъа, кирге булгъаргъа, сындырыргъа не бек жүрешген эселе да, муратларына жеталмагъандыла суймегенлери – къатдыралмагъандыла Алибекни жүрегин, сыйыралмагъандыла адамлыкъ

даражасын. Тюзлюкню бла терсликни араларында баргъан къанлы сермешде тюзлюк хорлагъанды. Кёп жылланы термилген тауларына, тыпыр ташына къайтханды Алибек. Аны тутдургъанла уа унутулгъандыла, гунч болгъандыла, къабыр юлюшлерин къайда тапханларын киши билмейди.

Аллахны ашхылыгындан, къартлыгында къуру болуп, жангыз кеси къуру журтха къарап къалмагъанды Алибек – жашы биргесинеди, таянчагы барды. «Жашаргъа кюреширге керекме жангыз балам ючюн амалы болган кьадар, бар кёргеними унутуп, барын да узуннга созулгъан тюшге санап, акъылымдан кери этерге, жүрегимден суууруп алып, бияры атаргъа керекме», – энди олду аны бар арманы.

* * *

«Эл къайтды эсе, тюзлюк тохташдырылып, терслиги болмагъан халкъ акъланып, ара мюлкню да къайтарыргъа керекди орунуна деп, район къуллукъчула келип, элни алчы адамын жыйып, сёзню алай салып тохтагъанларында, Алибек мында колхозну къурагъанладан бири болуп, кюрешген эдим аны аягъы юсюне салыр, аякъландырыр ючюн юйюмю-юйюрюмю унутуп, къазауат этип ишлеп, тапханым а – тутмакълыкъ, зарауатлыкъ деп, ёпкелеп, юйде олтуруп тохтамагъан эди. Чакъыргъанларында, угъай демей, жыйылыугъа келип, анга тири къагышханладан бири эди. «Багъалы эллилерим, эгеч-къарындашларым, бюгюн бизни къууанчлы кюнюбюздю. Советлени къыралыны душманларыны саппа-саулай бир халкъны бандитге, сатхычха санап, жеринден къыстап, Азияны бла Къазахстанны кенг аулакларына атып, къырылыгъыз деп, жылла бла къадалып ишлеп, къазауат этип жыйгъан мюлкюн чачып, тамыры бла тюрп этип къояргъа эди да умутлары, былай этсек дамы къуруталмакъ Совет властыны деп, ала этген муратларына жеталмагъандыла. Совет властыны не айта турама, уууч тенгли бир болмагъан таулу халкъны окъуна гунч этерге къолларындан келмегенди ол фасыкъланы. Элибизге, халал жерибизге къайтханбыз, жокъ болуп къалмай, миллет даражабызгъа чып тюшюрмей. Биз бу ингирде былайгъа ара мюлкюбюзню жангыздан къууаргъа деген умутда жыйылгъанбыз да, аны урушха дери даражасына жетдирир ючюн къадалып ишлейик, жанларым-кёзлерим, биринчи колхозчуларыбыз ишлегенча, бир акъыллы, бир жумдурукъ болуп. Ма алай бла терк салаллыкъбыз биз мюлкюбюзню аягъы юсюне. Энтта да тилейме сизден, жаным кибик кёрген эллилерим, мёхеллик этмегиз. Мёхел болсагъыз, акъсагъандан бошарыкъ тюйюлбюз, ташсыннган атдан башха болмай.

Огъары элни колхозу уа районда биринчиликни кишиге да бермегенди. Мындан ары да алчы болургъа керекди мюлкюбюз. Алай эталмасакъ, элибизге колхозну къууар, аны байыкъландырыр ючюн жанларын-къанларын аямай къазауат этген ата-бабаларыбызны алларына не бет бла барлыкъбыз. Ма аны да унутмазгъа керекбиз. Эрттеден жыйылып тура эдиле бу айтханларым башымда, аны ючюндю сизни заманыгъызны алып, кёп сёлешгеним. Айып этмегиз».

Алибек чибин учханы эшитилмеген шошлукъда, жерине къайтып, шинтикге акъырын чёкдю. Жыйылыуну бардыргъан район келечи, жеринден ёрге туруп:

– Алибекча адамларыгыз болган кьадарда сиз атыгызны айтдырлыгыгызгза ийнанама, жолдашла! – деп, кьарс кьакьды. Олтурганла барысы да ёрге туруп, Алибекге намыс этгенлерин билдирдиле, иги кескеге дери кьарс ургъанлай турдула.

Жыйылыуда жангы кьуралган колхозну правленини председатели, аны орунбасары, правленни членлери да айырылдыла. Алибекни правленни членине айырып, кьумалы ийнекледен жангы ферма кьуараргза оноу этилген эди да, анга таматагза салдыла.

Аллай ышанулукуь этгенлери эллилерини жангыдан жаш кьуч берди Алибекге. Эм алгза кьуралган мюлкню байыкьландырып ючюн кьаллай талпыныу бла кьорешген эсе да, ферманы кьуараргза да тюз ма алай талпынды. Ставрополь крайны, Кьабартыны, Кьарачай-Черкесни да атлары айтылган мюлклерине айланып, сютлю малчылыкъны айнытыуда алааны сынауларына юйренип, ферманы алай бла кьурады. Кёзю кьарагъан ийнеклени хар бирин саууп, кьаллай бир сют бергенин кёрюп, ашын-жемин иги тапса, андан да кёп сют алыргза боллугъуна тюшонюп, алай келтирип турду фермагза Алибек.

Кёп да бармай, ол районда угъай, битеу республикада окьуна хар ийнекледен сют алыуда биринчи жерге чыкьды. Газетледе ферманы сынаууну юсюнден статьяла терк-терк басмаланып тебиредиле, анда ишлегенлени атларын махтау бла сагъынып.

Алай кьадардан кьутулган адам болмагъанды дуняда, залимликни боюнун бура келгенледен окьуна. Алибек да кьутулалмады жашлай окьуна омурауундан кьаты тутханлай, туз арбагза жекгенлей келген кьадарындан. Этген ишинден кьууана, жер башын жабып, кёз кьагъаргза кьоймай тургъан кьалын тумандан жарыкьгза чыгъып, жюрек талпыу бла жашап тебирегенлей, иги кьууумлу болуп, алышхан эди дунясын, фермада кесини ишчи столунда башын салгъанлай. Кьадары анга бир тюрлю терслиги болмай тутулгъанын юсюнден аны акьлагъан кьагъытны кёрюп, жюрек хошлукъ алыргза да кьоймады. Аллаи кьагъыт Алибек ёлгенден сора жыл озуп келген эди.

Энтта да жерге кьараргза тюшдю Солтаннга. Бу арбаздан бешеу болуп атланган эдиле азап жолуна. Артха уа аркьасына атхан артмагъындан башха аберииси болмай, башындан тёнгерей келип, терен чатха тюшюп тохтагъан жангыз гала таш кибик, жангыз башын алып кьайтхан эди ата юйюне, журтума табылайым, элим бла бирге болайым атамы от жагъасын жангыдан тиргизейим, киши жеринде атылып кьалгъандан эсе деген акьылда. Мында сюргоннге дери иги да эртте тюнгулюп тохтагъан юйюрю ашын-ташын этип бошагъан, аладан алгза болуп эски журтну тизгинин жыйып, энди келедиле деп, кюн сайын орамгза кьарагъанлай, юйюрюн сакълап тургъан атасына тюбеп кьалыргза насыбы тутарыгъындан аз да хапары болмай. Алай асыры терк ёчулген насып эди ол, салам от кибик терк жанып, терк урходук болуп кетген. Тансыкьларын алып бошамагъан эдиле ата бла бала бир бирлеринден. Кёз байлап, алдаулу тюбешип кьууандыргъан эди экисин да кьадарлары, жарысынла была да ёмюрлеринде бир кере дегенча, кёллерин кётюрген эди жангы талпылукуь берип. Болсада бергени бла алгъаны бир болган эди.

Солтанны юйдегили этерге эди мураты Алибекни. Токълуну да болушдуруп, чорбатны экинчи отоуун ашыгышылы жарашдыргъаны да ол хыйсапдан эди. Кѐп жылланы атылып, мугурайып, ауул жели сылап-сыйпап тургъан арбазында туудукъларыны ойнагъанларын кѐрюрге, аланы жарыкъ къонгуроу ауазларын эшитирге кюсей эди, къатыш ъмюрюню ахырында андан башха бир зат да тилемей Аллахдан. Болса да, умут тау башда, ажал инбашда дегенлей, ол муратына да жеталмагъан эди Алибек.

* * *

Эр элин биле эсе багъалай, эл аны атып къоймайды къабырын кѐрмей. Солтан да сынады аны алайлыгъын ъз башында, атасын ахыр жолуна ашырып, къуру арбазына къайтып келгенден сора, жангыз кесин чорбатны тѐрт къабыргъасына къаратып къоймадыла тийре адамы, арысы-бериси да. Кѐл этдиргенлей, жүрегин жапсаргъанлай турдула, адетде болгъаныча, дууасы бошалгъынчы къатындан кетмегенлей.

Бегирекда Токълуду бушуу кюнлеринде Солтаннга керти тенглик, къарындашлыкъ этген, тюз бу юйню бир адамыча болуп къалгъан. Алибекни дууасы тохтап, халкъ чачылгъандан арысында да турду, тенгин къоюп кетерге болмай, юйюнде иш башын басып тура эсе да.

Артдан-артха да кѐз-къулакъ болгъанлай турду Алибекни жик дууасын этип бошагъынчы дери. Андан сора уа къысып тохтады, омурауундан тутуп: «Энди сени бир затдан чырмауунг жокъду, ары-бери къарамай, бу арбазгъа тиширыу келтирирге керексе. Алибекни да, жаннетли болсун, бек уллу мураты ол эди, жеталмай къалды анга ансы, къадары юзюлюп», – дегенни айтып.

– Њмюрню жартысын бугъоугъа тагъылгъанлай, зинданда оздургъан, андан къутулуп келип, энди жашаргъа боллукъду деп, ырахат жашап башлагъанлай, терек аугъанча аууп къалгъан атамы къара жерге сугъуп, жүрегим отда кюе-бише тургъанлай, мен ол ишни эталмам, къарындашым, бир да, эки да айтма, – деп, Токълугъа кесгин жууап берип къойгъан эди Солтан.

Андан арысында да жокълай-жокълай турду Токълу нѐгерин, айтханымы этмегенди деп, ъпкелемей, юйлениуню юсюнден башлагъан сѐзюн, унутуп къойгъанча, ахырда сагъынмай. Солтанны жүрегине кирип чыкъгъанча билген эди Токълу атасындан тансыгъын алып, суусабын къандыргъынчы алай терк айырылып къалгъаны Солтанны жүрегине терк сау болмазлыкъ жара салгъанын. Андан эди тенгини къайгъысын чачар амалланы табып, булжуртургъа кюрешгенлей тургъаны. Болмаз къалгъанда уа, юй тѐгерегине къарай кетип, иш тапханды, не да болсун бош турмасын ансы деген хыйсапда. Бу арт кюнледе уа халжарны къолгъа алгъанды Токълу, Солтанны ынтырылыргъа суймей. «Къой турма, бара-баргъан заманда алышырбыз, бюгюн олмуду къайгъым», – дегенине да къарамай. Билегинден тутуп чыгаргъан эди нѐгерин, къолуна да балта алып.

Ол кюн окъуна экиси да халжарны чириген чигинжилерин кетерип, жангыларын сюеп, башын жангъдан жапхан эдиле. Экинчи кюнде да къазыкъ-чыбыкъ ташып, хастан тѐгерегине жангы чалман эшген эдиле. Ингир алагъа ишни бошагъандан сора кѐзлери жилтиреген эдиле Солтанны, нѐгерин къучакълап, ыспас этип ашыргъан эди.

* * *

Жыл дегенинг бел бау узунлугъу тенгли бирди, келгени бла кетгени ёзен жели кибиқди. Алибекни жыллыгъы да къарал-къарагъынчы жетип къалды. Энди не этерге керегин биледи Токълу: Солтанны юйлендирирге. Къыз да сайлагъанды, болмагъанча чырайлы, этимли. Тёбен элде жашагъан эгечине бир баргъанында кёрген эди аны. Босагъадан атлагъанлай окъуна бир къысха жумуш бла келгенин айтды да, тыш адам олтуруп тургъанын кёргенлей, кечгинлик тилеп, артда келирме деп, кетерге ашыкъды.

– Огъары элде жашагъан къарындашымды, айтхан эдим да санга Токълуну хапарын, ма олду бу. Кел бери, шинтикге олтур, сен уялыр адам туйюлдю, – деп, Зубайны къайтаргъан эди.

Бир кёргенлей окъуна билген эди Токълу ол адежли къыз болгъанын. Сыфатына, чырайына къарасанг да, киши шарайып табаллык туйюлдю. Къундуз туюю кибиқ къап-къара къашлары, эки уууртуна гюржю алма-лагъа ушаш къызыл ингилик уруп тургъан жарыкъ бетли, орта бойлу, иничке бел таулу къызды. Башында узун чачаклы къолан чилле жаулугъу нюрю тёгюле тургъан бетине асыры жарашхандан, жарыкъ бояула бла уста ишленген суратха ушатады.

Къызны атын сорду Токълу, Зубайда къоншусун ашырып къайтхандан сора.

– Халиматды тюз аты, Халыу деучюдю анасы, биз да алай айтабыз.

– Кими барды, ким бла турады?

– Анасы Зарият бла. Атасы урушдан къайтмагъанды. Халыу айтхандан, Берлин ючюн баргъан сермешледен биринде ёлгенини юсюнден къара къагъыт келген эди сюргюнде болгъанларында. Зарият ол ючюлюню юбюрню теренинде бюгюн да сакълагъан хапары барды: «Бу мени ахырада сени атанг бла тубетирик жол къагъытымды», – деп, кеси бетинден кёрюп.

Уруш ёртени къызыуу бла жетип, жаннган оту бла жалап, жаны болгъанны, болмагъанны да кюйдюрюп, къара жалын этип кетгенли адамны ёмюрю тенгли бир заман озгъан эсе да, урушну ахыр кюнлеринде жоюлгъан баш иесини бла Зариятны бир бирден айырмай, байлап тургъан кюч жангыз ол ючгюл къагъытды.

Азияны кёрюп, дагъыда эски журтха къайтып келген, тышы акъкъалай къанжал бла тышланган эски агъач юбюрню мюйюшю бла узалып, теренден чыгъарып, кёп тургъандан сары бет алгъан солдат письмону къол аязы бла акъырын-акъырын сылай туруучусу да аны ючюндю. Аны бла алыучуду Зарият тансыгъын кюйсюз уруш замансыз айыргъан эринден, жанындан да бек суйген адамы бла жашагъан юч айыны хар кюннөн, хар такъыйкъасын кёз аллына келтире, саргъалгъан къагъытха къарагъанлай, аны бла сёлешгенлей туруучуду, жилягъан да, ышаргъан да эте.

– Намыслы, адепли болгъаны бла къалмай, къолундан да билген къызды. Бек сюерик эдим келин этерге Халыуну. Аллах дагъыда бир къарындаш бермегенди манга ансы, анам ёлмесин. Юсюнде ол сен кёрген жыйрыкъны кеси тикгенди. Къалай ариу олтурады ол аны чархында, тюз кепге салгъанча, созулгъаны, жыйырылгъаны болмай. Табаллык туйюлдю адам къол ызына, сырылгъанына, тигилгенине да чурум.

– Да жаш адамчык кёрюнеди, тигиу этерге кьачан юйренгенди?

– Сюрюнде бир баракда немисли юйюр бла кьоншула болуп тургандыла. Ол да кечгюнчюледен эди, бизнича. Аланы аналары Марта кийим тигерге уста болганды. «Зингер» машинасы бар эди да, аны ишлеген тауушун эшитгенлей, Халыу, не тюрлю жубанчын да кьоюп, Мартаны кьатында сюелип тохтаучу эди.

Кьызчык тигиу этерге тартыннганын кёрген эди Марта. «Сюемисе юйренирге, кьызым», – деп соргъан эди. «Хау, сюеме». «Алай эсе, кюн сайын келип тур. Мен сени юйретирме... Кийим тигерге, бичерге да», – деген эди Марта, кьызчыкны саз бетчигине мудах кьарап, жумушак кьолу бла башчыгын акьырын-акьырын сылай.

– Юй тутарыкды, ичгиден башха кьайгьысы болмагъан бир эл тюрпюге буюрулуп кьалмаса. Аман кёзден Аллах сакьласын, кьоллары алтындыла Халыуну. Ненча адамны кьуандырганды биз артха кьайтхан аз кезиуню ичинде окьуна, ненча адам ыспас этгенди анга, жаш кьызгьа, жыйрык, кёлек, кёнчек тикдирген болуп, ишин тынгылы, тамамлы этгени ючюн.

Зубайда алайгьа келгенинде, дырк деп Солтан тюршоуп кьалды Токьлуну эсине. Сора, кьуанч тыпырлы болуп:

– Барды аллай жаш! – деди, олтуруп тургъан жеринден ёрге туруп. – Сен айтханча, тынгылы, тууушлу жаш. Юйю-журту болгъан, хаулеликни билмеген, тобук бюгюп олтурургьа сюймеген, бугьа боюнун бюге келген тирнекли адам.

– Кьайда жашайды?

– Кьоншумду. Айтхан эдим да санга Солтанны хапарын. Атасын Алибекни, кечгюнчюлюк чыкьгынчы иги да алгьа тутуп кетген эдиле. Тюрмеде илишаннга салып ёлтюрген хапарын эшитип, ашын-ташын да этген эдиле мында окьуна. Андан сора кёп да турмай халкьны Азиягьа кечюредиле. Алибекни эки кьызы, бир жашы бар эдиле да, аналары бла ууакьлай Шимал Кьзахастанга тюршгендиле. Баргъан ал жыллада окьуна аналары, ызы бла кьызчыклары ачдан ёлген эдиле. Жангыз Солтан кьайтханды ата юйюне. Мында уа сунмай тургъанлай атасына тюрбеп кьалганды. Тутмакьда жыйырмадан аслам жыл туруп, сау-саламат кьайтып, юйюрюн сакьлап тургъан атасына. Болсада атаны бла баланы кьууанчлары кёпге бармаганды, кёрген азабы жүрегине татыгъан болур эди, саппа-сау киши колхозда хайт деп, ишлеп башлагъанлай ёлюп кьалгъан эди. Ма бу юсюбюздеги айны ахырында жылы боллукьду.

* * *

Экиси да алай тауусум этгенден арысында ыйыкьдан кёп озурмагъан эди Токьлу – эгечини юйюнде Халыуну бла Солтанны бирге тюрбетген эди. Алгьа кеси келген эди, танымагъан адамын кёрсе, кьыз уялып, кетерге ашыгьыр деген хыйсапда, Солтанны орамда кьоюп. Эгечи бла Халыу бла да кьол тутушуп саламлашды. Тёбен элде не жангьлыкь, не ашхылыкь болгъанындан хапар билерге сюйдю, чай ичерге олтургъанларында, Жулдузну (Халыуну анасыны) саулугьун да сорду, кьызны сёзге кьошар акьылда.

– Сау болугъуз, игиди саулугъу амманы. Юй жумушлагъа менден эсе тири узалады. Ийнекни кеси сауады, манга ышанмай, сен жарты-къурту саууп, терк къурутуп къоярыкъса деп, – деди Халыу, ариу къюлюмсиорегени бла анасын чексиз бек суйгенин билдире.

– Мындан ары да Жулдузгъа кийик саулукъ бергенлей турсун Аллах. Санга уа... Бир иги жашны!..

Алай айтханлай, Токълу мангылайына къол аязы бла шап деп урду да: – Кёрмейсиз мени андан бери унутуп тургъанымы! – деп, чайын да жартылай къююп, ашыгъышлы чыгъып кетди. Халыу аны ызындан сагъышлы къарагъанлай къалды, эгечине келтирген саугъасын тышында къююп, унутхан болур да, андан хылыфды», – деп ойлай, Токълу артха къайтханы бла аны къадары тамыры бла тюрленип къалыргъа боллугъундан аз да хапары болмай.

Кёп мычымады тышында Токълу, чыкъгъаны бла къайтханы бир болду, Солтаннга къол булгъап, юйге кир деген белги бергенинден сора. Мыйыкъ тюбонден кюле, кёзлерин хыйла ойната, шинтигине чёкдю да, стаканда чайыны къалгъанын уртлай турмай, тогъуп ичди.

Ол кезиуде Солтан босагъадан атлады да, башын эшик башына урмаз ючюн иги да ийилип, кирди да, сир болуп тохтады, бир къолунда къалпагъы, бир къолунда да къагъыт чулгъамы бла, салам-келам берирге да унутуп.

– Кел, жууукъ бол, Солтан, ай Аллах ыразы болсун жанынга, нечик иги этдинг келгенинги, къууандым, анам ёлмесин! – деп Зубайда, эрттеден таныгъан адамына тюбегенча, жарыкъ болду. Солтан эшикден башын къаратханлай, Халыу, жеринден туруп:

– Мен кете барайым, къонакъларынга къара, – деди.

– Къонакъны кёлоне не келир, ол кире келгенлей сен кетип къалсанг. Ушамаз алай этгенинг.

Токълу да, кёпден бери кёрмегенча этип:

– Аллах-Аллах, къайдан чыгъып къалдың, шуёхум! Биз бир бирни кёрмегенли жюз жыл бола болур, тейри! – деди, Солтанны къаты-къаты къучакъларгъа къалып. – Къайдан билгенсе мени мында болгъанымы?

– Келе-келгенимлей, эм алгъа сизге къайтхан эдим. Тёбен элге кетгенди, эгечин кёре, деген эдиле да, кёрмей кетип къалыргъа болмагъанма, – деди Солтан, нёгерини жаз тилин ангылап, къолунда чулгъамны столгъа сала.

Зубайда Солтан келтирген бал къалачланы бла жылтырауукъ къагъыт бла тышланнган шоколад конфетлени мияла чынлагъа къуйду да, чай ичиу жангъидан башланды. Биягъындан бери кетемесин къоймагъан Халыуну столгъа тилеп-жалынып кючден олтуртдула, юйде къала тургъан ишинг жокъ, къонакъ бла бир кесек олтурайыкъ, хапар да айтайыкъ деп. Токълу бла эгечи, бири биринден алып, кёргенлеринден, эшитгенлеринден да кёп тюрлю хапарла айтдыла, Азиягъа да жетдиле, андан да къайтдыла, къыз бла жаш шагъырей болсунла, бир бирлерин игирек танысынла деген акъылда.

Солтан а сёзге къатышмайды, анда-санда Токълу соргъаннга къысха жууап берип къойгъан болмаса. Бирде Халыугъа да сёлешеди, конфет,

кылач узатхан сылтау бла. Халыу да, адетни билген кыыз, жеринден ёрге туруп, ыспас этип алады Солтанны тигимин.

Алауган киби, бийик, къара къашлы, танакёз жаш, босагдадан атлап, сюелип тохтагъанында, жюреги дыгъыл этип, терк-терк уругъа къалып, къаллай эсе да бир тюрлю къарыусузлукъ келген эди санларына Халыуну. Энди уа ол анга эрттеден шагъырей адамча кёрюнеди. «Мен бу жашны къайда эсе да кёргенме. Огъесе тюшюмде ишми кёрген болурма», – деп да келди бирде кызыны акъылына. Жаш таба кёз кыйыры бла терк-терк къарагъаны да аны ючюндю.

Солтан да жаратханды кызыны кёргенлей. Ала чайгъа олтургъанлы бери озгъан сагъатда мында айтылгъандан бир сёз да кьонмагъанды аны башына. Солтанны акъылын-ангын къатында олтургъан къаракъаш, чолпанкёз ариучукъ алыпды.

Башын кётюрюп, ачыкъдан къарамагъанлыкъгъа, Халыу къатында олтургъан жаш анга аты айтылгъан суратчы ишлеген, бурун заманладан бери да дунияны эм уллу музейлерин жасап келген тауушлукъ суратха къарагъанча, тюрслеп, тинтип къарагъанын акъылы бла, эти-жени бла сезгенлей олтурады, бутлары къарыусуз ток ургъанча, ууакъ-ууакъ къалтырай.

Бир жаны бла, ол сезим тюрлю кёрюнюп, не кьадар терк кет былайдан ансы, кырты болады ишинг деп, тынгысызгъа кьояды. Аллай кези-учюгюнде къарындашы бла шош хапаргъа кетип, аны амалсызлыгъын кёрмеген Зубайдагъа ичинден кёлкьалды да этеди. Башха жаны бла уа бусагъатчыкъда Халыуну жюрегин ачып къарагъан, анда тамашалыкъ тюбешию бошалып кьалмай, не кьадар узакъгъа созулурун сюйгенин кёрлюк эди.

Солтан да сюе эди бу зауукълу такъыйкъала тохтамай барып турсала. Болсада кьонакъ келе билгенича, кете да билирге керекди. Кёп олтургъан кьонакъ ыспассыз болгъанын биледи адет-тёрени сакълай келген жаш. Ол себепден Солтан олтургъан жеринден ёрге турду да:

– Кете барайыкъ. Зубайда эгечим, жараулу сыйладынг, жарыкъ кьонакъбайлыкъ этдинг, сау бол. «Жангызлыкъ жашаудан аман» деп, бошдан айтхан болмазла, барып от жагъамы тиргизейим, малыма къарайым, – деди.

– Бек ыразы болгъанма келгенинге, анам ёлмесин. Энди юйню таныдынг, келе-келе тур, – деди Зубайда.

– Мен да бара-барайым. Ингирде малла сюрюуден къайтыргъа юйде болмасам, алагъа къарар адам боллукъ туююлдю, – деди Токълу да.

– Келин а къайдады?

– Ол а эки-юч кюнден бери да аурупду. Жаланлай чыгъа тургъанды да тышына, сууукъ къатылтханды. Энди уа жётел этеди аямай.

– Биз кесибизни аяй билген халкъ туююлбюз. Охо да, иги болур, Аллах айтса. Кесинге уллу кёлло болма, саулугъунгу сакъла, деп бек кьаты айтханды Зубайда дерсе.

Ол кьонакъларын ашыра, дунияны алгъышын эте, ызларындан чыкъды. Халыу да, жаулугъун къатыракъ кысаргъа кюреше, Зубайданы ызындан тебиреди. Ол а, кёзю-къашы бла билдирип, кызыны босагдадан

ары жибермеди. Зубайда аны нек кьайтаргъанын ангыламай, Халыу жарты ачылгъан эшикден тышына сагъышлы кьарагъанлай кьалды, Солтан артха кьарап, анга кьол булгъарыкъ болурму, огъесе, сан этмей, кетипми кьаллыкь болур, деп ойлай.

Солтан а кьарамады артха, кьолун булгъап, кьысха заманны ичинде энтта да кёрюшюрбюз дегенча, бир тюрлю белги бермеди. Халыуну жүрегине от салып баргъанындан хапары болмай, Токълу бла ушакъ эте, баш орам таба бурулуп, кёзден ташайып кетди.

Зубайда кьайтхынчы босагъадан кьарагъанлай турду Халыу, келекелип, кьайгъысыз жүрегине обур кибик от салып кетген Солтаннга не айтыргъа билмей.

– Кьаллай адепли жашды, сатмай сёзюн бермеген, чынтты таулу, – деди Зубайда, кире-келгенлей, не айтырыкъ болур дегенча, Халыугъа кёз кыйыры бла кьарап.

– Адепли жаш алаймы болады, – деди Халыу.

– Ол дегенинг?

– Сау кьалыгъыз дей да билмегенди сен махтагъан адепли жаш, – деди Халыу.

Къыз жашха бюсюрегенин кёрдю Зубайда. Халыуну кьучакълап, бетине ышанлап кьарады.

– Алай тьойюлмюдо? – деп сорду Халыу, Зубайданы кьучагъындан айырылыргъа кюреше, ол да жиберирге унамай.

– Бошла, кете барайым ансы, амма тырман эте болур, кьайда кьалды бу андан бери, кьачхан кьызны суу боюнунда кьалгъан кьумгъанына ушаш, – деп, кеси айтычулай, орамдан кёзлерин айырмай тура болур.

– Кьарайма да, мен бир зат ангылай эсем, сени кьумгъанынг да суу боюнунда кьалыргъа ушاپ турады, анам ёлмесин. Зубайда дагъыда кьучакълады Халыуну, эки-юч кере шыр айландырды.

– Хоу, сен айтдынг эсенг, – деди Халыу, сёзюн кючден эшитдирип.

– Энтта келсе сюерикми эдинг? – деп сорду Зубайда.

– Угъай, сюерик тьойюлме... Келмесин, – деди да Халыу, табанларына жетген чач эшмелерин ойната, ашыгъышлы чыгъып кетди.

Ол Халыуну къыз жагъыны болгъанын биле эди Зубайда, кьадады Солтаннга бош тьубетмегенин да. «Аллах, сен бу эки ёксюзню жастыкъларын бир эт», – деп, таза жүреги бла тиледи.

Зубайданы тилегин эшитген эди Аллах. Кёп да бармай Солтан Халыуну юйюне элтген эди. Жангъыдан тирилген Огъары элде биринчи жангы юйюрни кьууанчына элни кьарты-жашы да жыйылып, жараулу той этген эдиле, кьобуз-кьарс тауушла тар ауузда узакъгъа эшитиле.

Холамда туугъан эди Халыу, кёчгенлеринде, анасыны эгечинден айырылмагъан, андан а субай къыз болуп кьайтхан. Таулулада эр бла кьатын бир бирлерини атларын айтып сёлешген тёре жокъду, бир башха чам ат атап неда «алан» деп сёлешген болмаса. Солтан да Халыугъа Холамлы дей эди да, андан арысында огъары элчиледен Халыуну керти атын билген хазна жокъ эди, Холамлы деп таный эдиле барысы да ансы.

ТАХИРНИ ЖАШАУ ЖОЛУ

Онюч жылны ичинде жазгъан угъай, ана тилинде сѐлеширге окъуна эркинлиги болмай тургъан малкъар халкъ, туугъан жерине къайтханлай, жангы жашау къуаргъа тири киришген эди. Миллетни бек магъаналы шарты – аны ана тилин сакълауну магъанасын толу ангылап, литературасын ёсдюрюуге уллу эс бургъанды. Аны себепли малкъар литература, гитче шауданчыкълагъа ушамай, черек сууча таууш этип ёсгенди. Ол черекге къарыу алыргъа юлюш къошханладан бири Акайланы Бийбертни жашы Тахир болгъанды.

Тахир 1937 жылда 20 июньда Яникой элде туугъанды. Бешжыллыкъ сабий болгъанлыкъгъа, немецли фашистле халкъгъа къаллай зарауат жетдиргенлерин ангылап тургъанды. Ол къыйынлыкъдан къутулгъанлай, кѐчгюнчюлюк бла бирге малкъар халкъгъа геноцид жетдиргенлери андан да бек къыйнагъанды Тахирни. Кѐчгюнчюлюкде ачлыкъ, жалангачлыкъ, сындырууну сынаса да, сынмагъанды, ууалмагъанды. Тенглери бла бирге жетишимли окъуп, жети классны бошагъанлай, механизация школгъа киргенди. Аны бошап, 1954 жылда колхозда тракторчу болуп ишлеп башлагъанды. Тахир келишиулю адам болгъанды, тутхан ишин тап къурап, ахырына жетдиргинчи тохтамагъанды. Аны себепли къулдукъчула да, тенглери да Тахирге бийик багъа бичип болгъандыла.

1956 жылда Тахирни Совет аскерге чакъырадыла. Аскерде къуллугъун жетишимли бошап, 1958 жылда туугъан жерибизге къайтады. Яникойда тракторчу болуп ишлеп тургъанлай, 1961 жылда Тахир Коммунист партиягъа киреди. Ол шарт аны хар иште да битеу кюнчюн, къарыуун, акылын берип ишлегенине шагъатлыкъ этеди. Элде ингир школну жетишимли бошап, 1963 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетге киреди. Студент жылларында окъуна Тахирни жазгъанлары «Коммунизмге жол» газетде басмаланып турадыла.

1968 жылда, окъууну бошап, ол къадарын журналистика бла байлайды. Телевиденияда ишлеп башлайды. 1975 жылдан Тахир телестудияны суратлау программасына баш редакторлукъ этеди, 1978 жылда уа СССР-ни Журналистлерини союзуна киреди. 1988 жылда жамауат-политика эм жаш тѐлюню программасыны баш редактору, 1992 жылда телевиденияны малкъар тилде программасыны баш редактору, 1995 жылдан а малкъар тилде радиовещанияны баш редактору болуп ишлейди.

Сураглау литературагъа Тахир 1966 жылда келгенди. 2001 жылда аны «Сокъур туюнчек» деген ат бла биринчи китабы чыгъады, ызы бла 2005 жылда «Хакъыйкъат ууахтысы» деген китабы басмаланады. Къыйын ауругъанына да къарамай, 2011 жылда Тахир «Кетино» деген романын жазып бошагъанды.

Тахирни китапларыны кьайсын окъусанг да, аны фахмулулугъу, адамлыгъы, халкъын бек сюйгени, ана тилин терен билгени, суратлау мадарланы уста хайырланнганы кърюнеди.

Алгъан ишин тынгылы толтургъаны ючюн, журналистикагъа эм суратлау литературагъа этген кьошумчулугъу ючюн Тахир «Телевидение бла радиону отличниги» деген белги бла, «КъМР-ни Сыйлы журналисти» деген ат бла эм «Урунууну ветераны» майдал бла да саугъаланнганды.

Акай улу 2011 жылда 14 июньда кетгенди дуниядан. Жашлай замансыз кетди, кѣп аламат муратлары толмай кьалдыла.

СЮЙМЕКЛИКНИ ИЗЛЕРЕНМЕ

Кимни китабында окъугъанымы унутханма, сѣзюн сѣзюу бла да не хазна айталайым, магъанасы уа ма былай эди: «Чабакъ болуп, тенгизледе жюзгенме мен, зурнук болуп, кѣк кенгинде учханма. Гургун болуп, губу-ланы кьуугъанма мен, маймул болуп, агъачлада тургъанма. Бѣрю болуп, жугъутурну жьртханма мен, арслан болуп, геммешлени жькьгъанма...» – дей келеди да ол жазычу, ахьрында: «Адам болуп, элияны жекгенме мен, Адам болуп, Сюймекликге жетгенме», – дегени бла бошайды.

Алайды да, узунлугъу минг-миллион жыл болгъан бу кьыйын жолун жаланда «Сюймекликге жетер» ючюн кьыдыргъанды адам! Сора мени юсюмден тьююлмюдю ол жазычуну айтханы? Хау, ол акьыллы жазычу айтхан адам менме. Сюймекликге жетер ючюн жаратылгъан, Сюймеклик амалтын жашап тургъан, Сюймеклик бла бирге жашап да турлукъ адам менме.

Да не, эрни битеу тарыхы, кьадары да тишиге Сюймеклиги тьююлмюдю? Мен кесим а жылларымы бла жолларымы ол сезимни жарыгъында кьоратмадыммы? Бюгюн а, эсгериулерими жангы тангьыма шыбырдай, Сюймеклиги жарыгъында олтурмаймамы?

Сюймеклик бла Тиширыу... Тиширыу бла Сюймеклик... Огъесе сиз экигиз да бирмисиз? Эки ауузлу кьамагъа ушаш. Нечик ариуду бу кьама, кьалай эриши дады! Нечик жууашды ол кьынында, кьалай кьюйсюз болуп чыгъады андан а! Нечик ышаннгылы нѣгерди жанында бу кьама! Кьалай сатхыч болуп кьалады бирде уа ол!

Солуу кюн болур дейме. Ишчи кюнледе адамла орамгъа былай кѣп жайылмаучудула. Нечик гурмукладыла кеслери да, бу адамла. Сагъышлыла, мудахла. Огъурсузла окъуна. Сора былай сабыр жюрюген а бири жокъ. Ма, сѣз ючюн, ол кьыз. Сууукъ жауунну тьобюнде баргъаннга ушамаймыды ол. Гуппурчукъ болуп. Жьйырылып. Кюн а чууакъды. Ол киши уа? Бетин желден кьачырыгъа кьорешген кибик. Хауа уа шошду.

Не кьайгъылары болур быланы, не жарсыулары болур? Не тюрлю ишле, кьаллай умутла сьоредила быланы, кимин ър, кимин эниш жанына буруп? Десем да... Быланы умутлары болмаз. Умутлу адам, ол тиширыуча, мудах болурму? Ол жаш а мамыр иш бла угъай, ким бла эсе да тьююшюрге бара болур. Хорлау кьоллу болур умуту уа жокъ.

Мен да барама. Излейме, излерикме. Табарыкьма. Нечик тазады бюгюн кѣк, кьалай теренди ол! Жап-жашил тазалыкъ. Тап-таза теренлик.

Кёкню бийиклиги туююлдо ол – умутуму уллудугъуду. Кюнню чууакълыгы да туююлдо ол – умутуму жарыгъыды.

Алай барама. Жашил кёкде умутуму нюр жарыгъын кёреме да, мени кёлюм жарыкъды. Адамланы мудак болурларын да суюмейме мен. «Адамла! Бир бири бетигизге да бир къарагъыз, маржала! Бир ариу сёзле да айтыгъыз бир бирге! Бир да болмай эсе да, тишигизни бир ышартыгъыз!» – деп кычырлыгъым келеди бу адамлагъа. Къуру былагъа угъай – битеу дунягъа да!

Керти окъуна, нечик насыплыма мен! Окъуу, бийик билим алыу сени болсун, кыарыным гыржындан тояр кюн келир деген умутум окъуна жокъ эди алгъаракъда. Ол тюрлю умутларыбыз жан ауруусуз ёлтюрюлген эдиле. Кюйдюрюлген эди, жокъ этилген эди бу ахшы умут дегенинг. Билмей-сакъламай тургъаныбызлай а, алай бош угъай, ийнаннган окъуна эталмай эдик – кырал университетни окъуучулары болуп къалгъанбыз!

Бу окъуу юй, кесинг билесе, устазла хазырлагъан институт болуп тургъанды. Университетге уа, тюз бизни ата-бабаларыбызны от жагъаларына къайтырыбызны марап тургъан кирик, огъесе алай окъунамы болгъанды, бусагъатда айландыргъандыла. Анда уа Сагъыт бошму айтады: «Насыплары артда тутханладан кёреме да биз а!» – деп, малкъар тилни бла малкъар адабиятны бёлюмюн да ачып! Миллетибиз башха халкъланы ичинде эриди, жокъ болду, аны бла бирге уа тилибиз-тинибиз да думп-тас болду деп турмаймы эдик биз а?

Ол заманыбызны эсеме келтирген ууакътарында бусагъатдагъы къартайгъан жюрегим жашыракъ болгъанча, арыгъан чархым солуу тапханча болама. Сукъланнган окъуна этеме кесиме. Ёлюм жокълугъундан жашау барлыгына къайтып къалгъан тёлюню келечиси болгъаным ючюн. Сафар а, Къабарты-Малкъарны халкъ шайыры, тамата тёллюбюзден энди, Аллах анга къарыу берсин, жангыз кеси къалып турады, мындан алда жолукъгъаныбызда: «Жокъдан баргъа къуру кесин къайтарып къоймагъанды сизни тёллюбюз, хар зат мени кёз туурамда болгъанды, ол саулай миллетибизни да чыгъаргъанды, кертисин айтханда, жашау жолуна», – деп къойду.

Аны ызындан а эсеме дагъыда бир сейир иш келип къалды. Хабаз деп бир къабартылы шуёхум барды. Аны юсюне къоншула да болуп жашайбыз экибиз. Ол заманда, эсибизде иш болмай тургъанлай, экибизни да къуллукъчула этип къойгъан эдиле – университетни Комсомол башчысына Хабазны, студент профсоюзуну таматасына мени салып. Бу къуллукълагъа айырылгъанла уа, окъуучула болгъанларына къарамай, университетни алиMLE Кенгешине да къошулуп къала кёре эдим. Ма бу алиMLE Кенгешини жыйылыуларындан бириди эсеме тюшген.

Адамла келгендиле, ишни башлар заман оза окъуна барады, ректор а не эсе да бир къагъытланы окъургъа болгъанды да, башын кётюрмейди. Ректорну аты Хагутады. Анга къарап олтурама мен. «Бу адамны юсюнде аны бетине-кефине жарашмагъан, къуллугъуна да келишмеген жалан аты кёреме, – дедим ичимден. – Бу къууатлы кишини кесине табыракъ жарашырча, къулакъгъа да ариууракъ эшитилирча, бир ат къалай тапмагъанды

ол?!» – деген тырманны да жолукьдурдум кимге эсе да. Бу кызыуум бла кьатымда олтургъан Хабаз шуёхума бурулдум:

– Алан, Аллах, кертиси бла да, бир-бирлени бирсиледен бегирек суююп жарата кёреме!

Хабаз ангыламагъанын билдирип къарады манга. Мен а кёзлерим бла Хатутаны кёргюзтюп кьойдум.

– Кёремисе, нечик ариу ишленгендиле аны бет сыфаты, агъачы да! Ич тазалыгъы бла акъылы да тамам аны кибики... Суюмген адамын бу халда ишлерми эди да Аллах?

Хабаз, Сагъытге ушаш, бир къанбуз затды да, эринлерин кыйсыкь ышартып къарады манга.

– Ариу адам кёрюрге кюсей эсенг, къайда эсе да излеп неге кыйналаса, манга къара да кьой! - деп жууаплады.

Ректор башын кётюрдю. Олтургъанлагъа энчи-энчи къарап чыкьды.

– Бу жол къаллай ишлени сюзеригибизни билесиз, – деп, сагъышлы сёлешди ол. – Алагъа кириширден алгъа, угъай демесегиз, бир башха затны юсюнден айтыргъа суюме. – Угъай дерик бармыды деген магъанада къарады олтургъанлагъа. – Айтыргъым а ма быланы юслеринденди, – деп, биягъында кеси окъугъан къагъытланы кёргюзтдю. – Тарыгъуу къагъытла келгендиле.

Кючсюннен, жётгюрген тауушла чыкьдыла. Не эсе да бир затла мурулдагъанла да болдула. Хатута уа дауурну шошайырын да сакъламады.

– Мында студентлени профсоюз башчыларыны юсюнден барады сёз. – Къагъытладан бирин айырып алды да, Хатута къарамын мени юсюмде тыйды. – Сёзге болмагъанча чомарт, уста да адам жазгъанды муну. Мен а, заманны бираз аяр ючюн, жалан бир жерчигин эшитдирип кьоярыкъма.

Кесими халымы кесим да билмей кьалдым. Адамладан къайры бугъаргъа билмей, гуппуш кьатхан болурма. Не билейим, турушум кертти да кюлкюлюмю болур, – Хатута ышармыш этди. Кеси уа, къагъытха къарамай, эки кёзюн менде тутханлай окъуп башлады:

– Профкомну таматасы ниети артыкь таза болмагъанын биринчи атламларында окъуна ачыкь этгенди. Малкъар миллетден, бир-эки деп, тёрт адамны, бети жибимегенлей, бир урумгъа ийип кьойгъанды санаторийге. Кесиникиледен жетеуленни профилакторийде тутханлы уа эки ай болады. Мында башха миллетлени адамлары да болгъанларын билмеймиди ол огъесе билирге суюмеймиди?! – къалай эсе да магъанасын мен иги ангылаялмагъан бир жумушакь ауазгъа салып айтды Хатута. Манга уа, анга да къарамай, хар сёзю башыма чёгюч тийгенча кёрюндю.

Отоуда, биягъындача, дауур кётюрюлдю, мени уа кишини кёралгъаным, айтылгъан затладан ангылаялгъаным да болмады. Амалсызлыгъымы кёрюп, ректорну манга жаны ауруду дейме, кьолуна бирси къагъытны алды. Мен, не жашырыу, бютюн бек кьоркьдум. «Ыхы. Мени университетден кыстагъан буйругъун окъурукьду бусагъат!» – дедим ичимден.

– Кьоркьма, жигит, кесинг жангыз туююлсе сен! – деди да алгъа Хатута, ызы бла уа мени жети жукълап эсиме келмезлик затны окъуду: «Окъуугъа алыу быйыл къаллай мардала бла, не тюрюл жоруукълагъа

бойсунуп бардырылганын ангылаялмай кьалгъанбыз. Дурус айтханда уа, бу кьырал магъанасы болгъан жууаплы иш бир тюрлю мардагъа бойсунмай, бир тюрлю жорукъгъа сыйынмай этилгенди. Окъуугъа киргенлени тизмелерине бир кёз жетдирчигиз. Малкъар миллетден кьаллай бир адам алыннганды! Кеслерин а хазна сынап да кёрмей алып баргъандыла. Деканла кёрмейми болдурулгъан сунасыз ол? Университетни ректору уа кьайры кьарап тургъанды ол заманда?!» Кьагъытны столгъа салды Хатута, олтургъанлагъа кьарады.

Тюзюн айтсам, неле бола тургъанларын мен алыкъа ангылаялмайма. Олтургъанла уа, тюрлю-тюрлю илмуланы докторлары бла кандидатлары, профессорла, доцентле, не сёз барды, хар нени да ангылагъандыла. Алай ректорну соруулу кьарамына жууап берген ауаз а эшитилмейди.

Айтыргъа болмагъанма ансы, быллай бир сёз туумай кьалмазлыгъы уа баям эди. Менден узакъ болмай олтургъанладан бири кьатындагъына:

– Мен а тынгысызлыгъымы билдирген окъуна этген эдим Хату-тагъа, – деп шыбырады.

– Биринчи кьагъыт мени атым бла келгенди, бу уа, – деп, ректор кьолундагъын кётюрдю, – партияны Обкомуна баргъанды.

– Кимле жазгъанлары уа, шошкъап итлени дайымлы адетлериди ол, белгили болмаз? – деп, Кьамболат ёнюне ачыу тюрсюн да чапдырып сорду.

– Да танымайбызмы аланы?! – дегенни Хатута жийиргеннген халда айтды. – Тил этерге кьой ансы, гыржын излемей окъуна турурла ала!

Алан, кертда, нечик кирли адамла бардыла! – деп, Хабаз да ачыу-ланнганын билдирди.

– Чакъыргъандыла ары, – деп, бармагъын ёрге чюелтди Хатута. – Анда айтханымы сизден да жашырмам. Бу миллет, малкъар халкъ дейме, жаны саулай жажаним азабын чегип кьайтханды. Сюргонлюкде ашыргъан онюч жыл быланы сау жюз жылгъа артха атханды. – Былайда кёзюн манга илиндирди. – Да бюгюн биз алагъа кьол узатмай кьалай кьояйыкъ?! Кесибизге адам деялыкъбызмы, алай этсек?! – Ректор солууун айландырды. – Анда айтханым да былайды, кьолдан келген кьадарда, мындан ары этеригим да олду.

– Мен толусунлай сени жанынгдама, алай...

– Асыры оздуруп этерге да жарамаз...

– Таплыгъы бла... былай эслеп, сыйдамыракъ этиу керекди бу ишни.

– Хау, башхаланы кёллерине артыкъ бек тийип да жарарыкъ тюй-юлдю.

Ректор сёз кьатышдырмай тынгылады бу ауазлагъа. Угъайны кьаты салып тохтагъан чыкъмагъанына ыразы болду.

– Сау болугъуз. Сизден бир башха тюрлю жууап алмазымы алгъадан окъуна биле эдим. – Бу халда сёлеше, ректор кьарамын манга кёчюрдю. – Энди биринчи кьагъытны энчи сюзер кереги да болмаз дейме.

– Мен хар затны да билеме... – деп, кеси да эслемегенлей ычхындырып кьойду Хабаз. – Ызларындан кьарар, болушур адамлары болмагъан жашладыла ала. Ол эки кьызчыкьны уа саулукълары асыры осалдан... Алагъа мен тилеп бердиргенме путёвкъланы!

– Быллай ууахтылада, керти окъуна, къолну жүрекге салып сёлешиу керекди. – Ректор кёлю бла айтханын ёню бла да билдирди. – Ай таланнган, сау бир миллетни юсюнден бара ушайды да хапар! Бизни уа ёмюрлюк къарындашларыбызны юслеринден! Талай жылны бош къалып тургъан журтларына жангыдан жан салыргъа кюрешедиле ала. Колхозла къуаргъа керек, школла ачаргъа керек, юйле ишлерге керек. Аланы этерикле уа – инженерле бла устазла, агрономла бла зоотехникле, не адамгъа, не малгъа багъарыкъ устала уа – жокъ. Алайды, алай! Малкъарлыладан окъургъа бираз асламыракъ алгъаныбызгъа сокъурануу жокъду. Болушургъа керекбиз. Эс тапдырыргъа. Ма бу ишле болдула, эсима тюшюп, мени ичими алай ариу жарытхан. «Энди кёгюбюзню булут жапмаз, – дедим ичимден, – шо бир бетге шургулукъ чарсы жатмаз!» – дедим.

Ол кюн Алий керти айтханды. Бардыла мени къанатларым. Ма бусагъатда жерде жүрюпмю барама да мен? Угъай. Къанатларым, бири – сени бар болгъанынги билгеним бла табарыгъыма ийнаннганым, экинчиси – бу шёндю айтхан къууанчым, кёк бийигинде учуруп барадыла мени.

«Ол жокъду, – дейди бир ауаз манга, – жокъну излегенден а хайыр да жокъ!» Мен а ийнанмайма анга. Сен жокъса деп къалай айтхайым, сёлеше барама санга сора. Кёре окъуна барама сени! Жаланда кёзлерими ачхан угъай, жапхан этеме, сени кёрюр ючюн ансы. Хау. Кёреме сыфатынги. Ышарыуунг кёзлерими къаматады, ариулугъунг тюшлерими жарытады. «Изле да, тап! Изле да, тап!» – жүрегими тепгени да ма былай.

Ал къабыргъасын саулай терезеле алып къойгъан алаша юйню аллы майдан кенгди, бир бирине къысылып сюелген автобуслар такъыр этип къойгъандыла ансы. Адамла да кёпдюле. Автобуслары аралары жепилеге буштукъланып, бири бирини аркъасындан тебере, жеринден а тепдиралмай. Бири бирине сёлешгенле кёп, айтылгъанны къулакъгъа алгъан а жокъ. Бёркле бла жаулукъла, гюлмендиле бла къалпакъла, къашха башла бла къалын кекелле. Аланы башлары бу сары мутхузлукъну уа бир къалын дауур толтуруп. Керти окъуна, бу дауур алай къалынды – бёркюнго ёрге атсанг, анда тыйылып къаллыкъ сунаса.

Тохтачы алай! Ары къарачы! Ол жашил гюлмендичикни кёрдонгмю? Женгил къанатчыкъларын токъ ёшюнчюклени юслерине салып. Ала уа, гюл юсюне къоннган гебенекчиклеге ушаш, къууанчлы кирпичей! Ол кёзле уа! Мен излеген кёзле?! Мени таба къарадыла дейме. Бар алай! Не болдула ала? Къайры букъдула?

Манга дайым кёрюнюп, кеслерин суйдюрюп тургъан кёзле. Да къалай сыйындырайым сизде болгъан мардасыз-чексиз ариулукъну кесими къарыусуз, такъыр да сёзюме? Ариулукъну битеу тюрсюнлерин бла бояуларын, сезимлени бар жарыгъын-жылыуун къара сёзге сыйындырыр онг болса, сора бу поэзия дегенибиз неге керек эди? Къара сёзню кючю къарымай башлагъан чекде жаратылып къалмагъанмыды да поэзия? Поэзияны кючю уа чексизмиди да? Ол а сыйындыраламыды ичине бизни жан сезимлерибизни барын? Кёргюзталамыды ариулукъну бар тюрсюнлерин? Да алай болса, музыка неге деп жаратыллыкъ эди сора?

Сен барса. Табарыкъма сени...

Кимди, не затды бу сен излеген?

Азмы айтханма, алан, кимни излегеними! Кимни кюсегеними энтта билмедингми?

Да сен тюрсюнсюз хауада бояусуз суу бла ишлеген адам сурат... Не кесинг кёралгъанынг жокъ аны, манга кёргюзталгъанынг бютюнда жокъ. Сора...

Сен аны... Аны сен жаланда мени кёзюм бла къараялсанг кёрлюксе!

Билмейме. Ангыламайма сени! Огъесе... Къарайма да... Сен...

Не дегенлигинди бу?

Кёлюнге тиерге да соймейме, алай... Шайтан хыйнысы, жин зараны иш...

Ауузунгу чайкъа! Шайтан къаргъагъан, жин ургъан да кесингсе!.. Кёгюрчюнле. Къарачы алагъа! Бир бирге соймеклик «сёзлерин» мурулдай болурла, насыплыла.

Кёгюрчюнлени тынгысыз этмезден болуп, аладан кёзюмю да алмагъанлай, бир жанлыракъны ётдюм. Кимге эсе да, эслемегенлей, жингиригими ышыдым былайда. «Алан, хей! Таугъа абынган гумулжук! Не ди бу этгенинг?» – кюлкю къатыш айтылгъан бу хычыуун тырманны эшитдим олсагъат. Ауаз да таньшча кёрюндю. Аны себепли бир уллу къайгъылы болмадым мен. Алай кечгинликни уа кимге жалынганьмы да билгинчи тиледим.

Ибрахимни бла Магометни кюлкю жарьтхан бетлерин кёргенимлей, жаным жерине келди. Кесими алагъа тенг этер гынтты жокъ эди да менде, ала хайт деген бирер китап жазгъан жашладыла. Аны бла да къалмай, студентле шахарьнда бу эки жашны таньмагъан, ала бла жууукъ къабыргъалашьыргъа соймеген жокъду. Аллай адамладыла. Мен а, керти окъуна, кимме быланы къатларьнда!

Болсада Ибрахимден бла Магометден алай бек абызырарыкъ тьююл эдим. Ала ортагъа салып келген кишиден болду апчыгъаным. Къайсынны таньйма мен, анга былай къаршы тюбегеним буду ансы. Къатына жууукъ барьыргъа, ол угъай эсенг, кьол берип саламлашыргъа окъуна тап тюшген кезиуле бола-бола тургъандыла, хар къуру кесимден къалады ансы. Мени кибик, бир бош адам къатына барса, Къайсынны бийик къачына не эсе да бир учузлукъ тюшерик сунама.

Кесими кьолгъа алыргъа кюрешдим. Салам бердим, ючюсюню да, Къайсындан башлап, кьолларын тутдум.

– Иги жашды. Кеси да чегемлиди. Мындан алда бир жараулу хапары да чыкьгъанды газетде, – деп, Магомет, Къайсыннга мени кёргюзте, билдирди.

– Окъугъан да иги этеди. Хадис бек махтаьды, – деп кьошду Ибрахим да.

– Сора сен да Чегемденсе?! Кесинг а къайсы тукъумданса, соргъанны айыбы жокъ?

– Акъай улу! – Къайсыннга мен чьрмалып къалдым дейме, Ибрахим жууаплады. – Эй-я, таланнган! Сора таурухлагъа кёчюп жашагъан Аппаны бла Кишини туудукъларынданса?! Билген а этемисе ала кимле, къаллай кишиле болгъанларын? – деп, атларын айтхан «кишилерине» сейирсиннгенин, махтау салгъанын да ауазы бла билдирди Къайсын.

Хау... Юйлерини мурдор хуналарына, сюрген, чалгъан жерлерине баргъанма. Къартла бир къауум зат да билдиргендиле.

– Аперим, къарындашым! – керти бет алды Къайсын. – Тамырын унутхан иги туююлдо. Анга сакъ бола туругъуз. – Ючюбюзге кезиу къарады. Ахырында уа, эсине бир магъаналы зат келип къалгъанча, манга бурулуп селешди: – Сора... Мен – Къулий, сен – Акъай... Акъай бла Аккай, Къулий бла Къудай, Газа бла Жаза Чегем жеринде бек махтаулу ёзденле болгъанларын да билип къал, къарындашчыгъым! Сен да, тюз менича, тукъумунг бла ёхтемленип жюрю!

«Ант этейим, быллай тюбешиу амалтын, орамгъа чыкъгъан сени болсун, узакъ жолну къыдырыгъа окъуна угъайым жокъду», – деп къарадым юч да шайырны ызларындан. Къайсын мени кибикле бла къазанлашыргъа ыйлыкъсынмагъаны уа сейирсиндирген, къууандыргъан да бир кибики этди. «Кёрдюнгю аны этгенин! Ибрахимни бла Магометни къой, бу экисин бек суйген хапары жюрююлдо Къайсынны, бек ышанады благагъа дейдиле, мени окъуна кесини тенгине кётюрюп селешгенин кёрдюнгю!» «Мен – Къулий, сен – Акъай...»

Бу тауушлукъ тюбешиуно жарыгъындан чыгъарыгъым келмегенлей, иги кесек сюелдим. Ахырында уа, Алий бек къаты айтханды, жолуму Чегем жанына бурдум. Ары барлыкъ автобусну тапдым да, ичине сугъулдум.

Эшикден киргенимлей, кёзюм жашил гюлмендиге илинип къалды. Ол къызчыкъ, биягъында тас этип къойгъан гебенекчигим! Алай... Сабийчигине ёшюн салып олтурады ол. Да не этгин да энди? Жазыугъа къарыу жокъ. Ёте бардым да, ауурлугъуму арт шинтикге бошладым.

«Жюрюгеннге – жёрме, жюрюмегеннге жукъ да берме» дегенни бош айтмагъанды ол таулу акъылман. Муну айтханым, шо олтура баргъанымлай, бир алаMAT ушакъгъа берилип къалдым.

Аллахны, хайт болса, къурманлыкъны да барды, къууанчны да барды. – Ма бу болду бек алгъа эшитгеним. Муну айтхан а, къабартылы болгъанын чалгъанындан да билгенме, танг жашау къууалагъан, алай алыкъа къартлыкъгъа жендирир мураты болмагъан къаты кишиди.

Мен да ары атланганма. Санга былай жолугъуп къалырма деп турмай эдим. Алгъа сизге кирирге да, къурманлыкъгъа уа бирге барырбыз деп эди муратым. – Бу уа таулу кишиди. Жыл саны, ёсюмю, бёкеми да къабартылы нёгеринден башха туююлдо.

Этерикди алай! Барлыкъды бизникине! Чепкенни, бёркню кийдирликди. Къаманы да саллыкъма.

Болсун, Пыта къарындаш. Бёркюнгю, чепкенинги да киерсе, къамангы да тагъарса белинге. Андан сора уа...

Мен алай деме, Назир! Сен, сен! Чепкен да сен, къама да, бёрк да сенсе. Сеникисе.

Угъай, къарындашым. Сени кийимлерингден ыйлыкъгъан этген сунма, алай... Кёлюнг къалмасын...

Пыта Назир таба бурулду:

Сеникисе, айтдым да! Хар бары сеникисе!

Къарайма да, сен манга бир алаMAT саугъала жарашдырып тураса. Сау бол, алай... Ол сен санагъан затланы алып къояргъа... Асыры оздураса, Пыта къарындашым!

Билирге унамайды сен. Сен кетдинг болду анда? Меники баргъанды ары. Чепкенники, бёркнюкю, къаманы алып болду. Барыныкъы да кесинг!

Назир тамашагъа къалды. Мени таба бурулду. Кесин ары бла бери эхчеди. Ахырында олтургъанла бары да эшитирча къычырды:

– Аланла! Эшитемисиз бу адамны айтханын?!

Мен, акъылымы бу сейирлик ушакъ бийлегенден, автобусну кетип баргъанын бусагъатда эследим. Къулакъларым а жол нёгерлериме сакъайгъанлайдыла.

Аллахны хайт болса, айранны да ичерикди таулугъа. – Пыта, манга къарап, Назирни кёргозте айтды:

– Халалды экигизге да, – дедим мен, аузуума келгени ол болуп.

Сау къалгъын дегин, сора айран этиучюсюн къоймагъанды Куна келинибиз!

«Сау къал» Кунаныкъы тюгюл! Ийнекники сау болсады! – Пыта Назирге былай жууаплады.

– Билеме, биле! – деп, Назир кюле-кюле айтды.

– Билмеди сеники, уолихий! Мен сеники айтады ийнек, сеники ийнек!

Назир, соруулу болуп, тегерегине кимни эсе да излеген халда къарады, ахырында мени таба бурулду:

– Муну айтханын ангылагъанынг иш?

– Да ийнек сеникиди дегенча кёрюнеди.

– Мен да алайыракъ ангылагъанма. Алай хоу бир да!

Алайныкъыды, алайныкъыды! Сеникиди ийнекни. Бузоунукъуду узакъда сеники ийнекни бузоу.

Назир, биягъындача, ичиндеги соруууна, ары бла бери къарап, жууап изледи.

– Назир! Къарайма да, Пыта шуёхунг сени ол къонгур гылжангы сакълап тура болур дейме. – Аллыбызда олтургъан гырхы къартчыкъ, артха къыйналып бурула, къургъакъ ауазын берди.

Къонгурнукъу болмаз тюгюл. Осалны болду къонгурнукъу. Аныкъы... сабийни...

– Къонгурну бузоуу? – деп, биягъы къартчыкъ, бу жол артха бурула да кюрешмей, болушду.

– Бузоуну, бузоу! Алыкъа ийнекни болду бузоу!

– Кёрдюнгмю, таланнган, бу ишни! – къартчыкъ артха бурулмай болмады. – Бизни сибирип кетгенлеринден сора Пыта бизни арбазгъа къууулгъанды. Бу, айтыууна кёре, кийимлеринген тышында, ийнеклеринген бирин да, ангылаймыса, кесине алып къойгъанды!

Ма алай бардым Чегемге. Барсанг а, къуруда быллай жерлеге барыучу болайыкъ. Чегем черегини жагъасы – кенг ёзен. Бир бёлек жаш, уллу къазанланы ючаякълагъа тизгин салып, тюплеринден отну къыздырадыла. Жашил къыртгышлы кенг ёзенни ортасында уа, уллу гюрен болуп, той барады. Къобуз тартыула бла къарс тауушла. Жарыкъ бетле бла кёз къаматхан ышарыула. Саламлашыула бла къучакълашыула.

Къобуз тартыуланы бла къарс тауушланы ичлеринде адам сёзюн шарт айырырча тюйюлдю. Мен а, сейир тюйюлмюдю бу, къобузну бла

кьарсны угъай, жаланда адамланы сёлешгенлерин эшитеме. Орусча, кьабартыча да сёлешедиле адамла. Эбизеле, дюгерлиле да бардыла былайда. Мени кьууанч тыпырлы этип, ичимде кьобузла сокьдуруп, жюрегимде тейри кьылыч жандырып тургъан а бирсилени арасында кесими ана тилимде да айтылгъан сёледиле!

«Ненча жыл болду, Чегем череги кесини бешик жырларын айта ёсдюрген малкьар адамыны сёзюн эшитмей тургъанлы! – дедим ичимден. – Кьаллай бир сууун тигелетген болур Малкьар тауладан Кьабарты тюзюне бу черек андан бери!» – дей, той гюренине жанладым.

Хан кьошулмай, жомакь болмаз. Чегем жерини айтхылыкь кьобузчулары малкьарлы Наныкь бла кьабартылы Люта, терлегенлери бара, кьабарты, малкьар тартыулары кезиулетедиле. Кьабартыны бла Малкьарны тепсеулери той гюренинде бир бирни алышындырадыла.

Хар кьууанча болуучусуча, ашла да ашалдыла былайда, кёп ичги да ичилди. Жырла, алгъышла да айтылдыла Чегем тюзюнде, кьол таш атыула, жыгъышыула да болдула.

Тамата сёзю Хасан деп биреуге берген эди. Бийик бойлу арыкьсыман жаш кьопду ёрге.

– Халкьындан айырылгъан жер да – ёксюз, жеринден айырылгъан халкь да – ёксюз, – деп башлады Хасан сёзюн. – Аны дуруслугьуна, мында кьалып, кьабартылыла, сюрюн болуп, малкьарлыла да бек терен тюзюннгендиле. Бююн а биз, кьадаргъа жаным кьурман болсун, Малкьар жери адамын табып, малкьар адамы жерине келип, Малкьаргъа да, малкьарлыгъа да насып тангы атханын кёрдюк!

Жашаудан кьол жуууп тургъанынлай, жокьдан бар болуп кьалгъан адамны ич халын, аны жан сезимлерин ангыларгъа бир кюрешчигиз. Жаланда кеси башында сынагъан адам тюзюнюрюкдю анга. Аллай чагьында адамы солуу тыйылып, жюреги тохтап кьалыргъа окьуна боллукьду, асыры кьууаннандан! Кьууанч сезимлерин ичине сыйындыралмагъанлай. Не зат бла, кьалай болушургъа боллукьду да ол адамгъа? – деп, соруундан эсе кьууанч жарыгъы бегирек кёрюннген кьарамын тынгылагъанлагъа кётюрдю Хасан.

Алан, тюз мени ичиме кирип чыкьгъанча айта турады бу жаш!

Керти окьуна. Бу таулагъа, бу жерлеге кьарап, тансыгьымы кьандыралмагъанлай, тамам ол айтханча болуп кьалама мен! – Назирни ауазын таныдым. Башында мухар бёркю, юсюнде кюмюш хазырлы мор чепкени, белинде кьамасы. Не айтырса!

– Дурусду Хасанлыкьыны айтхан! – деп чалдырды тюз Назирча кийинип тургъан, кеси да аны кьатында олтургъан Пыта.

Хасан а айта тургъан оюмундан таймагъанды.

– Сиз билмеген зат туююлдо мен айтырыкь. Жюрекге сыйынмаз кьууанчларын бла бушууларын жыр гъа салып айтады адам. Алай бла жанына женгилик келтиредди. Малкьарны бушуулары кёп болдула. Асыры да кёп! Анга кёре уа, кёп бушуу жыр да такьгъанды Малкьар. Бююн а кьууанч жыр керекди Малкьаргъа. Малкьар халкьны кесинден да чыгъарла энди, кёп турмай, аллай жырла эталлыкь устала. Бююнлюкде уа кьууанч толкьунундан кьарыла тургъан малкьар миллетине солуу

айландырыргъа болушур эсе деп, аны биринчи къууанч жырын этерге мен кюрешгенме.

Назир бла Пыта къууанчлы къарамларын бир бирге бурдула. Бу Хасан айтхан затла бетлерине жарыкъ чапдыргъанла, аладан сора да, къарамларында бла халларында кёрюнюп турады, кёпдюле.

Хасан таматагъа бурулду, энишге ийилип, аны къулагъына не эсе да бир затла шыбырдады. Тамата да Хасан айтханны къабыл кёргенин билдирди.

– Энди уа, хурметли къонакъла, – деп, Хасан олтургъанлагъа къарады, – жырни кезиуу жетип турады.

Наныкъ бла Люта къобузларын алдыла, Хасан, бир ариу къарамыйыкъ жашны да къолундан тутуп, къобузчуланы къатларына барды:

– «Нальчик шахарым». Назмуну Малкъарны закий шайыры – Чегемни махтаулу уланы Къулийланы Къайсын – жазгъанды. Мен а, кесим да чегемли болгъанымы айтмай къоялмайма, Къайсынны назмусун макъамгъа салыргъа кюрешгенме. Жырни да Чегемни жаш булбулларындан бири, ма бу, Серёжа, айтырыкъды. Анга биринчи болуп тынгыларыкъла уа сизсиз – намысча, бийик Чегемни, къарындашлача, жууукъ халкъларыны жамауаты.

Къурманлыкъгъа жыйылгъанла гур деп ёрге къопдула. Къарс тауушла, Чегемни жашил кёгюне акъ кёгюрчюнле бола, учдула.

Къайдан чыкъгъанларын эслеялмадым мен, Къайсын, аны эки жанында уа Ибрахим бла Магомет, тюз биягъында Нальчикде кёргенимча, алайгъа келип къалдыла. Арлакъда тохтадыла ала, къууанч къарсына алайдан къошулдула.

Чегем жерини чууакъ кёгюне туугъан журтха сүймекликни бла тансыкълыкъны жарыкъ жыры жайылды:

Мой город Нальчик, горы в белом дыме,

Моё гнездо, вновь пред тобой стою,

Под липами широкими твоими

Я снова встретил молодость свою...

Ол къууанчны бла жашаугъа ол чакъыргъан жырни юсюнден айта башлагъанымлай, эсиме бир тауушлукъ шарт келип къалгъанды. Миллетибиз, жокъдан бар болуп, ата-бабала жерине къайтхандан сора, кесинг шагъатым, къабарты, орус, малкъар тилледе да, бу къууанчлы ишге багъышланып, кёп ариу жырла жаратылгъандыла. Къабартыны жарыкъ фахмулу шайыр къызы Иннаны «Возьми меня в Балкарию» деген назмусу эсингде болур, таланган. Аны мурдорунда этилип, Къабартыны кюмош ёнлю жырчысы Ирина айтыучу жырни уа унутур амалынг жокъду. Кесинг да бек сүйюп жырлаучу эдинг аны:

Хочу увидеть заново

Края моей мечты,

Хочу дышать нарзановым

Туманом высоты.

Андан сора кёп турмай дагъыда тюз аллай бир алакат жыр жайылгъан эди. «Таулагъа чакъырама» деп. Назмуну Магомет жазгъан эди. Макъамын а – Мустафир. Жырни, бу да эсингде болса керекди, Мал-

кърны махтаулу жырчысы Исмайыл айтыучу эди: «Кел, кел, кел, кел, тауланы кѐр!» – деп.

Тѐлю къарындашларымы, татлы шуѐхларымы ючюсюн да чакъырып, бу жырны биринчи кере телевиденияда айтдыргъанма мен. «Бу назмуну жазаргъа не зат кѐллендиргенди сени?» – деп сордум Магометге. Ол а, кесини кенг ышарыуун да этип: «Да къабартылы эгечибиз алай тилегенден сора!» – деп къойду.

ОГЪУРЛУ КЪОНАКЪ

Алий бла Хадис шуѐхладыла. Бизни уа устазларыбыз. Алий – газетде, Хадис – университетде. Экиси да, башха-башха жолла бла болса да, ана тилибизге, миллет маданиятына, халкъ тарыхына элтедиле бизни. Экисини да айтыулары бирди: «Ана тилин, адабиятын, миллетини тарыхын бла маданиятын билмеген, аланы сыйлы кѐрмеген адам мен ол халкъны инсаныма демесин».

Алий жаш журналистлени кесини кѐз туурасындан кетермейди. Бирем-бирем да чакъырады бизни, барыбызны бирге жыйып да ишлейди бизни бла. Аны бизге биринчи жыйылыуубузда айтханы, акъылымда бир энчи жерни алып, сакъланганлай турады: «Биз, тамата тѐлюню келечилери, суйсек-суймесек да, бюгюн – бар, тамбла – жокъ. Бусагъатда кесибиз тартып баргъан арбаны улоусуз-иесиз къоюп кетерге уа эркин туйюлбюз. Илму, жазуу, окъутуу ишлени барын бизге аманатлап кетерикбиз. Теренирекден алып айтсам а, миллетибизни къадарын бизге ышанырыкъбыз. Халкъыбызны бюгюню бизни кълубузда эсе, аны тамбласы ючюн жууаплылыкъ бизни боюнугъузгъа кѐчерикди».

Ала – таматала, биз – кичиле, ала – устазла, биз – сохтала. Алай болгъанлыкгъа, къайнагъаныбыз бир къазандады. Бизни акъылыбызны кеслерини акъылларына кълшуп къойгъандыла устазларыбыз. Къайгъырыуларыбызны бла жарсыуларыбызны, муратларыбызны бла умутларыбызны да бир этип къойгъандыла.

Керти окъуна, газет бар, радио бар. «Шуѐхлукъ» аты бла жаргъан адабият журнал чыгъады, телевидение да къурала турады. Алада ишлегенле уа – урушдан къайтхан Алийле бла Хадисле, Хамитле бла Жанакъайытла. Онюч къыяма жылны узунуна жеринден-тилинден да, окъудан-билимден да айырылып жашагъан, аланы барын жангыдан тиргизирге кюреше тургъан халкъны жарсыулары бла излемлери азмы боллукъ эдиле?! Биз а, ана тилибизге аталып, шо бир дерседе олтурмагъан жаш къауум, окъуй-жазамы билебиз?!

Алай биз «жокъну керек тапдырады» деген халкъны сабийлерибиз. «Юйюм деген юй тенгли таш кѐтюрю», – деучю нартланы туудукъларыбыз биз». Муну Алийден эшитип айтама. Хадис а: «Жарлыны бузоуу ѳгюзлюк этер», – деучю эди. Бу айтыулары акъылда бишире, устазла юйретгенни алыргъа, алагъа, кълдан келгени къадар, билеклик этерге да кюрешебиз.

Кюнлени биринде Алий барыбызны да бир урумгъа чакъырып къойду. Аны уа айтхан сѐзю жерге салынмайды. Белгиленген ууахтыда кѐр-

гюзтюлген жерге табылдыкь. Не заманда да кириш сёзюн кёп чайнап кюрешмеучюдо. Алий бу жол стол юсюнде кьалаучукь болуп тургъан тёртгюл кьагьытчыкьланы кёргюзтюп кьойду, аладан бирерин алыгъыз дегенни айтып. Кеси уа олсагъат окьуна эте тургъан ишине берилди.

Алдыкь, Алий айтханча, кьагьыт журунладан бирерин, узун столну артында шинтиклеге олтурдукь. Кьысха-кьысха жазуучукьла – кеслери да зарфха урулуп. Терк окьуна окьудукь аланы. Не этерге керек болгъанын билмегенлей, бир бирибизге инбашланы жыйыра кьарашдыкь. Кесини жумушун да эте, бизге да кёз жетдире олтура кёре эдим Алий а, башын кётюрдю.

– Жазуулада былайы терсди, тапсызды деген жерлеригизни тюзетигиз, – деп буюрду да, биягъы ишине берилди.

Кьаламланы чыгъардыкь. Алий, кёз кьыйырын бизге чалдырып, ышарды. Аны магъанасын ангылап, биз да кюлдюк. «Юйюнден кьаламсыз чыкьгъан журналист урушха ушкоксузлай кирген аскерчиди», – деген эди ол жашладан кьайсына эсе да.

Бу жолгъа дери бизге башхаланы жазууларын тюзетирге тюшмегенди. Аны себели былайда жууаплылыкьны бек терен сездик. Ётюрюкден не асыу, университетде болуучу сынау ишледен окьуна туура былай кьоркьа болмабыз.

Кьагьытларыбызгъа кьапланып мушулдаша, иги кесек олтурдукь.

– Ашыкьгъан этмегиз, – деди бир заманда Алий, – акьылыгъызны салып окьугъуз. Айтымланы жик-жиги бла тинтип ангыламасагъыз, ол жазууланы тюзетген угъай, бютюн бек бузуп кьоярыкьсыз.

Олтурабыз. Жётгюрген, кючюннген тауушла да чыгъадыла, шинтикле да гьыжылдайдыла. Алийни кьабыргъа сагъаты уа былай бир терен, шатык тауушлары бла эсгертеди заманны кете баргъанын.

Мен, устазгъа биринчи болуп берирге кьоркьуп турама ансы, ишими битдиргенме. Сагъыт а, кёрюп турама, менден иги да алгъа бошагъанды. Устазыбыз таба уа кьарамайды. Кьаллай тюрлю иште да кесин алгъа атыучу шуёхум не эсе да бу жол экилиди.

Бир чакьда, иш этип да тюйюл, Алий таба кьарап кьойдум. Ол да бизге кьарап олтурады. Башын тутушурукь бугъача кьайырып, кёзлюклерини огъары жанлары бла кьарайды кеси уа. Белин тюзетип, кесин артха берди да:

– Ант этейим, жашла, андан бери уа не кьарт гаммешни этин да биширип алыр эдим отдан! – деди.

Не бек созаргъа кюрешди эсе да, Сагъыт андан ары тёзалмады. Алий лакьырдасын айтып бошаргъа, кьагьытын аны аллына салды. Кьагьыт журунну кесине жууукь тартып, Алий кёзлюклерин салып кьарады. Устазыбыз Сагъытни ишине берилген ууахтыда биз да кьагьытларыбызны стол юсюне салдыкь.

– Кьагьытынгы кьолунга ал, – деди Сагъытге Алий. – Биринчиге алгъадан жазылгъаныча окьу, ызы бла уа кьаллай тюрлениуле этгенинги ангылат.

«Алгъа Асият, ызы бла бир билегин урушда кьоюп келген Ахмат Ханийни ызындан чапдыла. Бирсиле да аланы ызларындан кьууулдула.

Юзейир эфенди, билеклерин эки жанына керип, алларын тыяргъа кюрешди. Ачы бушуу хайран этген адамла уа, къартны эки жаны бла саркъып, къабырладан чыгып кетдиле», – дегенни окъуду Сагъыт.

– Кёп зат тюрлендирмегенме, – деди ол, – жалан бир жерине тийиргенме къолуму: «...къартны эки жаны бла саркъып...» – дегенди мен жаратмагъан зат. Бек алгъа тюз бу халда болгъанды жазыу. Аны «саркъып» дегенини орунуна ким эсе да «ётюп» деп салгъанды. Мен а быллай тюрлендируню терсге чыгъаргъанма да, «саркъып» деген сёзню жерине къайтарып къойгъанма.

– Энди алай не хыйсапдан этгенинги ангылатсанг эди, – Алий сагъышлы ауаз бла сёлешди Сагъытге.

– Иш къабырлада болады. – Сагъыт Алийге къарады. – Къабырла уа хар заманда тешеме жерде болуучудула. «Саркъып» деген сёз аны кёргюзтют турады – огъарыдан тёбеннге барыуну. «Тигелеп» деген сёз да сыйындырады кесине аллай магъананы, былайгъа уа ол да жарашырыкъ туююлдо. Нек десегиз, акъыллары дурус ишлеген, не этгенлерин шарт билген адамла «тигелейдиле». Мен окъугъан жазыуда уа «ачы бушуу хайран этген» адамланы юслеринден айтылады. Аллай болумгъа тюшген адамла жаланда «саркъгъан» этедиле. Ырхыча, къой сюрюуча.

Сагъытни бу ётюр эслилиги, сёзню «тюрсюнюн-татыуун» да сезе билгени бек къууандырды Алийни. Ич сезимлерин тышына бошлап къоймаучу бу басымлы кишини бети жарыкъдан-жарыкъ бола бара эди. Артда уа, Сагъыт бошагъандан сора, ол ыразылыгъын айтып билдирди.

Бу тюрлю ачыкъ махтаулагъа Алий къызгъанч болуучуду, аны себепли биз аны айтханын бек багъалы да кёрдюк, Сагъытни биринчи жетишимине аллай бир къууаннган да этдик. Бирге ёсгенибиз ючюн, аны бла арам бирсиледен эсе жууукъду да, Сагъытге берилген махтау манга кесинден кем хычыуун кёрюмеди.

Сагъытни башына эркин этгенден сора Алий, къагъыт журунладан бирин алып:

– Ыхы, къарачайлы къарнаш, кел, энди сени бла ушакълашайыкъ, – деди да, къагъытны Солтаннга узатды.

– Тейри адамы, бир уллу тюрлендирир зат тапмадым мен. – Солтан къагъытдагъы жазыуланы окъуп чыкъды. – Кёресиз да? Мында хар айтым «эди» деп бошалады. Тогъуз къысха айтымчыкъ. Анга кёре уа – тогъуз кере къатланнган бу палах «эди». Ичингден окъусанг окъуна, хар бир «эди» туура чёгюч болуп тиеди башынга! Мен а аладан бир жангъызын къалдыргъанма.

– Аперим, къарнашчыгъым. Тейри адамы, мен сенден излеген да тамам ол эди, – деп, ауурлукъну «эдиге» салып, кюле-кюле айтды Алий, алай бла бизни да кюлдюрдо.

Андан сора мени ишме къарады Алий, Азретге, Мухадиннге, бирси жашланы сёзлерине да тынгылады. «Айтханым ючюн кёлюгюз артыкъ уллугъа кетмесин, алай хатагъыз жокъду», – дегени уа барыбызгъа да битеулю алып бичген багъасы болду.

Биринчи тюбешген кюнубюзде окъуна Алий къалай эсе да бир тюрлю къарагъан эди манга. Мен сени къайда кёргенме деп соргъанча. Ол

мени таныялмагъанына сейир да этмеген эдим мен. Хазнамыды, мени кибики, аз жаланбыдыр ёксюзлеге жолукмагъанды Алий. Мени эсима уа жүрегимде терен кертик болуп сакъланган биринчи тюбешиуюбюз туюноп къалгъан эди.

«Кимни юсюнден жазсанг да, аны адам улусу жашагъан гюняхлы жерде угъай, кёкле къудуретинде, Тейриле дунясында жаратылгъаныча кёрюзтюрге юрешесе», – деген оюмунгу былай тырман тырсюнюн чапдырып айтхан эдинг манга. Алай окъуна болур. Жолукъгъан, танышхан адамларымы къайсы бирини юсюнде да бек алгъа аны иги илишанларын эслерге юрешуичюме. Алай адамны юсюнден битеулю оюмун а алай терк къуралып къалмаучуду.

«Иги сёз, ол мени юсюмден туююл эсе, ахырда айтылмай къалсын», – деген бир танышымы андан сора кёрюп болмай къалгъанма. Керти да, неге сейир этеме десенг, адамны юсюнден ахшы оюмларыбызны ол арабыздан кетгенден сора айтыргъа юрешебиз. Кеси саулукудан бир ариу сёз бла кёлюн алыуну уа нек эсе да ишин этмейбиз. Огъесе барыбыз да ол мени кёлум къачхан жашхамы ушай болурбуз?

«Барыбыз да» дегенлигиме, тырман къамичисин бек алгъа кесими сыртыма ийисгетеме. Сен биллип окъуна ненча багъалы адаммы, ненча татлы тенгим жатады ажалны куюсюз чалгъысы замансыз аудургъан бушуулу дуруда! Таматала Алий бла Хадис, Жанакъайыт бла Хамит, шуёхларым-тенглерим Ибрахим бла Ануар, Зуфар бла Башир, Абидин бла Мустафир... Мен а аланы юслеринден кеслерине айтылмай къалгъан жүрек сезимлерими сын ташларына шыбырдай.

Адам эси! Кёзден кетген ахшыларыбызны кёлден кетермей сакълагъан огъурлу кюч! Кёз туурамдан эртте кетген деу устазым Алийни бирге сакълап тургъан тейриле саугъасы! Жаланда бу адамгъа жолукдургъаны ючюн, къадарыма бар сынатхан къыйынлыкъларын кечирип къойгъанма. Кёкде хар адамны бир жулдузу барды дейдиле. Кертимиди ол, бош таурухмуду - билмейме. Мен шарт билген – мени барды аллай бир бийик, жарыкъ да жулдузум. Алай кёкле бийигинде къарагъан кёзню жалгъан жарыгъы бла терилте тургъан жулдузладан туююлдо ол. Жер жулдузуду.

Биягъы сен масхара ышарыула эте башлагъан болурса, мен а, сезимлерими къара сёзге сыйындыралмай, назму гыллыуна кёче турама:

Хар кимни да барды бир тауу,

Мени бийик тауум, Алий, – сен.

Къадарыма болмаз эди бир дауум,

Шо сени бийиклигинге жетсем!

Ол къарылгъачла уа эсингде болурламы – мени къанатлы шуёхларым? Кечеди-кюндю деп къарамагъанлай, къалай къажымай юреше эдиле ала уа ишлерге! Шахмырза бла Берг, Керим бла Къайсын, Алий бла Жанакъайыт, тюз ма алай юреше эдиле, миллетибизни тин межамын ишлей туруп.

...Къазахлыла былайгъа Къумбел дейдиле, таулула уа Къум эл деп къойгъандыла. Эл дерге да жарарыкъ туююлдо былайгъа. Бир бёлек юй. Алагъа да не хазна жарасын юй дерге. Бир анда, бирси мында мугурай-

ып. Бирини башы тюше, башхасыны кьабыргьалары оюла. Къачан эсе да бир ёлет жылда балчыкъ тугулладан ишленип къалгъан алаша гытычыкъла. Бир къазахлы юйюр къалмагъанды мында. Къум басхандан сора, баш кечиндиралмагъанлай, кёчюп кетгендиле. «Былайда уа кьырылырла-кьырылырла, таланган, деп тёкгендиле биз жарлыланы бери», – деучю эди мени анам.

Къайсы жанына да къара – кьыйыры-бучхагъы болмагъан ол кийик аулакьда не бир юйге, не бир терекге илинмез эди кёзюнг. «Къум тенгизи» деп, нечик тап ушатхан эди муну Зулкъай.

Былайдан узакъ болмай, адам кючю бла ишленнгени билинип тургъан бир уллу тёбе барды. «Ах кюнюм жарлы, бизни Уллу дуппургъа нечик ушайды ол!» – деп жилигъан эди аны биринчи кёргенинде мени Геллякам. Сагъыт бла мен эртгенликде, къарынланы суу худардан кёндюрсенибизлей, ары кетип къалабыз. Тёбени башына ким алгъа минерикди деп да чабышабыз биз, андан тёнгереп, къайсыбыз узакъ барлыкъбыз деп да эришебиз. Бугъумуч да ойнайбыз мында, уруш оюнга да этебиз.

Къысхасы, биз да ашыкъмайбыз юйге, аналарыбыз да чакъырып кюрешмейдиле, хант къангала ауур жюкленип сакъламагъанларын биз билебиз, аллыбызгъа салыр затлары болмагъанын а аналарыбызны. Болсада бу тёбени юсюнден жюрюген таурухланы уа унутмайбыз. Айтыугъа кёре, аны тегерегинде бла ичинде жашамагъан, шайтандан-жинден болуп да, хазна зат жокъду. Кеслери уа (къаралары-акълары да бардыла аланы) ингир сайын тышына чыгъадыла. Къолларына тюшсенг а, Аллах сакъласын!

Ма ол къазахлы жаш Эсенкъул ашхам къарангысында алайтын келе болгъанды. Къара жинле уа тёбени ичинден чыкъгъандыла да, дейди, жашны гюреннге алып, кими аягъы бла, кими таягъы бла, хайда тюй, хайда тюй! Чолакъ да, акъсакъ да андан сора болуп къалгъанды насыпсыз Эсенкъул, дейдиле!

Бу жол Сагъыт бла мен, оюнубузгъа асыры берилип, кеч болгъанын эслемей кьойгъанбыз. Дуппур башына экинди ауанасы тюшюп тургъанын экибиз да бир ызгъа эследик. Элгеннген этгенча болуп, бир бирге къарадыкъ. Бир бири акъылыбызны сёзсюз ангыладыкъ, аллыбызны, мычмай, юйюбюз таба бурдукъ. Бир увахтыда уа, кесим эслемегенлей, Сагъытни озуп кетгенме.

Тыкъыл болгъанлай, иги кесек бардыкъ. Сагъыт тюгел менича зыкъы болмаучуду. Бусагъатда да къайгъысызды ол. Мен а, къара жинле ызыбыздан жетип келгенча кёрюнюп, жанымы къолума алгъанлай барама.

Жинлени аякъ тауушларын окъуна эшитгенча болуп, артыма бурулуп къарадым... Не сёз, уялдым нёгеримден. Къоркъгъанымы билдирмезге кюрешдим.

Сагъыт а эслемейми къоярыкъ эди: «Оу, жетдиле!» – дегенни да кьычырып, аягъын инчигиме илиндирип кьоймаймыды!

Тулукъ таууш этип тийдим бауурумдан. Сагъыт а, «къара жин болуп», малтайды мени, ары адуруп тартады, бери булгъап сюйрейди да, харх этеди. Менде уа аны юсюмден атар къарыу жокъ.

Ахырында, арыгъан болур эди, Сагъыт мени кьойду. Мени къайгъылы болмай, юйюбюз таба бурулду. Бир заманда: «Ол ким болур? Ары бир

къарачы!» – деп, бара тургъан жанына кѳргюзтдю Сагъыт. Мен да тиргизилдим. Кѳзлерими-къашларымы къумун сюрте, нѳгерим кѳргюзтген жанына къарадым. Сагъыт а, мени да сакъламай, будуман болду да кетди.

Аулакъ бетине ингирикни жукъа чарсы жатханды. Къум элни юйлери, бу къабыргъа узуну, бу мюйюшо деп айырылмай, гебенлеге ушап къалгъандыла. Элни огъары жанында уа – бир къарелди! Къара-къара! Атлы кѳреме да ол! Жерде жюрюп угъай, хауада жюзюп келгенча кѳрюнеди кеси уа! Мунуму эследим - мычмай, Сагъытни ызындан атылдым.

Сагъыт тююнлей арбазыбызгъа барып къалгъанды. Мен а, жолну сѳдегей алып, атлыны аллына чапдым. Жаным-тинимди бу ат дегенинг. Кесим эслеп, жангыз бир кере болгъанды иерге олтургъаным а. Кавказда жашагъан заманыбызда юйюбюзге келген бир къонакъ киши миндиргени эсимдеди. Андан берисинде жаным атны ичине кѳчюп къалгъанды. Бу уа алай бош атмыды! Тау тенгли бир уллу къаратор ажир. Башын ѳрге-ѳрге бир ариу атады кеси уа!

Ат белиндеги кишини уа кѳрген окъуна этмейме: ат, не айтырса, аууз сууларымы келтиргенди. Алай атлыны жюген тутхан къолуна къонуп келген талгъыр къушну эследим. Бу жол болмаса, ким кѳргенди быллай тамашаны! Къушду, керти окъуна, ол. Къарыулу, кийик, огъурсуз окъуна болгъаны жапысындан билинип турады. Энди эки кѳзюм, акъылым-сезимим да андадыла.

Ма алай келе эдим, жаным атха бла къушха юлешинип, аягъым басханны кѳзюм кѳрмей, абына-абына. Ат а, мен алай жѳбелеп баргъанымлай, дыркъ деп тохтап къалды. Къарасам – бизни арбазгъа келип турабыз! Сагъыт олсагъат окъуна алайгъа табылды. Гелляка бла анам, бири бирине соруулу къарай, къонакъны аллына чыкъдыла. Бир кесекден а Зулкъай да къатыбызгъа келди.

Атлы, аланы келирлерин сакълап турмай, атындан тюшгенди. Къушну иер къашына къондуруп, ат белинден артмакъларын алгъанды. Къанжыгъасындан не эсе да бир тукъуш-мукъуш машокну да тюшюргенди ол. Алгъа тиширыула таба бурулгъан эди къонакъ. Зулкъайны кѳргени бла уа, аны аллына барып къалды. Зулкъайны къолун эки къолун да узатып тутду къонакъ, къучакълагъан окъуна этди къартны. Ызы бла, анга уллу хурмет этгенин хар къымылдагъаны бла билдире, Гелляканы аллына барды.

Ах кюнюм, къарангы, жашы, сенмисе, ауруунгу алайым, – деп, эки билегин ѳрге атды Гелляка, къонакъны боюнундан къучакълады.

Къонакъ да, къарт къатыннга тынчыракъ болур эсе деп, энишгерек ийилди. Иги кесек турдула экиси бу халда. Бир бирден айырылгъанларында уа, экиси да кѳзлерин сыйпадыла. Анамы аллына бир бек къыйналып барды бу киши. Анам да, эринлерин чайнай, аллына атлады. Сѳлешгенлери болмады бу экисини. Шо бир сѳз чыгъармадыла ауузларындан. Сѳлешалмай къалгъанларын а мен, сабий жашчыкъ, къайдан биллик эдим?

Алай айтханлыгъыма, Сагъыт бла мен абаданла къайгъылы болмагъанбыз хазна. Тор ажир бла талгъыр къуш, сора бир зат жокъду, бизни сартын, дуняда. Атны ары жанына да ѳтебиз биз, бери жанына да къайтабыз. Аны уллулугъуна бла ариулугъуна сейирсинибиз. Алай бизни тамашагъа къалдырып тургъан, не ары-бери десек да, бу талгъыр къушду.

Бирде кьюру боюн тюклерин кёпдюреди ол, бирде уа саулай кёпчек болуп кялады. Алай этип, юсюн-башын кягады да, сора тюклерин сыйдам жатдырып кюяды. Аякъларын а бир кужурла тепсетеди, кезиу-кезиу кётюрюп, ёрге-ёрге атып. Алай нек этгенин а бек алгъа Сагъыт эследи. «Уа-а-ау! Ары кярачы! Боккачыгъы барды башында!» – деп кёр-гюзтдю манга да ол. Керти окъуна, кюшну башына кёзлерин да жапхан боккачык кийдирилип турады. Аякълары бла аны кетерирге кюреше кёреме ол.

Абаданла бла иги кесек сёлешгенден сора, атыны кятына келди кюнакъ, кюлун кюш таба узатды. Сейир туюлюмюдю, адамны кюлу тийген да этгинчи, кёзлери да жабылып тургъанлай, аны сезип кюйду бу кюш. Сезгени бла уа, бизни да эсибизни алып, кянатларын эки жанына бир хыны быргъады, кяамичи таууш да этдирип! Кесими арха атдым олсагъат. «Ох анасыны! Аллай эки кянатым болса эди!» – дегенни уа билмей кычырып ийдим. Кюшну кюлуна алып, кюнагыбыз мени таба бурулду: «Бардыла, кярындашчыгъым, сени да кянатларынг. Аллах айтса, керген да этерсе бир кюнде аланы», – деп шыбырдай, бирси кюлу бла башымы сылады.

Кюнакъ билегин ёрге кётюргенлей, кюш, не аз да гузаба этмегенлей, аны бууунундан, билегини юсю бла барып, инбашына кёчюп тохтады. Бери бурулуп, кюнакъ, билмей тургъанымлай, кюлтукъ тюплеримден алды да, ат белине кюндурду мени. Анымы кёрдю Сагъыт, гепперлери тюшдюле, баштёбен болду да кялды. Кюнагыбыз а аны да сермеди, мен кёзюмю жумуп ачхан ууахтыгъа Сагъыт да мени артымда орналды. Жюгенден тутханлай, кюнакъ атны ары бла бери бир кесек жюрютдю. Сора, арбаздан арлакъ чыгъарып, алгъа бизни тюшюрдю атдан, ызы бла аны иерин алды, кишенлеген да этди.

Гелляка бла анам, юйлерине келген адамгъа мангылай жарыкълы, чомарт кюллу тюберге, аны намысы-сыйы бла ашырыгъа юйренген таулу кятынла, кюнакъ бла саламлашып бошагъанлай окъуна, аш-суу кяйгъыгъа кирген эдиле. Алай айтханлыгъыма, нелерин соярыкъ эдиле ала бу шайтан кяргъагъан жерде, нелерин биширлик эдиле? Бир амалсыз кюннге деп асырагъан кысдырыкъчыкъларын чыгъарып, бири ахтына, бири кючюне, отха-суугъа болгъандыла.

Сагъытни бла мени кюлларыбыздан тутуп, не эсе да бир затла да айта келди кюнагыбыз арбазгъа. Анам а кючагына кяурачыкыла алып чыкды юй артындан. «Эй дуня, эй жашау! – Зулкяйны кяаныкыгъан ауазы эшитилди. – Не сынамадыкъ да, не кётюрмедик биз мискинле. Энди уа, кёресе, отунубуз кюурай болду, Аллахыбыз Кюдай болду».

Нечик тап ушатып кюяды сёзлени бу Зулкяй! – деп жууаплады Гелляка кюнакъны Зулкяйгъа бурулуп ышаргъанына. Зулкяй кеси уа шо кяшын иш кымылдатмады. Анам келтирип салгъан алаша шинтик-чигине олтургъанлай кялды.

– Келин, манга бир эркинирек чоюн керек боллукъду. Кесигизде жокъ эсе, кюншуларынгдан иш... Мен а бусагъат... – Бери бурулду кюнакъ, ол тукъуш-мукъуш машокну ёрге сюеди да, бауун тешди, баштёбен айландырып силкиндирди. Быхчы бла тууралгъан кысха томуроучукыла

жерге төгюлдөле. Анам, кѳаура гыстычыгъын да кѳоюнунa кысханлай, сейирсинип кѳарады, сора, эсин жыйып, гыстычыкъны отунла юсюне салды.

– Ах кюнюм, жарлы, жашы! Тюз андача, тюз кесибиздеча отунла! – Гелляка былай тансыкълады, Зулкѳай а сѳз кѳошмады. Чычкынчыгъын узатып, берлакъгѳа чартлагъан томуроучукъну бир-эки кѳагъып кѳойду.

Адамланы жети жукълап эслеринде болмагъан бек сейир ишни уа андан сора этди кѳонакъ. Артмакъны кеси таба тартды да, башын ачды. Аны бир хуржунундан суудан толу гыбытны чыгъарды да, жерге салды. Экинчи хуржунун а биягъында анам юйден чыгъаргъан кѳазаннга баш-тѳбен этип кѳотарды.

Кирин-кипчигин тазалап, жуууп салгъанма, – деп, Зулкѳайгѳа кѳарады кѳонакъ.

Кѳарагъан анга этгенлигине, айтханы уа тиширыулагѳа болгъанды. Былайда сиз этер жумуш жокъду дегенликден.

Кѳонакъ айтханын эшитген болмады. Сейирмиди да? Ким эсе да артмагъында былай бир эт келтирликди да, арбазда толу кѳазан асдырлыкъды деп, кѳайсыны эсинде бар эди бу кѳыяма заманда?!

«Ах кюнюм, жарлы, Гелляка!» – дегенни шыбырдай, анам кѳайын анасыны кѳатына атлады, кѳолун аны билегине салды. Гелляка уа зат айтмады. Кѳезюн окъуна чалдырмады анам таба. Аны ауазын эшитмегенди Гелляка. Кѳолун да сезмегенди. Сюелгенлей кѳалгъанды алайда. Кѳол аязын эринлерине кысханлай. Эки кѳезю уа – этден толу кѳазанда.

Сейирсинмеген Зулкѳай да тюйюлдю. Аркѳасын юй кѳабыргѳасындан айыргъанды. Кѳэзлери артыкъ жютю болмагъанлыкъларына, кѳазандагъы этни кѳргенди ол. Кѳеп болмай союлгъан малны эти болгъанын билгенди. Ол угѳай эсенг, бу этни тюрсюнюнде ишеклик туудургъан не эсе да бир зат да эслегенди кѳартны сынаулу кѳарама. Алай ауазгѳа салып айтханы уа болмады. Ишеклилигин, аны бла байламлы туугъан сагъышын да ичинде тунчукъдуруп кѳойду.

Сагъыт бла мени уа, кѳарын терилери аркѳа жиклерине жабышып тургъан ач сабийлени, не тюрлю сезимле жокълагъанларын сѳзле бла ангылаталлыкъ тюйюлме. Аны жаланда ол затланы кеси башында сынагъан адам ангыларыкъды.

Сен а ангылаялырмыса, экен, бу мен айтханны? Ишеклиме. Бир жол – дерсгеми бара болур эдик, унутханма - не эсе да бир хапар айта келесе сен. Мен а тынгылап. Жолубузну тюз ортасында, ѳтген-сѳтгенлени аякъ тюплеринде, ариу бишген акъ халыуну бир тынгылы кесеги атылып тургъанын узакъдан окъуна кѳргенме. Гыржынны юсю бла атлап кѳалай кеталыр эдим, энишге ийилдим да, кѳолума алдым. Сен а айта келген хапарынгы юзюп кѳойдунг.

Сени таба кѳарадым, тынгылап турама, хапарынгы бѳлме дегенликден. Бетинги кѳегергенин, эринлеринги кѳалтырагъанларын кѳрдюм, сѳз айтыргѳа уа онгум болмады. Сен а гыржынны кѳолумдан, тюз элия чакъгъанлай, сермединг да, мен солуу алгъынчы, юй ары быргъадынг да ийдинг! Айтыргѳа тебирегенимлей, менден алгѳа болуп, кесинги акъы-

лынгы билдирип кьойдунг: «Кесинг уялмай эсенг да, мени башымы бе-дишлик этме!» – дегенни айтып.

Мени экили этер ишчиклеринг а, кълюнге тиймесин ансы, ары дери, андан сора да бола-бола тургъандыла. Охо да, аны айтхандан энди не магъана...

Гелляка бла Зулкъай аркъаларын юй къабыргъасына берип олтургъандыла да, нени юсюнден эсе да шош ушакълашадыла. Анам бла кьонакъ киши уа от жагъа къатында хаух чёкгенлейдиле. Отну, кереги да болмагъанлай, кезиу-кезиу ышырадыла бу экиси. Кьонакъ киши къайнай тургъан къазанны башын ачып къарайды, ол жумушну алгъаракъда этип бошагъанлыгъына, шорпаны кёмюгюн жангыдан-жангыдан алады.

– Кьор болсун мен эгечинг... Уялмай соргъаным ючюн, айып этме. Бир бек амалсыз да, андан... – деп шыбырдады анам, башын а кётюр-меди. Эр кишини бетине ачыкъ къараялмады.

Кьонакъ киши анам таба бурулду.

– Билеме, келин. Аллах айып этмесин, – деп, акъылым берип тынгыларгъа хазырлыгъын ангылатды ол.

– Ол насыпсызны... ким биледи... ахыр сёзюн эшитгенинг иш? – анам кьонакъны бетине бу жол да къараялмады.

Анамы сорууу кьонагъыбызны бир бек амалсыз этди. Бу уллу киши, не бетине, не агъачына келишмезча, бир къужурла симсиреди. Инбашларын ары бла бери тартып, кесине жер тапмагъанлай.

Да мен... Тохта, сен... Санга ким?..

Оу, башым кьурусун мен телени! – деди бу чакъда анам. – Тапсызла айтып кьойдум дейме. Гелляка алай сунуп турады, жарлы кеси. Жашыны хапарын мен билмеген сунуп турады ол энтта! Жашырыргъа кюрешип турады менден. Кесини жюрегинден эсе меникин аяулу этип. Мен а окъугъанма къагъытынгы. Бушуу къаясын юсюме ойгъанма, аурунг. Геллякагъа билдирмей турама ансы. Не этеме айтып да? Суннганыча суннганлай турса игиди, жарлы жаны, кесине да.

Ишни болушун билди кьонагъыбыз. Атамы бушуулу хапарын жангыдан айтыргъа тюшмегени иги окъуна болду анга. Сора бу эки тиширыу бир бирлерине былай сакълыкъларына кьууанган, сейирсинген да этди ол. Артдаракъда, бу къатынланы юслеринден Зулкъай бла селеше, кьонакъ киши: «Миллетибизни урлугъун сакълагъанла ма быладыла. Жаным сау болуп, таулу ана, сени юсюнгден жюрек сёзюмю халкъгъа айтмай кьоймам!» – дегенди.

– Тюз кесинге ийнанганча ийнан, эгечим, – деди сора кьонагъыбыз, – сен билирге керек болгъан загланы, къалдырмай, къагъытха тюшюрген эдим. Къалгъанын а... Къалгъанын а, Аллах буюрса, жашына айтырма. Атасыны кишилигин бла адамлыгъын кесине къанатла этип жашаргъа керекди жашчыкъ. Аны кибик кишиден туугъанына ёхтем болуп жашаргъа керекди. Боллугъу да алайды, Аллах айтса!

Кьонакъ киши бла андан ары селешир заты болмаз эди, анам ёрге кьопду.

– Аллах бла тилейме, айып этме манга. Ким биледи, акъылым къатышып... Бир болмачы затла айтып да кьойгъан болурма, – деп селешди ол, кетерден алгъа. Кьонакъ да ёрге кьопдуда:

– Айталмай турама. Былай айтайым деп да билмейме... Гелляканы бла сени, сора ма бу сабий жашчыкыны окъуна, бетигизге къараргъа къоймай тургъан бир зат барды. Сизни аллыгъызда бир уллу терслик этгенча болуп турама, кесим урушдан къайтханлы.

– Э жаш, аурунг, неди ол дегенинг? Геллякадан да эшитмегенме алай зат, жарлы. Жашчыкыны уа... Хазнамыды, не биледи алыкъа ол? – деп гузабаланды анам. – Бизни жаныбыздан санга бир тюрлю кёлкълалды не гурушха жокъду.

Сизни жаныгъыздан туююлду гурушха. Кесимденди, не зат эсе да, ол. Геллякагъа айталмайма. Анга айтхан тынчыракъ болур деп тура эдим. Баргъан да этдим аллына, айтыргъа таукелленип. Айталмадым, санга айтхан а андан да кыйын... Тобады, арабызда сени ол къадар бир кыйнарча зат барды деп билмейме. Гелляка уа, харип, бир ариу сёз кшошмай, не бир алгъыш этмей сагъынмаучуду атынгы. – Энди анам да тынгысыз болду.

Мындан ары тёзюп турур онгум жокъду. Тешерге керекме бу сокъур туюмчекни.

Кесини къайгысын, жюрек кыйынын биреуге айтса, адамны жанына женгилик келип къалады. Биз, Гелляка бла мен, алай эте жашайбыз, аурунг, ансы... – Бу жол анам къонакыны бетине тюзюнлей къарады, айтханынг игиди дегенни кёзлери бла да билдире. Бу киши уа бетин энишге буруп кюйдю.

Къонакъ жана тургъан отха, анам а къонакыгъа къарагъанлай, тынгылауну ийип, бираз турдула бу экиси.

– Не билейим, келин, ангылармыса... Мухтарны анда кююп... Кесим а былай, сау-эсен, аллыгъызгъа келип къалгъаным... Урушха дери жан бла тёммек болуп жашагъаныбызны битеу халкъ биледи. Энди уа... Мухтар анда... жер азыгы болуп. Мен а... – деп, жюрегиндегин сёзюне сыйындыралмай тохтады.

Мен адамны кёлоне аллай зат келеди деп турмагъанма. Айтханынгы уа толу ангыладым. Кёлюнде ол тюрлю гурушханы ауанасын окъуна къалдырма. Гелляка къуруда айтыгъучуду, мен да тамам алайма. Сени кёрге-нибиз сайын ол насыпсыздан тансыгъыбызны алгъанча болуп къалабыз. Ол жарлыны жыкыгъан окъ... Тилим да айланмайды айтыргъа. Жанынгы Аллах сакълагъанды, харип, ансы... Сенде не терслик? Не бизни, не башхаланы алларында жерге къарар сылтаунг жокъду. Алайсыз а азымыдыла жарсыларынг! Аланы кётюргенинг да асыры озады санга. Биз а, айтама да, сени сау къайтаргъан Аллахха шукурла этип турабыз. Гелляка уа артыкъда. Сени былай бир кёрсе, биле-биле тирилип къалады. Экинчи келиринги сакълагъанлай, аллынга къарагъанлай турады. Ма алайды, ауруунгу алайым, сени борчлу этген да жокъ, санга терслик салгъан да жокъ. Сау жюрю аллыбызда!

– Сау бол, келин, сыртымдан бир ауур жюгюмю алдынг. Борчну юсюнден а... Борчуму уа...

Оллахий-лязим, жашы, Къая арты дорбунну муюношюнде эт къазанла къайнатыгъу заманыбызны эсиме туюшюрдюнг бу жол а! – деп, олтургъан жеринден селешди Зулкъай.

– Къор болайым, Жукай, ол зауукълу кюнлерибиз къайры кетдиле? – деп жилиамсырады Гелляка да.

Беш-алты картоф туурап да атханды къазаннга анам, къайдан тапхан эсе да, бир соханны къол аязында төрт кесип да атды бусагъатда.

Бишген этгенди, алай бусагъатда аны этлей ашаргъа жарарыкъ тюйюлдо адамлагъа. – Къазанны ичине къарап айтды къонакъ.

– Алайды, аурун, бек къарыусуздула адамларыбыз. Бютюнда сабийле, – деди анам.

Сагъыт бла мен, къазандан ургъан ийис аууз сууларыбызны келтире, от жагъадан узакъ кетмегенбиз. Ойнаргъа-булжургъа кюрешгенлигибизге, кёлбюз-кёзбюз андады. Анамы ауазы къулагъыбызгъа чалыныр-чалырмаз, алайгъа табылдыкъ. От жагъа къатында жерге олтуртуп къойдула экибизни. Анам а, бирер табакъ шорпаны, алгъадан къуюп, сууута тура кёре эдим, келтирип, аллыбызгъа салды.

Андан бериси, кесинг шагъатса, бири биринден тауушлукъ аз ашарыкъла татмагъанма. Алай болгъанлыкъгъа, кеси ёмюрюмде тилиме тийген бек татыулу затны сорсанг, бюгюн да ол табакъ шорпаны айттырыкъма. Ол заманда аллай шорпаны тапхан алай не да болсун тынч иш тюйюл эди. Жети жукълап эсибизге, не аламагъа умутубузгъа окъуна келтиралмагъанбыз аны. Ойнагъанмы этесе, ичинде картошу, соханы, тузу да болгъан эт шорпа! Анам анга нартюх унчугъундан да къошуп булгъагъан кёре эдим.

Гыржыныбыз жокъ эди. Анам бла Гелляка жарсып сёлешдиле аны юсюнден. Эр кишиле уа, Сагъытни бла кесими да къошуп айтама, тынгылауну ийип къойдула. Бирсилеге да аман кёрюннген болмаз эди бу ушхууур, Сагъыт бла мен а табакъланы башларыбызгъа къаппап уртладыкъ ахыр тамычыларын.

Этни да, айтханларыча, оздуруп биширгендиле да, эрип, шорпагъа кетип къалырча этгендиле.

Къалгъанын, юслеринде этлери кёрюннген сюеклени, сай табакъ бла къартланы алларына салгъан эди анам. Ётюрюкден не асыу, Сагъыт бла мен сукъланып къарадыкъ. Алай ала бизни чакъырмадыла, уллулагъа кеси аллыбызгъа барып къошулургъа уа жарарыкъ тюйюл эди.

Табакъгъа узалмагъанлай, бир кёп тургъан эдиле Зулкъай бла Гелляка, ол эди мени сейирге къалдыргъан. Сагъыт бла мен алайда болсакъ, Гелляка бла Зулкъайча, бир бирге къарап олтурлукъ тюйюл эдик. Была уа, мени анам да аладан бири болуп, не эсе да бир къужур арсарлыкъгъа берилип къалгъандыла.

Алайда Зулкъайдан тамата жокъду. Хантха «жолну», тау адетге кёре, ол ачаргъа керекди. Ол а, нек эсе да, узалмайды. Зулкъайны экили не зат этгенин бирсиле билген болурла, Сагъыт бла мен а ангыламагъанбыз. Къартларыбызны былай терен арсарлыкъгъа къойгъан соруу, ол а халалны бла харамны юсюнден кёре эдим, бизни сабий акъылыбызны аз да къозгъамагъанды.

Экили болуп, иги кесек олтургъан эди Зулкъай. Гелляка бла анам аны сакълап. Къонагъыбыз а, ол да бир къужур адыргъа къалгъан эди, алагъа къарап. Бусагъат ётюрюгюм ачыкъ болады да, башым бир уллу

палахха тюшеди деп кьоркьгъаннга ушатхан эдим мен аны ол чакьдагы халын. Иш керти да алай болгъанын а бир ауукь замандан бу киши кеси билдирип кьойгъанды манга. Къайда да адамгъа иш билдирirse деп, бек къаты айтхан эди кеси уа. Аны себепли, биреуге билдиренни кьой, бу сыйлы ётюрюкню кесими эсеме келтирирге кьоркьуп турама.

Ахырында, адамланы асыры кёп сакълатханын акъылына алып, кесини ичинде баргъан тауушсуз даулаш бир белгили тауусумгъа келип тохтагъанын да кьымылдауу бла билдире, кьонакъ киши таба бурулду Зулкъай:

– Алий къарындашым! Къайры барсанг, къайда жюрюсенг да, Аллах жол берсин санга. Не мурат этсенг, не иш тутсанг да, бир кишиге къара сабан сюрмезинги уа билеме, кесинг бирсилеге болгъанынг кибик, Аллах санга алай жардамчы болсун. – Зулкъай къарамын Геллякагъа бла мени анама кёчюрдю. – Узалыгъыз, эгечлерим. Халал ашны сууутмайкь.

Артда уа, Алий бла биринчи тюбешген кюнюмю юсюнден хапарымы айта, ол адамны атына Огъурлу кьонакъ дей бара эдим. Ахырында уа Зулкъайны ауазы кьулагъыма эшитилгенча болуп къалды да, Зулкъайны Алий деп сёлешенин, ол ингирде анга этген алгъышын да эсгердим.

АДАБИЯТ ИНГИРИ

Биз къауумгъа биле-биле энчирек къарайды Хадис. Угъай, ишибизни тынчыракь этер жанын тутмайды ол. Окъуу кюнубюз бошалгъандан сора да тыяр бирде, бизни бла энчи дерсле бардырыр, бирсилеге бермеген бир къошакь ишлени табып да буюруп.

Хадис манга энчи буюргъан биринчи ишни аты уа «Къайсынны уруш жоллары бла жигитлик назмулары» эди.

Биз Къайсынны китапларын эфенди кесини Къуранын бла Хамайылын жюрютген даражада тута болур эдик. Ант этип айтыргъа хазырма, биз Къайсынны китапларында жазылгъан затлагъа берилгенча, алай кёп молла бериле болмаз эди окъугъан Къуранындагы жазыулагъа. Сора, бизни насыбыбызгъа, биз а аны керти да уллу насыпха санай эдик – Къайсынны китаплары малкъар, орус тилде да терк-терк чыгъа эдиле. Хар бири уа чынтты байрам болуп келиучю эди бизге!

Деу шайырыбызны чыгъармалары бла иги шагъырей болгъаным себепли, Хадис буюргъан иш манга къыйын кёрюнмеди. Къууанып окъуна алдым аны къолгъа, узакьгъа созмай, жазып да бошадым. «Мингле жашау этер ючюн, биреу ёлорге керек эсе уа – алгъа!» – деп башлагъанма кесин да, Къайсын кеси урушха кетерге хазырлана тургъан кюнлеринде жазгъан сёзлери бла. Башхасын айтмай кьойсанг да, аны бу биринчи таукеллиги окъуна бек уллу кишилик тьойюлмюдю? Сора аны бу сёзю уланны атабаба жерини аллында этген антына ушамаймыды? Ишимде Къайсынны назмуларына таянып, ол кесин урушда къалай жюрютгенин кёргюзторге кюрешгенме. Ахырында уа уллу сынаудан Ата журтуну аллында этген антына кертичи болуп чыкьгъаныны юсюнден айтама.

Бу ишими жаратып, Хадис Алийге берип кьойгъанды. Сагъыт бла мен, ол басмаланган газетни бла мени къол жазмамы да аллыбызгъа

жайып, кѐп олтурганбыз, Алий кылайын кылай тюрлендиргенине кырап. Саулай кыраганда, мени жазуу гыллыуум сакланганды. Сѣзлени бла айтмиланы уа, тыйгыч белгилерин да анга кѐре, кытыш-кыра этгенди. «Ай юйюнге, кышну тубюне тюшген таууклай этип кыойганды да муну!» – деп да бир тепген эди Сагыт. Артда уа, башдан-аяк тинтип чыккыанындан сора, ыразы болуп кыалганды.

«Бери кырачы, бу сѣзню башха жерге кѣчюргени бла айтымны магынасын кыаллай бирге тюрлендиргенди!» – дейди бирде Сагыт. «Муну уа эследингми? Сѣзню угъай, жаланда тыйгыч белгисин кѣчюргенди былайда. Айтымны магынасы уа!» – деп чабама мен а шуѣхуму ауузуна. «Алан, керти окыуна, бу сѣзню былайгъа не хыйсапдан салган болур эдинг? Олтанынга жабышхан балчык тугулдан башхалыгы болмай. Окычу былайчыккыны. Ол заранлы сѣз кетгени бла, айтымынг окыргъа, ангыларгъа да нечик тынч болганды. Магынасына уа не аз да заран тюшмегенлей».

Алий газет этегине тийишдирип юйрете турган жашла – Магомет, Сагыт, Мажит, Мухадин, Хасан, кырачайлы жашла Солтан бла Азрет, энди уа мен да бир кыош болганбыз. Жашар жерлерибизни бирси жашла бла алыш-бѣлош этип, бир отоугъа жыйылганбыз. Дерслерибизни да бирге этебиз энди, жазган затларыбызны да, газетге элтирден алгъа, бир болуп окыубуз. Басмада чыккыган ишлерибизни бла жангы китапланы, бирге олтуруп, жик-жиги бла тинтмей, шо бирин ычхындырмайбыз. Бу тюрлю жыйылыуларыбызгъа уа адабият ингирлери деп кыоябыз.

Сагыт не эсе да бир уллу зат жаза айланганын барыбыз да биле эдик. Кеси зат айтмаганды – соруу этген адет бизде да жокъду, халындан билгенбиз. Тюнене уа бир ауур жюгюн сыртындан атханнга ушап айтды: «Не зат болганын алыкъа кесим да билмейме, алай бошаган а этгенме», – деп.

Биз эшитмеген, биз билмеген бир затды деп сезмедик, алай назмуну биринчи тйзгинлери окыуна эсибизни алып кыойдула бизни, тюз да жесир этип кыойганча. Сора Сагыт кеси да, кѣлю толганча бола, тыйылачырмала, кыйналып окыду:

«Мустафаны такыр арбазы. Кырангы шошлукъ. Сууукъ сангыраулукъ. Кыабыр тилсизлиги. Шулулу хауада каполла мыстысы. Угъай, каполланы мыстысы туююлду ол. Кѣкню тузлу жиямуклары саркыадыла жерге. Сокыр кѣзлю кырангы терезе кыалын кырангыгъа аралып. Бир зат кѣралганы уа жокъ. Кыра тамычыла терезе башы чырдыдан ауурауур тюшедиле. Угъай, жаун тамычыла туююлдуле ала. Бушуу басхан ѳксюз юйню сокыр кѣзюнден жиямукла саркыадыла...»

Хапарыны ачы хауасындан кыарылды Сагыт. Мухадинни ауур ахтыннганы эшитилди. Отоубузну ауур шошлукъ толтурду. Ярабий, бу отоу башыны семит кыангалары юсюмеми тюшдюле деген да болуп, Сагытти окып башларын, андан бир женгиллик иш келир эсе уа дегенча, ашыгып сакыладым. Мажит бла Азрет да ауур кючюндюле.

«Бойнакъ жукылайды. Кыанга юйчюгю жылы. Мулжары жумушакъ. Тийре тот». Сагытти ауазы да сабыр болду былайда. «Бойнаккыны жюрек ырахатлыгы, айны кюмюш жарыгы да сезилдиде аны ауазында», – деп,

Бойнакь кёре тургъан ариу тюшню суратлайды Сагъыт. Аны юсю бла кёргозтеди озгъан заманны юзюклерин.

«Ай жарыкь кече. Къойчу къош. Ыстауат толу къой сюрюю. Ыстауатны ары къыйырында чёкдю Бойнакь. Къулакь сагъайтып тынгылагъанды тийреге ол. Хауаны жыйылагъанды. Къайгы этер зат сезилмегенинден сора, чёкгенди алайда. Санларын солтургъады акъылы. Ол чакъда уа агъач ичинден чыгъа келген бир къара ауаналаны эслеп къойду Бойнакь.

Бойнакь, ачы элгенип, кесин ёрге атды. Кеси ёмюрюнде жукъусурай билмеген сакъ жюрекли ит кирпичин кётюргени бла тенг аягъы юсюне да болду. Тюшюню юзюлген жерине тюнюнде къайтды Бойнакь. Ол кече бёрюле бла талашханын эсине келтирди. Бусагъатда алай аман элгеннгени кесинден кёлюн чыгъара, жерине жатды. Бауурун алыкъа сууумагъан мулжарына салды Бойнакь, эсгериулери аяздыргъан жукъусун чархына къайтарыргъа кюрешди. Чархы уа жукъуну алыргъа унамай къойду.

Бойнакь башын кётюрдю. Боюн жиклери чанчханча сизди кесин. Башы, бир заманда болмагъанча, ауур кёрюндю анга. Кесини халын иги ангылаялмай, къурта къулакълы уллу башын, сакъчыкь бошлай келип, ал бутларыны юслерине салды. Бу турушунда да кёп мычымады ит. Башын ёрге алды, боюнун созуп, гумхотун кечени къалын къарангысына сукъду. Къарангыны къалынлыгъын эсге алмады ол, аны сууукълугъу бла мылылыгъы, аланы юсюне уа бу жизги мыстысы да къошулуп, бир эриши тийди.

Бойнакьны арбазгъа чыгъар мураты жокъ эди. Башын бу жийиргенчли шыты къарангыдан артха теркирек аллыгъы, жылы жерине жатарыгъы келди аны, не эсе да бир белгисиз къарыу тышына тартып кетди ансы. Арбазны узунун алып сюелген нартюх дууну къатына барып тохтады Бойнакь. «Былайгъа нек келдим мен? Былайда нек тохтадым?» – Бойнакьны акъылы былай къымылдады. Сорууларына жууап табалмады ит, мал орун таба бурулду.

Бойнакь халжар эшигине жууукъ барды. Андан тартхан жылы ийис хычыуун тийди анга. Къойланы мушулдагъанларына бла тууарланы терен-терен солугъанларына къулакь салып, бираз турду. Малчы къошлада ашыргъан жаш жыллары эсин къозгъадыла да, Бойнакь ауур кючсюндю. Былайда андан кёп туралмады ол. Куркасына кирир акъылгъа да бир келди, кеси уа нек эсе да юйню босагъасына барып къалды.

Ал жанын ёрге атды Бойнакь, ал аякъларын эшик къангасына салды. Эки аягъын кезиу-кезиу энишге тартып, эшикни аяусуз тырнады. Бойнакь артха бурулду. Башын ёрге кётюрдю. Ачы-ачы сынсыды ит, узун тартып улуду.

«Былай амалсыз болуп нек къалды Бойнакь? Неди муну адыргы этдирген? Къарынымы бурады Бойнакьны? Жюрегими ауруйду аны?» – сорууланы былай салады Сагъыт, ызы бла ангылатхан да этеди:

«Къайда эсе да бир узакъда, уруш баргъан аулакъда, атылгъан ушкочну огъу келип, Бойнакьгъа тийгенча кёрюнгенди анга бир чакъда. Тийген а Мустафагъа этгенди окъ. Ушкочну ачы тауушун эшитгенди Бойнакь, ол ууахтыда иесини жыгъылгъаны да кёрюнгенди аны кёзюне. Ма ол болду Бойнакьны жюрегин чанчдыргъан.

Алай аны бла да бошалмады кьадарны ибилис оюну. Бар кьаяла бирызгъа оюлгъанча болду бир чакъда. Кёк, ууалып, жерге кьуюлгъанча болду. Бойнакъ кесин сехле таба атды, келгенлеге кьама тишлерин ачды. Бойнакъны юсюне кьоргъашин жауун жауду, – дейди андан сора Сагъыт. – Анда иесини ёлюгю суугъунчу, Бойнакъ да былайда ауду».

Сегизинчи мартны тау миллетине атхан кьара тангын суратлайды былайда мени шуёхум. «Кьыралымы-юйюмю, юй бийчеми, сабийими зорлукъдан кьоруулайым!» – деди жигит. Андан уллу иш да жокъду анга, андан сыйлы борч да жокъду. «Кьыралына-юйюне атылгъан окъну ёз жюрегине алды батыр. Узакъ жерни сууукъ ташын кьучакълагъанлай кьалды».

Ата журтуну, туугъан кьыралыны азатлыгъы ючюн жан берген батыр кесини адамлыкъ борчун толтургъанды. Душманны кьолундан жоюлгъан кишиге ыразылыгъын билдиреди Сагъыт, алай бир уллу тангкёрдю этгени жокъду: адам мардасыны чегиндеди хар зат. Батырны арбазын сакълагъан Бойнакъны ёлтюргенле уа бу кьыралны адамларыдыла. Ма былайдагъы бурушлукъду Сагъытни акъылын кьатышдыргъан, ол тешалмай кюрешген туюмчек. Ары буруп да кьарайды бу шартха Сагъыт, бери айландырып да тинтеди аны, ахырында уа ангылайды. «Адам акъылыны иши угъай, ибилисни кьара хыйласыды бу!» – деп, чорт салады сёзю. Ишни алайлыгъын билгени бла уа, жюрегини ауруун да эшитдиреди ёнюнде Сагъыт, кьаныны сарыуун да кьошады ауазына.

Былайда, сарыуундан кьарылып, сёзюн жарты-кьурту айтды Сагъыт, кёзлерин бизни таба кётюрдю. Кьарамын жилимукъла мутхузландырып тургъанларын бусагъатда билип, бизден да ийменсине, хуржунундан кьол жаулугъун чыгъарды. Алай бизден бош уяла эди тенгибиз. Кесибиз да, тюз аныча болуп, Сагъытни кёлю толгъанын эслеялмай кьалгъанбыз.

Къая аугъан кибик, бир ауур шошлукъ басып кьойду бу чакъда юсюбюзю. Ал халыбызда кьаллай бир олтургъаныбызны билмедик. «Да не этейик, кьадарыбыз алай болду эсе», – дегенни айтды бир заманда Сагъыт. Алай бла юсюбюзге кеси аударгъан «къаяны» ауурлугъун артха алыргъа кюрешди.

Сагъыт, бизге да кьарамы бла кёл этдире, хапарыны экинчи кесегине кёчдю. «Кийик аулакъны ортасында адамла угъай эсенг, Аллах кеси да унутуп кьойгъан» бир гитче элчикни кёз аллыбызгъа келтирди. Элни атын эшитирден иги да алгъа таныдым мен Къумбелни. Сагъытни ауазына кьулакъ салгъанлай, эсгеруу кьанатланы кердим, сабийлигим ажашып кьалгъан Къум элине энтта кирдим.

Сабий кюнюмде исси кьуму жалан аякъларымы кюйдюрген кенг арбазны таныдым. «Къумгъанына кьуяр суу болмай», абидезин кьум бла ала олтургъан огъурлу Геллякамы кёрдюм. «Ичинде кьайнагъаннга тёзалмай, эринлерин чайнагъан» Зулкъай аппаны кьатына бардым. «Анам мугур гытычыкъдан бети мудах болуп чыкъды, эки этип (Сагъытге бла манга) узата кьолундагъы гиряхчыкъны». «Ингирик чарсында Огъурлу кьонакъ тор ажирге минип келди. Боран таууш этдирип, уучу кьуш кьанат керди».

Сагъытни хапарына тынгылапмы олтурама мен огъесе Къум элине тышюпмо къалганма? «Аш да жокъду бу къуругъан журтда, бу къуу жерде суу да жокъду. Исси къум кѣпдю мында, аруула уа – къумдан да кѣп». Къолгъа алыр кибик бир тюрюю иш жокъду тийреде. Ишни къолгъа алыр адам да жокъду. Тюгенген къарт-къуртла, башсыз къатынла, сора ёксюз сабийле. «Жарсыула да кѣпдюле Къумбелде. Бушуула уа андан да кѣп. Чариш этедиле къуу желле, жерге мыдых тѣгеди кѣк...»

«Танг аласы. Озгъан кюнледе ичине жыйылгъан иссиликни кечесинде тышына чыгъарып бошайламагъанды жер. Гелляка эшикни ачханлай, жерни къызыу солууу, къалын толкъун болуп, аны бетине урду. Жангы тангнга салам бере, аны атдыргъан Аллахына махтау сала келе эди Гелляка, бу толкъун а аны къарылтып, солууун тыйып, сѣзюн жартылай бѣлдюрюп къойду.

Анда да, юйюнде-жеринде болуп, хар жангы тангына былай эртте жолугууучу эди Гелляка. Аланы хар бирине бусагъатда берген саламы бла тубеучю эди. Аллахына да бусагъатда шыбырдай келген махтауларын айтыучу эди ол. Бусагъатда бетине ургъан иссиликни Гелляка эрттен сайын анда да сезиучю эди. Алай анда быллай хауа от жагъадан уруучу эди аны бетине, ингиринде кюлге кѣмюп къойгъан мыдыхын ачхан ууахтысында.

Тюз ол чакълада этиучюсуча, бетин артха къачырды Гелляка. Хауаны иссилигин, тюз ол ууахтыладача, тамагыны ичинде да сезди: «Жаныбыз саулай жаханым отуна къуюп къойдунг да, я Сыйлы Аллах, биз жарылланы! Кимге не хьянатыбыз тийди да, не бла чамландырдыкъ сени? Сен башыбызны быллай азапха салырча не гюнях къылдыкъ, экен, биз къулларынг?»

Босагъа юсюнде кѣнге тыйылмады Гелляка. Алай ташагъа атлагъан анынлай, дагъыда тохтады. Кюнчыгъышда кѣкню этеги жерге жетген ызлыкъ къызыл мыдых болуп кѣрюндю бу адамгъа, алайдан от къызыуу ургъанча болду: «Я мени Аллахым! Сѣзюм ауур бармасын санга, ансы...» Ким биледи, харип, терсликсизлей терсленген халкъы ючюн Аллахха тырман окъуна этеригими келди Гелляканы, айтханы уа болмады. Тилине келген сѣзюн исси хауа бла бирге артха жутду, тобагъа къайтды.

Санлары тюгенгендиле, къарыуу тозурагъанды, харип, ансы акъылы уа тюздю Гелляканы, жарыкъды: «Къыйынлыкъны бере билген Бийибиз, аны артха ала да билиучюсе. Азмы болгъандыла мен харипни жашаумда ёмюрге тешилмезлик сунган сокъур туюмчекле! Аланы да теше-теше келгенсе, ырахматы кѣп Аллахым. Шукур болсун санга! Минг махтау болсун! Бу палахны тубюнде да къоймазса, инш Аллах, тюз къулларынгы. Шайтанны бла ибилисни къаргъышларын къабыл кѣрюп, кесинге жалбарып жашагъан тюз къулларынгы тилеклерин а сансыз этип къалай къоярса, огъур кючю тауусулмаз Уллу Аллах!» – деп сѣлешди Гелляка Аллахха дейди Сагъыт. «Жилимукъла къырау этген кѣзлерин, къыйынлыкъла сабан сюрген мангылайын» кѣкге буруп, «къансыз-къарыусуз билеклерин да ары узатып» сѣлешди дейди.

«Женглерин ёрге ышыра, Гелляка къум тѣбечикге олтурду. Алыкъа айттып бошамагъан тилеклерин шыбырдай, энтта бир кесек мычыды ол. Сора къумну иссилигин эти бла сезди да, былайгъа не хыйсапдан кел-

генин эсине тюшюрдю. «Тоба, жарлы, тоба! Намазымы оздура турама да!» – деди ичинден, онг кьолу бла уа, не этгенин кеси да билмегенлей, хауаны кьармады.

Арлакьгъа да узатды Гелляка кьолун, бармакъларын кьумгъанны сабындан алыргъа жарашдыра, берлакьгъа да келтирди. «Оу мен тели, – деп шыбырдады ахырында Гелляка, – алай толсун бизни бу кюннге таяндыргъанны халжары!» Кьумгъанны излеген кьолуна уа, ары таба да кьарамагъанлай, алыкъа исилей тургъан кьумдан алды.

Ууучу толу кьумну да алай тутханлай, аны бла абидез аллыгъын унутуп, дуняны тюбюне басып жатхан танг аласы шошлукьгъа берилип къалды къарт къатын. Берилип деп бош айтама. Бу сангырау шошлукь хычыуун тиймегенди Геллякагъа. Тийрени, битеу дуняны да тюпге басып, тунчукьдуруп тургъан ауур шошлукь бу кьарыусуз жанны да кесини ичине жутуп кьойгъанды.

«Тоба, ярабий! Бу сангырау кьудурет... Бу тилсиз дуня!.. Огъесе мен... кьулакьдан да тохтаймы турады жарлы жаным? – деп жарсыды Гелляка. Ызы бла уа жапсаргъан да этди кесин. – Охо да. Алай окьуна болсун! Эрттен сайын былай чыкьгъанымлай, бир ачы кьычырыкь жыртмай кьоймаучуду жюрегими. Андан эсе былай окьунамы мажал болур, аурунг тас».

Бир уллу кьара чибин, зызылдап келип, кьымылдаусуз олтургъан Гелляканы жалан бууунуна кьонду. Жийиргенип, кьоркьгъан окьуна этип, кьолун хыны силкди Гелляка. Ичинден а: «Угъай, тоба, кьулакьларым а тунчукьмагъандыла», – деп белгиледи. Алай шыбырдады Гелляка, кьууаныпмы айтды аны, жарсыпмы сездиди – кеси да билмеди. Айтханындан сора уа, нек эсе да, бир ауур ахтынды».

Сагъышларына бла сезимлерине берилип олтургъан къарт къатынны былайда кьояды Сагъыт. Кюнбатышда сууукь жерни кьучакьлап жатхан Мустафаны кьргюзтеди ол. «Не ючюн кирдинг сен бу кьанлы кьазауатха? Кимге кьурман этдинг ол халал жанынгы?» – деп салады сорууланы Сагъыт. Сорууланы ачыкь-ачыкь салады, жууабын а киши бермейди анга. Алайда кьеп мычымайды шуьхум. Кюнчыгъышха айланады, сехле къатында мыллык болуп жатхан Бойнакьны келтиредиди туурагъа: «Гюнях жокьду сенде, Бойнакь. Айып да жокьду сенде. Иенг бла тенг болдунг сен. Арбазынга кирген жаугъа кьажау болуп сюелдинг. Бедиш, налат да алагъа болсун – бу арбазгъа чапханлагъа, адам сыфатында жашап, итден айып тапханлагъа!»

Гелляка уа биягъы жеринде олтурады: «Жерни, кькню жаратханынг ючюн, шукур болсун санга, Аллах! Бизни дуняда жашатханынг ючюн минг шукурла санга, Аллах! Кьарангы, ауур кечелеринг ючюн шукур этеме санга, Аллах! Ахшы умутла келтирген тангларынг ючюн кьеп шукурла санга, Аллах! Кьыйынлыкь берип жокьласанг да, унутмайса бизни, Аллах. Аланы кетюрюрге кьарыу да бересе бизге, Аллах. Шукур санга, Уллу Аллах! Жаным кьурман санга, Аллах!»

Ма бу халда олтурады мени огьурлу Геллякам. Ууучун кьургъакь кьумдан толтургъанлай, абидез алырдан алгъа, Аллахына селеше. Кьарангы кечени, жарыкь тангны да, игиликни, аманлыкьны да Аллахыны

саламына санап алады ол. Ма бу ауур шошлукъну ийгени ючюн да шукурла этеди Геллякам Аллахына.

«Шо бир тангыбыз жилаусуз атды эсе, шукур болсун санга, Аллах!» – деди тилегини ахырында Гелляка, кеси уа, абидезине кирише, онг кьолундагы кьумну жартысын сол ууучуна кьуйду. Абидез ала башлады Гелляка, алай бу сыйлы жумушун этерге буюрулмай кьалды анга.

Бу ауур, бу кьалын шошлукъну пара-чара этип, Гелляканы кьулакъ жиклерин да аман-аман чанчдырып, кьоншу гытыла табадан бир ачы кьычырыкыла эшитилдиле. Киштиклеми талашадала, экен, деди ичинден Гелляка, мутхуз кьарамын ары бурду. Хоу бир да деди, зат кьрмегенинден сора ол, чычхан да жокъ бу кьуругъан журтда, киштик да жокъ. Кьычырыкыла уа бютюн бек ачытып урдула Гелляканы кьулакъ жиклерине. «Хоу санга! Шош тангла ата, хош кюнле келе турадыла дейди биз жарлылагъа!» Борбайлары кьыйылып, тобукълары тутаргъа унамагъанлай, кесин ёрге кючден кётюрдю Гелляка. Бу кьычырыкъ не болгъанына, ол кьалайдан чыкыгъанына уа тюшюналмады.

Мен Сагъыт айтхан затланы кеси кёзюм бла кьргеним, аланы бюгюн да ёз жюрегимде тутханым себепли, кьайсыны ызындан кьайсы эшитилигин алгъадан биллип турама.

Ма алай кьыйналып кьопду мени Геллякам ёрге. Абидез аллыкъ кьумун ууучларында кьысханлай, ары атды кесин, бери урду. Кьарт кьатынны сакъ жюреги Кьум элине бюгюн да бир кьан жаугъанын сезгенди. Кьайсы юйге чабаргъа, не хадагъа этерге уа билмейди ол.

Кьычырыкыла тохтадыла. Дуния тилсиз-сангырау болду. Арбазны узакъ мюйюшонде адам сыфатлы бир кьарелди эсленди. Ары чайкьалады бу ауана, бери сюрюшеди. «Жерде жюрюмейди ол, хауада учхалайды». Гелляка уа, «кьырау кёзле шарт кёралмай, адыргылы кьарайды».

Эрттенликни боз хауасында шош чайкьала, арбаз ортасына келди бу кьарелди. Тохтады. Итден кьоркыгъан эчкиге ушаш, бир аягъын жерге урду. «Арбаз кьумун ёрге-ёрге чачдыра, аякъ бюгюп башлады».

«Тоба, ярабий, кимди, экен, бу? Шайтанмыды, жинмиди? Кёзюмеми кёрюнеди бу? Огъесе...» – деп шыбырдады Гелляка кеси кесине.

Кьарелди тохтады. Геллякагъа сахиник болуп кьарады. «Бир аягъын жерге урду. Бирси аягъы бла да кётюрдю арбаз кьумун». Онгдан солгъа, солдан онгга сюрюше, биягъыча, тепсеу этип башлады. Аны бла бирге уа Гелляканы кьулагъына бир кьужур ауаз да чалына.

Гелляка сагъайды: «Зурият? Хау, тобады, Зуриятны ауазыды бу. Алай... Неде бу этиую? Бу тепсеую неди аны? Жилигъанмы этеди кеси да огъесе жырмы айтады?»

Аркьаларыбызны кьалтыратхан эди ол кече Сагъыт, кьаныбызны бузлатхан эди, «Зуриятны жырын» айтып. Аны бир-бир тизгинлери жюрегиме шинжилеча чанчылып кьалгъандыла да, аурутханлай турадыла. Ненча таулу ананы жюрегинде жаратылгъан болур эдиле ол кьыяма жыллада бу тюрлю сезимле бла бу халлы соруула!

*«Жер этегинде уруш аулакьда
Бир жигит ёлюк жатады,*

Кюн да бушуулу тиеди анга,
 Ай да, жилияу эте, батады.
 Жигитча, дейдиле, бердинг жанынгы,
 Кимгеди кърман болгъанынг?
 Киши жеринде ёлген жангызынг
 – Ма буду санга кългъаны».

Сагъыт бу жырни не эсе да бир шайтан тепсеуню гыллыуна келишдирип жазганды. Зурият а аны, сабийчигини ёлюгюн да жүрегине кысханлай, тепсей-тепсей айтады.

«Угъай, Аллах бирди, бош кьюуанама ансы, бу тангыбыз да бушуусуз атмагъанды», – деп, Гелляка Зурият таба атды кесин. Хау, насыбы урланган къатынны аллына барыргъады Гелляканы мураты, мыллыгын, керти да, аны таба атханды, алай, кеси да билмейди ансы, жеринден тебалмай кългъанды ол.

Зурият а тепсейди. «Арбаз кьумун ёрге-ёрге атады ол, бар бушууун жыргга салып айтады ол. Бушуу жырын боз хауагъа ашырады, кимге эсе да жолугъургъа ашыгъады. Сабийчигин атасына узатады, атасы уа – къайтмазда – узакъады».

Сагъытни ауазы олду деп танымаз кибик тюрленди. Кърчну къатылыгын, къаманы жютюлюгюн да сездирди аны олсагъатдагъы ёню. Мухтарча алданганланы, Бойнакъча жоюлгъанланы, Зуриятча кюйгенлени, аны сабийчигича ёчюлгенлени атларындан сёлешди Сагъыт. Мухтар кибиклени алдагъанлагъа, Бойнакъгъа ушашланы жойгъанлагъа, Зуриятланы кюйдюргенлеге, къагъанакъланы ёчюлтгенлеге дау айтып сёлешди.

Къалай-алай болду эсе да, Гелляка Зуриятны къатына тийишди. Бирси къатынла да анда-мында мугур къатхан гытыладан, къарангы тешиклеринден сыпдырылгъан жубуранланы кёр да кьой, бир-бир чыгъып, алайгъа табылдыла.

Сагъыт бла мен кёбюсюнде не алада, не бизде, кече бирге къалыучубуз. Арбазыбызгъа жангы танг бла бирге келип кългъан къыяма бизни жукъубузну да чачды. Шайтанлы болургъа аздан кълалып, не кёзюбюз кёралгъаны, не акылы- биз жеталгъаны жокъ, биз да чыкыгъанбыз, абына-сююне, арбазгъа.

Ма ол уахтыда алайгъа Зулкъай аппаны биргесине бир узун киши келген эди. Сакъалы-мыйыгъы жетип. Чачын-къашын кюн кюйдюрюп. Бу аякъ тюрбюбюздеги кьумну тюрсюнюн алып кьойгъанды аны бети. Кеси уа зыккыл этекли боз шинелин желпегей къаплагъанлай. Мени Геллякам биринчи болуп чапды бу кишини аллына. «Ах кюнюм, жарлы, Алий, сенмисе бу, кьор болайым жанынга?» – деп, жилиамсырай къучакълады аны Гелляка, уппа этди, ийнакълады. Андан сора, бирем-бирем, мудах келип, аны бла бирсиле да саламлашдыла.

Сабийчигини ёлюгюн, кишиге берирге унамай, Зурият кеси элтди къабырла тешюне. Элтгенде уа, сабийчигин, ол ёлгенди деп ийнанмай, жүрегине къаты кысханлай барды. Жан-жанына сахиник къарай барды бу насыпсыз ана. Кёзлери кимни эсе да излей, кеси уа бешик жырын мурулдай.

Эки жангы кябырны арасында атылып тургъан сыныкъ жугарны алды Алий, кябыр къазып башлады. Бутсуз Омар болушалмады анга. Билексиз Осман да жардам эталмады. Къарт Зулкъай, Алийни жауурунунда темир сыныкъ чанчылгъанлай тургъанын биле кёре эдим, Алийни бир кесек солутду.

Такъыр кябырчыкъны ичинде гуппурланып кёп туралмагъанды къарт Зулкъай. Андан кеси кючю бла чыгъалмагъанлай, белин кыйналып тюзете, къолун ёрге узатып кюйдю. Мен а, бирсиледен эсе жууугъуракъда болуп, аны къолундан тутдум. Зулкъай къолуму алды, манга аякъ тире деп билдире, кеси ёрге силкинди. Мен а, Зулкъайны ёрге чыгъарырны орунуна, кесим чунгургъа ташайып кетдим.

Мен Зулкъайны юсюне тюшюп, ол да жыгъылып, былайда бек кюлкюлю иш болду. Аллында ёлюсю болгъан да кюлор эди деучюдюле быллай чакъда таулула. Бусагъатда уа шо ышаргъан биреу болмады. Жангыз къолун узатып, Осман чыгъарды Зулкъайны кябырдан. Мен а жугарны алдым да, Зулкъай чанчакълап кетген топуракъны тышына ата башладым.

– Кёремисе, нечик тап жарашады бу жашчыкъны къолу ишге, – деди Осман Зулкъайгъа.

– Къашыкъны ауузларына элте юйреннгинчи, кябыр къазып башлагъан сабийчикле, – деп, ауур кючюнюп жууаплады Зулкъай.

Ол заманда мен не бу къысха ушакъгъа, не аны туудургъан ишге бир уллу магъана бералмагъанма. Ётюрюкден не асыу, унутуп окъуна кюйгъанма аны. Сагъыт а сакълагъанды, таланнган, эсинде: «Халкъынг юйсюз-жерсиз къалсын. Сабийлеринг кябыр къазсын». – Бу ибилис кьаргъышны бизге не ючюн жаздынг?!» – дейди къарт Зулкъай, къарамын кёкге буруп.

Жашау жолу башланнган да этгинчи юзюлген жанчыкъны ёмюрлюк тёшегин хазырлап чыгъып, Алий Зулкъайгъа «оноуну арысын эт» деп къарады. Зулкъай Алийни тауушсуз айтханын дурус ангылап, Зуриятны аллына барды, эки къолун анга узатып, ёлюкню алыргъа эникледи. Зурият а къоюнундагъы бушуулу чулгъамчыгъын артха къачырып кюйдю. «Да, харип, бу уа акъылына къайтышмагъан кёреме алыкъа», – деп, насыпсыз къатынны бетине кючден къарады Зулкъай. Алай кыйналып къарады да, аны акъылы тюз ишлегенин кёзлеринден билди.

– Къорунг болайым, Чукай! Шо кърманынг болайым! Сюйсенг, билегими кесип берейим, угъай десенг, бутуму кесейим! Къайсын сюйсенг да сал кябыргъа. Муну уа... Шо бучукъну уа... – Къоюнундагъы бушууун жюрегине бютюн къаты кысыды Зурият, кесин артха ыхтырды.

– Алай жарамайды, кесинг билесе, кызым. Не этгин да, къалай болгъун, Аллах былай жазды эсе. Аллах бергеннге тёзюу керекди. Аны буйругъуна боюн салмагъан ассылыкъды...

– Билеме, санга кър мен эгечинг, Чукай. Барын да ангылайма. Манга ышанып, бучукъну манга аманат этип кетгенди атасы! Айт сора, энди не хадагъа этейим да мен! – деп, ачыкъ жилиды насыпсыз Зурият.

Ол замандагъы сабий акъылым жетишмей оздургъан кёп затланы толу ангылай, хар бирине тийишли магъана да бере тынгылагъаным се-

бепли, сабийлигимде билинмей озгъан сезимле жүрегиме толкъун-толкъун урадыла.

Зулкъайны бла Зуриятны бу къысха ушакъларыны ызындан болгъан иш кёзюме кёрюнюп къалды да, ол заманда алай болмагъан эдим, бусагъатда уа, ичими ёртен алды да, къатымдагъы нёгерлерими, кесими да тас этип, Сагъытни ауазын да эшитмей тохтадым.

Сабийини ёлюкчюгюн Зулкъайны къолуна берип къоймады Зурият. Бералмады. Жюрегинден айыралмады аны. Мени анам, бирси къатынла да келдиле аны къатына, ала да сёлешдиле Зуриятха. Ол а бирине да къулакъл салмады. Эшитген окъуна этмеди дейме аланы айтханларын. Эшитген эсе да, акъылына сыйындыралмай къойду.

Бушуулу чулгъамчыгъын жүрегине къаты къысды Зурият. Зулкъай бла мени анамы араларында эсленнген такъыр жепичикге урду кесин. Адамла уа, адамла туююл – ауанала, бу къара къайгъы апчытхандан, Зуриятны тыйып иш да кюрешмедиле.

«Жер этегинде уруш аулакьда...» – Зуриятны былай мурулдагъанын эшитдиле адамла. «Бойнакъ да... Ой жарлы Бойнакъ!» – деп да бир айтды. «Кюн жазыкъсынып къарайды... Ай да санга къарап жиляйды». Къабырны эрининде тохтады Зурият.

Башын энишге бошлады да, жаягъын сабийчигини бетине салды: «Мени татлы балачыгъым! Сени атанг бизни сакълап турады. Чакъыра турады! Кел, жаным, атангы аллына барайыкъ. Экибиз да бирге барайыкъ атанга!» – деп, кесин къабыр ичине атды.

Зурият, бу сабыр акъыллы, басымлы тиширыу, былай этер деп кимни эсине келлик эди?! Кёргенлери бла уа, мычымай жетдиле адамла алайгъа, къабырны тегерегинде такъыр гюрен болуп сюелдиле. Насыбы къуругъан Зурият а къабыр ичинде жатып турады. Сабийини ёлюгюн жүрегине къысханлай жатады Зурият. «Ма былай, балачыгъым, ма былайчыкъ. Экибиз да бирге. Атангы аллына бирге барайыкъ», – деп шыбырдайды кеси уа.

Зулкъай бла Алий да былайдадыла. Омар бла Осман да сюелдиле къабырны бирси эрининде. Къатынланы нелерин айттайым, эр кишиле окъуна абызырап къалгъандыла. Мени анам, биреу ючюн ёз жанын отха, суугъа да атаргъа хазырлыкьда жашагъан адам, былайда да бирсиледен алгъа жыйды акъылын. Къабыр ичине тюшдю да, Зуриятны къолтукъларындан алды...

Жокълукь къарангысыны жут гаясы болуп ачылгъан къабыр тешиги. Аны юсюнде къарап-къарагъынчы ёсюп къалгъан къум тёбечик. Жангы къабырны ортагъа алып сюелгенлени бушуулу гюрени. Къабыр шошлугъу. Зуриятны ахтыннган тауушу. Аны ичинден чыкьгъан хауагъа ушаш, исси аяз къатылды. Къабыр тёбечикни юсюнден сары булутчукь учду. Хауагъа кётюрюлдю. Эриди. Жокь болду...

Былай адабият ингирлерибиз мынга дери, мындан сора да кёп болгъандыла. Аллай жыйылыуларыбызда, тамам бу ингирдеча, жазгъан затларыбызны да окъуйбуз бир бирге, аланы сюзерге да кюрешебиз. Сагъытни назмусуну юсюнден а былайы иги, алайы къарыусуз деп сёлешмедик. Анда айтылгъанча бушуулу ишлеге шагъат болмагъан, ала

ичин кюйдюрмеген адам жокъду да арабызда, аланы юсюнден хапаргъа кѣчюп къалдыкъ. Мен а ол бушуулу кюн къабырла сыртлыгында Сагъыт кетгенден сора болгъанны айтырыкъма.

Бушуулу къымсызлыкъда иги кесек суюлдиле адамла. Сора сѣлешгенлери-келишгенлери болмай, бир бири ызларындан тизилип, къабырла сыртлыкъдан Къумбел жанына саркъа башладыла.

Мен адамланы арасында кесимикилени жокълай башладым. Анам Зуриятны къолтугъуна кирип баргъанын эседим, Геллякамы уа кѣралмайма. Аллымда баргъанлада Геллякамы тапмагъанымда, тохтап, артха къарадым да, къабырла сыртлыгында Алийни къатында кѣрдюм аны.

Геллякамы алайда ол «киши адамы бла» къоюп кеталмадым. Мен къатларына келгенде, экиси да къабырла чегинде къум тырхыкчыкъгъа олтуруп тура эдиле. Мени ючюн ушакъларын бѣлмедиле ала. Мен да, чырмау болама деп, алай бек тартынмадым. Жаным-тиним Геллякама къысылдым да, башымы аны къаты тобугъуна салып олтурдум.

Мен, эрттеден бери къарыны ашдан тоймагъан, бу сыйытлыкъ эрттенликде уа жукъудан да къанмай къопхан къарыусуз сабий, къалкъыугъа хорлатып къойгъан кѣре эдим кесими. Ары дери айтханларын къулакъгъа алмадым Гелляканы: «Эй, кюйсюз дуня да, ой, къара къадар!» – деп ахтыннганы къайтарды мени бу жашау шартлыгына.

Билемисе, анамы бетине мудахлыкъ чапханын кѣргенимлей, жилирыгъым келип къалыучу эди алгъаракълада. Арт кезиуде уа, былай агамы аман хапары келгенден сора болгъанын кечирек ангылагъанма, анамы адамладан ташагъа кетип жилиуа эте олтургъанын кѣрсем окъуна, тѣзюп къояма. Не тюрлю затха да юйренчек болуп къала кѣреме адам. Ансы, жилия тургъанын кѣрюп, къатына барыр эдим да, башын сылар эдим анамы, къучакълар эдим, эки кѣзюн уппа-чуппа этер эдим, жилимукъларыны мыстылыгъын эринлеримде сезе. Ахырында уа кесим да жилияп къалыучу эдим.

Геллякам а анама ушамайды. Арыкъсыман болгъанлыгына, Геллякам къарыулу адамды, чыдамлы. Сора, эр кишилени алларына кирирге болмаучуду ансы, аласыз кезиудеде жангъыз сѣзю бла, кѣзю-къашы бла окъуна къатындагъыланы ѳз акъылына жегип къоюучуду.

Ма алайда Зурият, анамы не айтханына, не билек кючюне боюн салмай, къабыр ичинден чыгъаргъа унамай тохтады. Омар бла Осман, къабырны эки жанында тохтап, аямай кюрешдиле, Зурият а аланы тилеклерин къулакъгъа алмады. Зулкъай кеси окъуна келди алайгъа, къабыр эрининде тобукъланды ол, эки билегин анга узатып, билген амалы бла кюрешди. Тиледи, тап айып этип окъуна сѣлешди, Зурият а аны айтханын да этмедди.

Ол кезиуде Гелляка арлакъда, къум тырхыкчыкъгъа олтуруп, дууа окъуй тура эди. Къабыр тѣрегегинде не эсе да бир ушагъыусуз затла бола тургъанларын эсегени бла, окъуй тургъанын да бѣлмегенлей, алайгъа келип къалды. Зулкъай Гелляканы кѣргени бла ѳрге къопду да, бир жанына ыхтырылды. Ол заманда бѣлдю Гелляка айта келген дууасын. «Зурият! Келин! Таулу къатынла болгъаныгъызны нек унутасыз? Былайгъа келгенибиз бла да бузгъанбыз ата-бабала адетин. Сиз а къабырны ичине окъуна

түшюп!» – дегенден башха, бир зат да кыошмады Геллякам, артха туракълады да, айта тургъан дууасыны тохтагъан жеринден окъуп башлады.

Ийнанамыса, Геллякамы ауазын эшитир-эшитмез, анам кесин Зуриятдан бери айырып кыойду. Бир кишини кыатына кыоймай, бир адамны айтханын кыулакыгъа алыргъа унамай тургъан Зурият окъуна, акылынын башына жыйып: «Ах кюнюм, жарлы, Гелляка! Мен... ма бусагъат. Сабийни жерчигин жарашдыра турама», – деген болду Зуриятны айтханы.

Анама уа кыалай урушхан эди ол кюн Геллякам! Кюн батхан эди. Сагъыт бла мен, Уллу дуппурда этиучю оюнларыбыздан арып, ач да болуп жыйыла келебиз элге. Кыарасам, анам, аркыасын кыабыргыагъа берип, юй артында олтурады, бир аман мугур болуп кырюндю кеси уа. Жаным кетди. Кыатына чабып жетсем, ол а жилий. Не эсе да бир саргылдым кыагыт да кыолунда.

Анамы жапсарыргъа эди мени муратым, ол а шо бир сёз айтыргъа онг бермеди: белимден алды да, ёшонюне кысып кыойду. Тюз ол чакыда юсюбюзге келип кыалгъан эди Гелляка.

Аны келгенин мен билген окъуна этмедим. Анам а, мени юсюнден сакъчык айырып, ёрге кыобуп кыалды. «Гелляка... Биз... Мен бош алай...» – деген халда анам бир затла жаркымалады. Гелляка уа аны айтханына бир тюрлю магъана бермеди. Тюгел эшитген окъуна этмеди дейме. Кеси селешип кыойду: «Кесинги не кыадар бошлай барсанг, тёзюмюнг да аллай бир ашала, тауусула барлыкыды. Санга уа, эсингде болсун, кёп затлагъа тёзерге тюшерикди, келин, алыкыа», – деп.

Геллякамы ауур кючюннгенинен ахым кетип, башымы кётюрдюм. Бир терен, бир бушуулу да болуп чыкыды бу жол Гелляканы ахтынып солугъаны. Мен Геллякам окъуна жилипмы кыалды деп кыоркыдум. Кёзлеринде жилимукъ эследемиз да, биягында кесин тышына ургъан жюрегим жерине кыайтды. Геллякамы кыолу уа, былай кеси аллына узалгъанча болуп, башымы тобугъуна салып кыойду...

– Хау, тейри, Гелля, кёп тюрлю оюнла кыргюзтдюле бизге, ахырын-да уа бек аман ойнадыла бизни бла, – деп жууаплады Алий Гелляканы кючюннгенине.

Андан сора, тынгылауну ийип, бироз олтурдула экиси да. Артда ангылагъаныма кёре, экисини да бир бирлерине соруулары болуп, экиси да бир бирден жууап сакылагъандыла.

Да сау бол, жашым. Ишни, бушуулу болса да, болушун билдиргенсе. Ёзге не эди эталлыгынг. Сора кыагытынг келинни кыолуна тюшюп кыалмазча этгенинг иги болгъанды. Билмей тургъаны игиди анга. Умут этгенлей тургъаны игиди.

Сени жюрегинги аяусуз этгенлигим туююл эди. Бу сен айтхан оюм да келген эди акылымыа. Сора кыыйынлыкыны келинингден эсе алыкыа сен иги кётюрлююнгю да билгеним себепли...

Алайды, кыор болсун Гелля жанынга, тюз айтханса. Кыыйынлыкыны бла кыайгыны кётюрюрге юйретир ючюн кыоймагъанды бу уруш-буруш кыадарым. Жаланда ол кыадар палахны мени кыыйынлы башыма не терслигим, кыаллай аманлыгым ючюн аугъанын билалмай кыалдым ансы. Ох, Аллах, ох!

Алий зат айтмады. Гелляка да кесини кьатангы, алай манга уа андан жумушакъ бла андан хычыуун бир зат кёрюнмеген кьолу бла, кьуруда этнучюсюча, башымы сылай, бироз олтурду.

Ол заманда мал-мюлк дегенден бир зат кьоймагъанлай сибирип кетгенлерин унутмагъанма. Алай аны айтмайма бюгюн. – Гелляканы сагъышлы, кеси кеси бла сёлешгеннге ушагъан ауазы эшитиле башлады сора. – Он бармагъыбызны сенекле-кюрекле этип ишлеген юйюбюзден кыстагъанлары, кьурулай кьалгъан мал орунубузда жашагъаныбыз да турады эсимде. Жашны атасын Сибирьде ёлтюргенлери да жюрегими мукьут этип бошагъанды. Энди уа, ала бары да кёллерине ётмей... ох Аллах, ох! Бизни уа, ол уллу, ол толу юйюрню тюп мулхарын, ол да кьалмасын жер юсюнде деп... Ахырында уа жашны кесин.

– Кьабырла кьатларында муну этерге жарамгъанын билеме, Гелляка. Сен да айып салма, – деп, Алий, ауур кючюндю, ол нени юсюнден айтханын а сирнек тартхан тауушундан ангыладым.

Геллякамы акьылы уа бусагъатда Алий айтхан затдан кенгдеди.

– Болсун, аурунг тас, аланы барысын да унутайым, аланы барысын кечген окьуна этейим. Шо жангыз бир сорлугъум: кимни не ахшылыгъын тёледи мени жангыз балам кесини халал кьаны бла? Кимге не ючюн кьурман этди ол кесини огьурлу жанын?!

– Да не хадагъа этейик энди, Гелля, не амал болсун? – деп, Алий аны жапсарыргъа кюрешди.

Кьыйынлыкъны буюргъан Аллах аны кётюрюр чакълы кьарыу да береди кесини кьулуна. Чыдаргъа кюрешейик.

Эки кьолу бла да сакъ тутуп, мени башымы кесини тобугъундан айырды Геллякам, ёрге кётюрюлдю. Алий да, болмагъанча бир бийик адамча кёрюндю манга, ёрге кьопду.

Ёрге кьопханлай, бир бирге кьарап тохтадыла бу экиси. Сёз айтханлары уа жокъду. Алай, ол замандагъы сабий акьылым ангылаялмагъанды ансы, аланы бу чакъда сёлешир кереклери болмагъанды. Бусагъатда да кёре турама мен бу эки адамны. Аланы сюелген халлары бла бет кьанларына кёре уа, соруулары мыйыларын кюйдюре тургъанлары шартды.

– Шахаргъа келип тюшгенимлей, базар ичинде бир таныш адам иш кёрсем деп айлана эдим. Окьупха жолугъуп кьалдым. Хуштаулуна. Ол айтханды, сау кьаллыкъ, былайда болгъаныгъызны, – деп, арсарлы башлады, не болса да, Алий.

Кьарап турдукъ аллынга. Кёп болмай келип кетгенди Окьуп. Хапарынгы айтхан эди. «Юйюрюн излеп айланады Алий», – деген эди. – Гелляканы ауазында да эсленди аллай бир кьужур кьарыусузлукъ. Кьарамын сёз нёгеринден кьачырды кеси уа, жерге бошлады.

Хау, Гелля, этген муратымча кьуралмады ишим. Бу харам кьызылжагъала ызымдан тюшдюле да. Аланы кьолларындан а алай тынч туююдю ычхынган, иги кесек чырмалгъанма.

Чырмау-чылмыкъ да кёп, ёлюм-бушуу андан да кёп. – Гелляка кьарамын Алийге кётюрдю. – Жарлы Мухтар, эшитген да болмаса, кеси уруш отунда кюйдю, юйю да кьуруду насыпсызны, юйюрю да туюп болду. Ма бюгюн да, кесинг кёрдюнг, хайт деген бир тукьумну арты юзюлдю. Бизни

хапарыбызны уа билесе. – Кьолун мени таба узатды Гелляка. – Ма жангыз олчукъду сен таныгъан уллу юйюрден бизге кьойгъанлары.

Ауур ахтынып, Алий кьарамын манга бурду. Бусагъатда, тамам ол уухтыдача, Алийни бетин кёре турама. Аны башын басхан, кёзлерин мутхузландыргъан бу терен, бу ауур бушууун ол заманда эслеялмагъанма мен. Бусагъатда уа аны орта чыхырына тюшюп, Алий бла, Геллякам бла тенг кюе ол турама.

Айтама да, мени Геллякам, керти да, кючлю адам кёре эдим. Былайчыкъда, белин сир кьатдырып, кьадарына женгдирип тохтамагъанын энтта бир кёргюзтдю ол. Алийни бетине кьарагъанлай, энтта бираз сюелди Гелляка. Аны ол чакъдагъы кьарамыны магъанасын бусагъатда ангылай турама. «Манга бир кьарачы. Манга уа тынчмы сунаса чыдагъан? Алай болгъанлыкъгъа, мен тиширыу башым бла окъуна, кёремисе кесими кьалай тутханымы? Сен а эр кишисе!» – дейди Алийге Гелляканы бу кьарамы.

Гелляка алда, Алий аны ызындан, жангы кьабырчыкъны баш жаны бла арлакъ ётдюле. Мен а, кьабырла арасына кирирге суймей, алайда кьалдым. Эки жангы кьабырны аякъ жанларында тохтады Гелляка. Алий да, ишини жилиулу болушун алайгъа жетерден алгъа ангылады, санлары тюшюп, аякъларын суйреп-суйреп кёчюре, Гелляканы сол жанына ётюп тохтады.

Мен билеме: Жююзюмню бла гитче Ишайчыкъны кьабырларыдыла ала. Алгъа Ишайчыкъны, аны экинчими, ючюнчюмю кюнюнде уа Жююзюмню асырагъан эдик. Гелляка бу кишини алайгъа не ючюн элтгенин а артда ангыладым.

Экиси да бушуу тебеле болуп сюеледиле. Не ауазларын эшитмейме аланы, шум болуп турадыла сора уа, не бет орамларын кёрмейме – манга аркъалары бурулупду.

Болсада, ант этейим, бу экисини бушуулу кьарелдилери окъуна жунчутдула мени. Ала кеслери чекген азапны уа не бла ёнчелегин да, кьаллай сёзге сыйындыргъын.

Геллякам башын кётюрдю, энишге жансыз салынып тургъан кьолун Алийни инбашына салды да, Гелляка бетин анга бурду. Мен эшитмедим ансы, не эсе да бир затла айтды Алийге. Андан сора уа, кьолун Алийни инбашындан айыра, артха айланды.

Кёлюмю кётюрюм ючюн, бет кьанына жарыкъ чапдырыгъа кюреше, Геллякам кьатыма келди. «Кел, жашым, биз экибиз былайчыкъда олтурайыкъ. Ол да кесиникиле бла бир кесек турсун. Ким биледи, бир ич сёзюн айтырыкъ эсе уа адамларына». – Биягъы жерине олтурду.

Геллякамы бу «кьужур» оюмун ол кюн ангылаялмагъанма. «Эшитмейсе муну айтханын! Кьабырла бла сёлешемиди да адам?!» – деп сейирсинип кьойгъанма. Энди уа бек терен ангылайма акъыллы Геллякамы алайда айтханын.

Бар кёре эдим, керти окъуна, Алийни юйюр адамларына айтыр сёзю. Тюз ол сюелген жеринде, кьабырланы аякъ жанларында, тобукъланды Алий, эки билегин экисине созду. Адамларын кёп термилтип, алагъа

тёзюмсюз сакълауну, ахырында уа тюнгилюуню да азабын чекдиргени ючюн кечгинлик тилегенлиги болур.

Уллу къабыргъа бурады бирде Алий бетин, бирде гитче къабырчыкъгъа къарайды. Не айта болур дейсе бу киши, эки да къабыргъа кезиу айланып? Жашауну бу къаргъышлыкъ ызгъа бурулуп кетеригин билмегенме дей болур ол. Ата журтуму, миллет жерими, туугъан арбазымы къанлы киргинчиледен къоруулауну кесими адамлыкъ борчума санадым. Ата журтуму башланнганы, бек сыйлы жери да кесими арбазым болгъаны себепли уа, алайчыкъда жашагъан сиз экигизни насыбыгъызыны къоруулауну аталыкъ борч этип алдым кесиме дей болур. Отха-ёртеннге да кирдим дей болур Алий, кёкюрегими сизни таба бурулгъан окъланы алларына салып журюдюм. Жерни бла Кёкню, Аллахны бла адамны алларында инсанлыкъ борчуму толтуруудан артха турмадым дей болур юйюрюне. Адамлыкъ, аталыкъ къачымы бийикде тутдум, дей болур ол, сизге айып, бешиш келтирмез ниетден таймай журюдюм. Мени тюзлюгюме быллай ибилис къаргъышы бла жууапларла деп жокъ эди акъылымда дей болур адамларына Алий.

Эки тобугъун жерге салгъанлай, алгъа гуппурланып чёгеди Алий. Бирде башын ёшюнюне бошлайды ол, жан-жанына къарайды бирде, кёкге да аралтады кёзлерин, къолларын ары узатып. Мени къадарым быллай къаргъышлыкъ не ючюн болуп къалды депми сорады Алий? Адамладан жууап алалмай, Кёкденми излейди ол жууабын? Кимни хыйла сёзю, къайсыны уулу къолу болду манга бу харам ишни этген депми сорады огъесе ол киши? Огъесе...

Тобукълары бла къумну жырып, къабырла ортасына кирди Алий. Эки къолун эки къабырны юсюне салды. Уллу къабыргъа къарады ол, ары ийилип, жаягъын къабыр сыртлыгъына салды. Гитче къабыр таба бурулду ол, муну топурагъына уа эринлерин къысды. Ма алай къучакълады Алий жанындан татлы юй бийчесин. Ма алай уппа этди ол ёз жанындан багъалы кёрген жангыз жашчыгъын. Сора къол аязлары бла къабырланы сыртларын сылай, аланы баш жанларына ётдю да, къабырлагъа аллын буруп сюелди...

Бу ауур хапарны манга нек айтдынг депми сораса? Билмейме десем да, жаныма бираз женгиллик келгенча уа кёрюндю. Муратым а Алийге биринчи жолукъгъанымы айтыргъа эди.

БЮГЮННЮ СУРАТЧЫСЫ

Актёр, режиссёр, жазыучу Атмырзаланы Магомет 60-жыллык юбилейин белгилегенинде, аны ахыр жыллада Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрда Николай Васильевич Гогольну «Ревизор» эм Тёппеланы Алимни «Учхан жулдуз» деген пьесаларына кёре салгъан оюнларыны, биринчи спектакльде къурагъан Городничийни сыфатыны, дагъыда чам хапарларыны юсюнден айтыргъа излейме.

«РЕВИЗОР»

«Ревизорну» Малкъар театрда салыныры мени артыкъ кёллендирмеген эди. Нек дегенде, ол авторну закийлигин излейди, анга жеталырламы деген къоркъуу эди экили этген. Насыпха, биз бюгюнню кюнюбюзге келишген, режиссёр, актёр ишлени да белгилерча оюннга къарагъанбыз.

Оюн а нени юсюнденди? Гогольну заманында бла бюгюнлюкде адамланы кийимлери, жашау турмушлары, сёзлери тюрленгенликге, къылыклары, кеслерин заманнга келишдире билгенлери, не да этип, къуллукъга илинирге кюрешгенлери, дуния кеси кибики, барадыла къалгъанлай. Пьесаны баш мураты да алайлыгын ачыкълагъанды, биз аны спектакльде да туура кёребиз.

Мен артыкъда сакълагъан, драматургну закийлигин дагъыда бир кере ачыкълагъан, актёрла сын къатып къалгъан ахыр сураты (немая сцена) эди. Режиссёр спектакльде аны андан ары ёсдюреди. Ол оюннга жангы кюнчо береди. Актёрла бир ненча такъыйкъаны тепмей туруп, сора Городничий, аны тегерегиндегиле бары да табакъга ахчала атадыла, харх этип кюле. Аны бла энди келген керти ревизорну да сатып алабыз деген оюмну айтады Атмырза улу. Аллай ахыр, мен акъыл этгенден, оюннга алакат тап жарашып къалады. Анда не ётюрюк, не керексиз семиртиу жокъду – жашау кесиди.

«Ревизоргъа» бир ненча кере къарагъаным себепли, хар жолдан ол башха тюрлю баргъанын сезмей къойгъан къыйын эди. Алай къараучу хар кечеден пьесаны къартаймагъанына, сахнада актёрла, жигитлерини сыфатларын къурай, залдагъыланы ийнандыргъанларына тюшонуп тургъанма. Сёзсюз, ол а жетишимди. Анда режиссёрну къыйыны уллуду. Хар актёргъа аны борчун тюз ангылатып, сахнада жолу тюз къуралса болады оюн къараучугъа сейир. «Ревизор» – къараучу суюноп къарагъан спектакльди.

Пьесаны жигитлеринде адамны юсюнде болгъан къужур къылыклары кёребиз: улутхачлык, саяклык, ётюрюкчюлюк, къызгъанчылык, байлыкъга талашу... Спектакльни жигитлери да, аланы ичлерине сыйындырып, барын да жашау жоруклары этип, кечинип барадыла. Бек башы, аланы актёрла суюдюмлю кёргюзтедиле. Бири – мыйык тюбюнден ышара, бири – масхара эте, бири - семиртип... Бары да бирге уа элни,

шахарны, кыралны, дуняны да социальный, политика жанларындан да бюгюнню сураты боладыла. Шахарлада жарты-кърту ишлене турган юйле, аланы тегереклеринде кир-кипчик, кыралыр амалтын ёлген саусузла, ачдан тоймагъан тутмакыла – быланы барыны юсюнден Гоголь «Ревизорда» 1842 жылда жазган эсе, биз да алагъа шагъат болганлай турабыз. Спектакльде ол кемчиликке жуаплы кыулукчыла хар бири да бизни аллыбыз бла ётедиле.

Тюрлю-тюрлю чырмаула бла Городничийни сыфатын Магомет кеси ойнаганды. Тынч туйюлдо режиссёрга, спектакльни салган да этип, баш жигитледен бирин да кёргюзтген. Алай ол экисинден да айыпсыз кытулганды.

Городничий Атмырзаланы Магометни кырауунда башкес туйюлдо. Ол ашай-жашай да биледи, башхалагъа да береди аллай амал. Кертиди, неда анга озарын сюеди. Аны бир сёзю бош айтымлайды, хар иши узакъгъа кырап этиледи. Юч губернаторну ашырып, жеринде кылыр ючюн керекли жерде жойкыуллана билгенин, ариу сёзню кыызганмагъанын, кыолунда ишлегенлини низамда тутханын Магомет толу ачыклайды. Жыйырма алты жылдан бери сахнагъа чыкмай туруп, быллай уллу, ауур рольну тынгылы кырагъанын энчи белгилерге тийишлиди.

Сёзсюз, оюнну быллай керти, жашаудан алынганча этерине Бегийланы Заурну хунерин режиссёр тюз хайырлана билгенинде, аны юсюнде Хлестаковну кёргенинде, уллу магъана болганды. Жаш актёр алакат пластикасын, женгилигин, ёз тилинде шатык сёлеше билгенин да кёргюзтгенди. Хлестаковну сыфаты Заурну кесини, Малкыар театрны, режиссёрну да жетишимидиле.

Магометни башчылыгы бла ишлегенле Бачиланы Александр (Добчинский), Бачиланы Хажы-Дауут (Бобчинский), Мызыланы Аубекир (Хлопов), Тохаланы Зулкыарний (Шпекин), Таппасханланы Галима (Марья Антоновна), гитче рольчукъланы кырагъанла да эсде кыалгандыла.

«УЧХАН ЖУЛДУЗ»

Малкыар театрны баш режиссёру Атмырзаланы Магомет Тёппеланы Алимни «Учхан жулдуз» деген пьесасына эсин бургъаны бошдан туйюл эди. Озган жыл битеу Шимал Кавказы да биринчи профессионал скрипкачысы, музыкадан белгили устаз, жамауат кыулукчы Абайланы Солтан-Бек туугъанлы 170 жыл болганды. Оюнда аны жашау жолун кёребиз.

Пьесада биз Абай улуну Петербурга консерваториягъа окыргъа барып, жарым жылдан сора амалсыз кечиннгенин, ахча кытлыкыдан окыудан кетерге тюшгенин, аскерде кыулукъ этгенин табарыкъ туйюлбюз. Ол Владикавказда устазлыкъ бла кюрешип, концертле берип, аладан тюшген ахчагъа фахмулу сабийлеге билим алыргъа болушханын окыубуз. Олду чыгъарманы ёзеге. Дагъыда мында экинчи ыз – Абай улуну Бабушха (спектакльде аны атын Балжаннга бургандыла) уллу суймеклиги эм аны бла байламлы ажымлы кыдарыды.

Малкыар театрны этген ишине кыуаныргъа керекбиз. Ол унутула барган айтхылыкъ жашыбызны, битеу да Шимал Кавказгъа, Россейни

шахарларында да белгили музыкантла хазырлагъан Абай улуну жарыкъландырыу ишин къараучугъа туура этгенди. Биз, анга къарап, къалай ыразы болгъанбыз, ёхтемленгенбиз, алай сахнадан айтылгъан оюмла, жарсыула бюгюн да къалып, жашауубузну артха тартып тургъанларына да тюшоннгенбиз. Мен оюм этгенден, олду бек жетишимли, чертирге тийишли да болум.

Эсимдеди, бир талай жыл мында алгъа драматург Тёппеланы Алим «Учхан жулдузну» театрны труппасыны аллында окъугъаны. Анда сёзлени кёплюгю, динамика болмагъаны себепли, аны ёсе бармагъаны пьесагъа угъай, къара сёз бла жазылгъан чыгъармагъа жууукъ этгени къошдурмагъан эди пьесаны репертуаргъа. Атмырзаланы Магомет, аны ючден бирин къысхартып, сахнагъа келиширча этип, салыргъа базыннганын энчи белгилерге керекди.

Солтан-Бек жашагъан ёмюр малкъар халкъны тарыхына «алтын ёмюрча» киргенди. Халкъым деген жашла, къызла, жарыкъландырыу ишлери бла таулагъа окъуу, билим келтиргендиле, аны культурасында къалып. Драматург кесини баш борчуна пьесада жарыкъландырыу ишни кёргозтююну санагъанды. Аны ючюн а чыгъармасына Абай улуну дюгерли, орусла шуёхларын, малкъарлы къарындашларын, эгечлерин да кийиргенди. Башында белгилегенимча, автор «алтын ёмюрню» келечилерин жыйышдыргъанды чыгъармасында, аланы ишлери бла ачыкълар ючюн Солтан-Бекни къадарын да.

«Учхан жулдузда» айтылгъан хапарла Владикавказда мындан 160 жыл алгъа бардырылгъан эселе да, ала терен магъаналарын тас этмегендиле. Алай эсе, пьеса, оюн да керек эдиле, спектакль заманында салыннганды.

Режиссёр бирде актёрланы залгъа бурдуруп айтдырады сёзлерин. Солтан -Бек Холамда концерт бере да, ол къараучугъа бурулупду, аны бла сёлешеди. Залдагъыла анга жарыкъ тюбейдиле. Ол сурап 19-чу бла 21-чи ёмюрлени байлайды, жетишимлени, кемчиликлени юсюнден сёлеширге чакъырады.

Башында сагъыннган жарыкъландырыучула бирге жыйылгъан сценагъа Иналукъ (Бапыналаны Зариф), Руднев (Бачиланы Александр), Абай (Бичиланы Хажи-Дауут) чыкъсала, алагъа къарап турлугъунг келеди. Кийимлери асыры ариу жарашхандан, кеслерин чынтты интеллигентлеча тутуп, сёзлери шатык, сабырлыкъны тас этмей, алгъа, келлик ёмюрлеге къарайдыла ала. Зарифни башчылыкъы бла «Дюгер бадинаты, Малкъар басияты» деген жырны эжиу бла айтханлары уа энчи, оюннга керек кючню, нотаны береди.

Кертиди, автор баш жигитни сыфатын биз юйреннгенча ачмагъанды. Алай ол аны энчи жашауу къуралмагъанын, суйген къызы анга бийче болалмагъанын толу кёргозтгенди. Алайлыкъын чертир ючюн режиссёр оюннга классика амалны – суйгенлени арасына ючюнчюню къошады – зар Жутарны (Тохаланы Зулкъарний).

Театрны иши алай сейирди: оюнда къужур къылыкълы, зар адам бар эсе, къараучуну эсинде ол бек къалады. Бу жол да алай болгъанды. Абай улуну бла Балжанны араларына кирген Жутар Ибилисге жууукъ-

ду. Солтан-Бекни сыфатын кыраган эки актёр да анга не жаны бла да оздуралды. Таппасханланы Галима уа Балжанны, пьесада айтылганча, огъурсузуракъ, эрине керти бийче болалмаганын, аны жашаууну магъанасын – музыканы – ангыламаганын, алай эсе уа, Солтан-Бекден жюреги бла узакъда кыалганын толу ачыкылаганды. Алай Жутаргъа сатыугъа уа бермейди.

Оюнда режиссёр Жутаргъа асыры уллу эс бурулган эсе да, аны кесича ангылатады. Ол Балжанны эрине кыозутады. Сора, кыолуна кыара жамычы алып чыгып, ары дери тагыылган акъ жамычыны жерге атып, кыамичи бла иги да жетдирип, кетеди. Ахыр суратда Солтан-Бек жанын ол жамычыны юсюнде береди. Ол оюнда белгиге бурулады.

Дагыда режиссёрну кючюнден кыуралган сыфат Жантуу да керек эди спектакльге. Жаш Абай улуну сохтасыды. Рольну Созайланы Мариям кыраганды. Оюнду жашчыкъ скрипкада согъуп бошалганы да бююнню кюнюбюзге айланыпды.

Жантууну юсюнде биз Тёппеланы Алимни кесин, аны тёлуюн да таныбыз. Кёчгюнчюлюкте тууган журтларына термиле ёсген жашла, кызыла, ёз тиллеринде китапла жазаргъа, художникле, музыкантла, жырычыла, актёрла болургъа итингендиле. Ала кётюргендиле Малкыргъа кыайтхандан сора бизни культурабызны, литературабызны да бийик даражагъа. Драматург кесини тёлуюне «алтын тёлю» дегенди. Режиссёр Жантууну чыгырып сахнагъа, оюнду ахырында ышаныулукъ береди. Мен оном этгенден, автор ол сыфатха ыразы боллукъ эди.

ХАПАРЛАРЫ

Арт жыллада Атмырзаланы Магомет жазычулукъ иш бла да кюрешеди. Ол төрт китапны авторуду. Аны пьесаларыны жыйымдыклары малкыар, орус тилде басмалангандыла. Малкыар театрны сахнасында аладан экисин режиссёр кеси салганды. Былайда пьесала кирген китапларыны дагыда бир энчи магъанасын да белгилерге тийишлиди. Нальчикдеги СКГИИ-ни актёр бёлуюнде окъугъанла пьесаладан юзюкле, диплом оюнда да саладыла. Аллай кезиуде пьеса жыйымдыкыла бююнда керек боладыла. Магомет институтда актёр курсха башчылыкъ этгенин, бир ненча кыауумну чыгарганын да белгилерге тийишлиди.

Мен а бу статьяда Атмырза улуну чам хапарларыны юсюнден айтыргъа излейме. Ала «Минги-Тау» журналны бетлеринде басмалана турганларын эсге алсакъ, окъуучу ала бла шагъырейди. Авторну энчилиги неведи? Ол жашауда бола турган чам болумланы, кюлкюлю адамланы, элде айтыла турган хапарланы кесича хайырланады. Орус литератураны юсюнден сёз барса, «орус характер» деген сёзлеге тюбейбиз. Авторла кеслерини жигитлерине ёз халкыларыны энчилигин, башхалада болмаган ышанланы берирге излейдиле. Магометни хапарларында болган «таулу кыанны» сезмей да кыаллыкъ туюнюдю окъуучу. Кертинин айтханда, олду мени алагъа сейирими кыозгъаган да.

Аны «Мамакаш» деген гитче хапарчыгына эс бурайыкъ. Ол анекдотха ушайды. Автор анда малкыарлыланы бек иги ышанларына - иш

кёллюкюклерине - мыйыкь тюбюнден ышарады. «Аны уа не масхара этер кереклиси барды?» дерикле да табылырла. Ала да тюздюле. Ишни юсюнде болуп, таулуланы саулукъларына сансызлыкъларын, маллагъа кетселе, дуниядан хапарсыз болгъанларын, чалгъыны кезиунде башха жумушла унутулгъанларын билебиз. Аны ахшы, осал жерлери да бардыла. Алагъа масхара этеди Магомет.

Хар халкъда тюбейдиле мамакашла, элде барып тургъан ызны тюрлендирге суйгенле. Мамакаш тенгизге баргъанында, анда кесин толкъунлагъа атады, бир таулу окъуна чалгъыда, мал кыйырында угъай, солууну кезиунде жан берди, деп айтдырыр ючюн. Айхай, ол муратына жетмейди. Таулу юйюне жаны саулай къайтады. Бу гитче хапарчыкъда биз кёллени таныйбыз, элдеде аллай мамакашла болгъанларын эсгеребиз. Ким биледи, автор кесини туугъан элинде айтылгъан хапарны жазгъан эсе да. Аны магъанасы, философиясы уа теренди.

Жашау бара-баргъаны сайын, жангы ишлеге, болумлагъа тюбейбиз. Реклама болгъанны алып къойгъаны аладанды. Атмырза улуну «Реклама» деген гитче хапарчыгъын алайыкь. Тауукь, гаккы тапханлай, къанкъылдап, аны битеу тегерекге эшитдиргени бюгюннгю рекламагъа келишмеймиди? Анга чам эте, мыйыкь тюбюнден ышара, жашауда асыры уллу жерни алгъан, хар магъанасыз затны, реклама этип, сатаргъа жан атхан болумгъа кюлюрге чакъырады автор.

«Ма той десенг, той!» деген хапары уа?! Атала-анала, бир бирине эришип, сабийлерини къууанчларын кафеледе, ресторанлада этгенни кеслерине уллу сыйгъа санайдыла. Хар бири да жууукь-ахлуну, къонакъланы бир жангы зат бла сейирсиндирирге кюрешедиле. Магометни хапарында келин бла къайын ата, киеу бла къайын ана бирге тепсейдиле. Ала буюкъмайдыла, бютюн жангы адетни къурагъанлары алагъа махтауча кёрюнеди. «Сюрприз» да сакълайды тойчуланы. Восток тепсеуге бардыла юч къымыжа, жаланаякъ тиширыу. Андагъы эр кишилени, башха къонакъланы да алагъа бюсюреп, сейирге къалып тургъанларын, ызы бла чексиз ыразылыкъларын, алагъа жан атханларын да чам халда ачыкълайды автор. Ол кюлкюлю айтыла эсе да, жашауда тюбеген къужур болумла, «жангы адетле» таулукъгъа келишмегенлерин, жаланда бир тюз акъыллы адам болуп, ол былхымсызлыкъны тохтатыргъа кюрешгенин да айтады автор. Алай аны эшитген, аны жанлы болгъан табылмайды, тюз акъыллы, кеси жангызлай къалып, аны малтап кетгинчи, башын къутхара, эшик таба атылады. Быллай болум сагъыш этерге, бизни къайры баргъаныбызны, жангы адетле хар заманда ахшы болмагъанлырыны юсюнден сагъыш этдиреди Магомет бу хапары бла.

Чам, кюлкю не заманда да къайсы халкъны да жашауларында уллу жерни аладыла. Ол санда малкъарлыланы бла къарачайлыланы къадарларында да. Бизни бир бирге чам этгенибиз, суйюп эркелетгенибиз къайсыбызгъа да белгилиди. Алай бир-бирде, асыры оздуруп, арада кёлкъалды, жүрек кыйынылыкь болургъа къоркъуу чыгыучуду. Аллай болумгъа эс бурады автор «Оюнну да оюн биледи» деген хапарында.

Бир гитче статьяда Атмырзаланы Магометни чам халда жазылгъан чыгъармаларыны барыны юсюнден да айтхан къолдан келлик туююлду.

Мен жаланда аланы бир кѳауумуна бургъанма эсими. Хапарлагъа женгил затчыкълагъача къарап къоймай, автор айтыргъа излеген болумлагъа, чойреликlege, кемчиликlege окъуучу эс бурур деп ышанама. Жазыучуну 60- жыллыгына аталгъан жангы китабы чыгъаргъа керекди да, аны бла да алгъышлайбыз Магометни.

АТМЫРЗАЛАНЫ Магомет.

КЪАТХАН-СУУ

Тенгиме Мырзаланы Солтаннга

Аланла, Балыкъ башында Жылы-Сууну хапарын сиз да эшитген болурсуз. Адамны чархына ол сууча жарагъан дуняны башында жукъ жокъду дейдиле. Къартны жаш этген, жашха къарыу берген, чолакны, кынгырны да тюзетген, тамашалыкъ жылы суу. Алай болмаса, жаз башындан терен кюзге дери ол суу тегерегинде аякъ басар жер болмай турмаз эди. Халкъ асыры басыннгандан, алайгъа гумулжук уя де да къой. Айтыуларына кѳре, ол суудан тогъуз-он литр да ичип, андан аз ичсенг, саулукъгъа жарамайды – гыбытча кѳбюп, кѳлчюкге кирсенг, ма жаннет деген олду. Къанатла битип, чыгырбаш къушлай, учуп кетеригинг

келеди. Хапарлагъа тынгыласанг, учуп кетгенле да болгъандыла...

Талай жыл мындан алгъа бир айтхылыкъ тенгим, къоймай, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп, мени да Минги тау тийресине суулагъа тебиретеди. Кѳз байланыргъа Балыкъ башына жетебиз. Тик ѳрге бара, тѳш башына чыкъгъанлай, о, тамаша – деменгили Минги тауну тюбюнде чыракъ, от жарыкъ бла къатыш, андан келген аш ийис бурунунга ура, акъсакъ Темирни аскери къазауатдан сора тынчайыргъа орналгъанча, аллай сейир сурат кѳзюме урунду. Тюрлю-тюрлю палаткала, юйчюкле, машинала, арбала, вагонла, атла, итле, ѳгюзле, эшекле... Къарачайы, Малкъары да тыпырлары бла бери кѳчген кибикиди. Узакъ жолдан арып, бир тынчайыр жер излей, ол гумулжук уягъа киребиз.

– Кѳрюгюз быланы? Сиз кѳкденми тюшгенсиз? Алгъадан мындагъылыны бири бла келиширге неда биргегизге палатка ала келирге керек эдигиз. Мында сиз жер табаллыкъ туююлсюз. Излеп да кюрешмегиз, – дегенни айта, тюбеген-тюбеген бизге жан аурута, кyonшуларына ѳхтем озадыла.

Тейри, бу ишден туююлдо. Не мадар, къалай болабыз дей, бир бирибизге абызырап къарай тургъаныбызлай, Жылы-Сууну Къарачай жанындан жаяу жолчукъ бла бир атлыны энип келгенин эслейбиз. Толгъан айны жарыгъы атны, атлыны да болмагъанча уллу кѳргюзте, Минги тау ѳсдюрген нарт Къарашауай сунар эдинг аны. Шуѳхум алтын тишлерин ышартханына кѳре, энип келген алауган аны танышы болгъанын сеземе.

– О, къара мынга?! Да бу айтхылыкъ Сыртламиш ушайды да! Салам алейкум, Сыртламиш! – деп, къуанды тенгим, атлыны аллына бара.

– Эй, хэй! Хомух, сакъ бол! Атны юркуютесе! Алейкум салам. Танылмай турама, къайсыса?

– Мен Хусейме, Сыртламиш! Быллымчы... Бекмырза улу...

– А-а-а, Хусей, къалмазлыкъ, сенмисе? Не кечикгенсе? Пай, пай, пай... Не заман болады мен сени кёрмегенли, – дей, атындан тюшюп, Хусейни къучагына къысып ийнакылайды. – Къайдан чыкъдынг, къумукълу харбыздан чыкъгъанлай?! Негеринг а кимди? Танышдыр, маржа. – Мени атым Сыртламишди. Мында къой къош тутама, – деп, къолун узатды. – Кечерсе, тамата, – бир кесек абызырап, – танышыгъыз, бу мени шуёхум Саматды. Бирге ишлейбиз, Сыртламиш.

– Салам алейкум! – деп, мен да Сыртламиш бла саламлаша, аны зыбыр, мазаллы къолуну кючюн сынадым.

– Алейкум салам, Самат. Хош келигиз, жууукъ болугъуз. Саулу-гъугъузгъа багъаргъа келгенсиз, баям, – дей, Сыртламиш, хыйла кёзлери бла сынаулу къарай, мыйыкъ тюбюнден ышарды.

– Хау, тюз ангылагъанса, Сыртламиш. Шуёхум къартлыкъгъа хорлата башлагъан болур ансы, аш орунум, бауурум, ёпкем, дегенлей турады. Зор бла алып келеме бери, оллахий, – деп, Хусей шуёхум Сыртламишге умутлу къарады.

– Аламат иги этгенсе, тейри адамы. Хе... Къартлыкъгъа хорлатыпмы дейсе? Ай, хомухла, хорлатыб а! Экигиз да мени къатымда алыкъа къагъанакъ сабийлесиз. Хусей, мен сени атанг бла тенг кишиме.

– Билеме, Сыртламиш. Бош, ойнап айтханлыгъымды...

– Хы-ы, тохтагъан а къайда этгенсиз? Бармыды къалыр жеригиз? – деди сора. – Баям, къарт сезген болур эди бизни амалсылыгъыбызны. – Тейри, жокъду. Къалыр жер туура былай къыт болмаз деп тура эдим, Сыртламиш. Не этерге билмей тургъаныбызлай... сен...

– Уй, зийнаны баласы. Айып туюлюмюдю санга? Мени къошум мында болгъанын биле ушай эдинг да? Не жер излеп айланасыз? Къош эркинди, къоркъмагъыз, сыйынырыкъбыз. Негеринг Самат, угъай демей эсе? – деп, Сыртламиш мени таба къарады.

– Сау болугъуз, тамата. Бек суююп турлукъма къошда, – деп, Сыртламишге ыразылыгъымы билдирдим.

– Сыртламиш, уялтдынг, оллахий. Мен ыразылай, Аллах ыразы болсун санга... Билмей, сунмай тургъаныбызлай...

– Хусей, къарындашым. Жаныма тие тураса. Хапарны къой. Келишдик! Биргеме турурсуз. Узагъыракъ болса да, къошда турсагъыз игиди... Мен сизни жукъдан керекли этмем...

– Алай узакъмыды къошунг? – деп сорду Хусей. – Хоу бир да. Ма, бу тешно аугъанлай, ёзенде. Минги тауну бузларыны къоюнунда. Къатхан-Суу тийресинде, – деди Сыртламиш, биягъы мыйыкъ тюбюнден ышара.

– А-а, хау. Къатхан-Сууну юсюнден кёп эшитгенме, Сыртламиш. Айтыуларына кёре, дуняны башында андан сууукъ суу жокъду.

– Ёз башынг бла сынасанг, ийнанырса, Хусей. Хы, къош узагъыракъды десегиз, бирер ат берирме да, энип, суу ичип, жууунуп чыгъа

турурсуз. Хайдагъыз, тебирегиз ызымдан, – дегенни айтып, Сыртламиш, агны жүгенинден тарга, бизни да ызындан тизип, тар, жаяу жолчукъ бла къошу таба тебиреди.

Асыры къууаннганыбыздан, аякъ тьюбюбюзде чѐп сынмай, аллы-бызда жыл саны бла жүрюшю бирге келишмеген Сыртламишден артха къалмайыкъ дегенча, ызындан тьюшюп барабыз. Бизни насыбыбызгъа, толгъан ай тѐгерекни кюндюз кибик жарытады. Ауукъ замандан сырт башына жетдик.

– Жашла, кѐрюгюз бу ариулукъну, тамашалыкъны. Жаннет деп быллай жерлеге айтадыла, баям. Ол алайда чыракъ жарыкъ – мени къошумду, – деп, Сыртламиш кийиз къалпагъы бла мангылай терин сюрдю.

– Машалла!! Минги тау сурагъ кибик кѐз аллында! Жомакъдача, бу ариулукъну, бу тазалыкъны кѐрмейсиз! Хауа уа, хауа! Жууурт кибик! Самат, кѐр бу сейирни, – деди Хусей, къолларын кенгине жая.

– Жашагъан ѐмюрюмде, быллай тамашагъа мен кѐз ачамагъанма. Сууну шорхулдагъанына бла бу ѐхтем къудуретни шошлугъуна тынгылап турлугъунг келеди. Мында ай да уллуракъ, жулдузла да тазаракъ кѐрюнедиле. Кѐкню чууакълыгъы да алай! – деп, жеримден тебалмай, бир башха дунягъа тюшгенча сейирге къалама, Минги тауну ариулугъу, деменгиллиги бизни гитчеден гитче эте.

Минги тау тѐбени ѐзенинде юч-тѐрт къош. Къошла тийресинде, ыстауатда малла жатып. Чыранны буз таракъларындан суула агъа, ала да ай жарыкъда жылтырай, бир бирлерине къошула, тѐбентин Балыкъ сууну узакъ тауушу, шошлукъну макъамыча алай эшитиледи.

– Сыртламиш, Къатхан-Суу дегенлери къайсыды? Балыкъгъа къошулгъан черекле асыры кѐпден, къатханны, къатмагъанны да айыргъан къыйынды, – деди Хусей, Минги таудан кѐз алалмай.

– Къатхан-Суу деп нек атагъандыла кесине да? – дедим мен да.

– Ашыкъмагъыз! Эрттен бла экигизни да Къатхан-Суугъа элттип, алай нек аталгъанын, ким атагъанын да айтырма, – дегенни айтып, Сыртламиш къошу таба атлады. – Жюрюгюз, тынчайыр заман болгъанды. Тангны буруну бла къобарлыкъма. Ач къарангылай ичерге керекди жылы суудан, – деп, жүрюшюне къошду. Биз да ызындан тебиредик.

Баям, арыгъаныбыз татыгъан болур эди, къошха кире келип, жууурт айрандан таргып, кенг тапчаннга таяннганыбыз бла жукълагъаныбыз да тенг болду.

... Айтханыча, Сыртламиш тангны буруну бла уягып, бирер ат берип, энишге, жылы суугъа ашырды. Тѐшден энип бара, тьюбюнде халкъны кѐргенибизде, къоркъгъан окъуна этдик. Жылы-Суу чыкъгъан шауданны тѐгереси – гумулжук уя. Хар бирини кружка, шеша, банка дегенча бирер саууту: яхшы ичиу. Ёз тилибизден башлап эфиоп, гондурас тилге дери мында эшитмезлигинг жокъ. Ким къайсы тилде сѐлешсе да, бир бирин ангыламагъан да жокъ. Кѐремисиз, жылы сууну кючюн, ол жангыз сау-лукъгъа болушмайды.

Биз да къошулдукъ ол гумулжук тѐбеге. Не этерге, къалай ичерге керек болгъаныбызны юйретирге суйгенле тѐгерегибизни алып, хаман дерс

бередиле. Тёрт, беш чолпу къампайтхандан сора типискиге къалып, таш, тебе артын излей башладыкъ. Дарман суу ичинги толусунлай тазаларгъа кереклиси баямды. Багъыуну энчилиги олду. Бу жумушну баш магъанасы – хар нени да заманында этерге... жетерге... ичерге... «Устазларыбыз» айтханнга кёре, тюш ала сууну тыйып, кёлчюк этип, алгъа кишиле, ызы бла къалгъанла баш токъмакъларындан къалгъан жерлерин ары кёмюп, хамам халда, жарым сагъат тепмей турургъа керекди. Мында хар нени да мардасы, заманы барды. Ол жумушланы тындыраса да, экинчи эрттенликге дери башынга бош боласа. Сюйсенг – аша, сюемисе – жукъла, солу – эркинсе...

Болсада Сыртламиш шуёхубузгъа къайтайыкъ. Кюн ортадан атлап, ат белинде къошха жетгенибизде, Сыртламиш быкъыгъа таянып, тютюннун тынгысыз букъулата тура эди. Сыртламиш – жылы жетген, болмагъанча арыкъ, узунбойлу адам. Салта бурунуну эки жанында орналгъан кёк кёзлери хыйла ышара, чамгъа, оюннга уста болгъанларын алдаусуз кёргозтедиле. «Тейри адамы, бу узунлахыйны аузуна тюшгенден Аллах сакъласын. Эл кюлкюлюню этерикди. Бир жанлыракъ кетейим. Кёк кёзлюден бир да къууанма», – деригинг келеди.

Чал сакъалын сылай, Сыртламиш, бизни кёргенине къууана:

– Ала, къайдасыз андан бери? Мен а, бир жукъ болуп къалмагъы эди деп, бюгюнлю эки кёзюм тышындады. Атланы мытырыракъларын берирге уа кюрешген эдим, алай юркген затмы этдиле деп къоркъдум.

– Хоу бир да, Сыртламиш. Суудан кёбе да, ташла артына чаба, кечикдик, – деди Хусей, «мытыр» атындан тюшюп, аны быкъыгъа тагъа.

– Жууунган да этгенбиз, – деп къошдум мен да, Сыртламишге къол узата.

– Къалай кёрдюгюз, сууну жаратдыгъызмы?

– Соргъан этесе, тамата. Асыры кючлюден, былай ичинги жуууп чыкъгъан кибикди, – деди Хусей.

– Бир кесек ауурча кёрюндю манга. Сора, бек ач этеди, – деп къошдум, жууурт айранны кёз аллыма келтире.

– А-а! Жылы-Суу алайды. Ичинги тазалайды, сора ашны да алашат ашатады. Къошха кирип, бир жукъ къабыгъыз, – деди Сыртламиш. Сора, тютюнден саргъалгъан мыйыкъларын сылай: – Ауузланыгъыз да, экигизни да Къатхан-Суугъа элтейим, – деди.

– Хы, унутуп турама. Къалайдады ол Къатхан-Сууугъуз? Тогъуз, он кюн ичгенден сора, анда жууунургъа да керек болады. Алайсыз бар къыйынынг зырафды, дейдиле тюбюнде «устазларыбыз». Ол кертимиди?

– Эштада, Хусей! Къатхан-Суу деп да андан атагъандыла. Тышынгы, ичинги да къатдыра болур? – дедим мен, Сыртламишге бурула.

– Болур, болур! Ашыкъмагъыз! Ауузланыгъыз да, Къатхан-Суу къалайда болганын кёргозтейим. Неге жарагъанын да ангылатырма, – деди ол, ышармишин жашырыргъа кюреше.

... Кюлде бишген нартых гыржын бла жууурт айраннга жетген аш дунияда да болмаз. Ашлауда къой этден башлап, жёрмеге дери болмагъан

жокъ. Кийик эт да бар. Болсада экибиз къош къалач бла айрандан башха ашдан тилибизге милдеу да салмадыкъ.

Тойгунчу ашап, тышына чыкъгъаныбызда, Сыртламиш Къатхан-Суу таба къарап, мыйыкъ тюбюнден ышара, бир затла мурулдай, ол бошлмагъан папиросун букъулата тура эди.

– Не терк эдигиз, тойгъан а этдигизи? – деди Сыртламиш, бизге бурулуп. Сыртламиш кѐлю бламы айтады, чам халда къагъыпмы айтады, алайын ангылагъан къыйынды. – Шахарда юйреннгенле, къош ашны юсей болмазсыз.

– Тейри, тамата, сахарны ашы-башы да бошду, къош къангагъа жеген не барды дейсе? Дуния зауугъун кѐрдюк. Оллахий, къолде бишген къош къалачлагъа жан атып, бир ашау этдик да, бизни кѐрген тагъылып тургъан сунарыкъ эди. Къарын тойса да, кѐз тоймай кечикдик. Айып этме, – дедим, Сыртламишге ыразылыгъымы билдире.

– Аллах айып этмесин. Жел элтмезча болдугъуз эсегиз, ызымдан тебирегиз. Жаяу барайыкъ, ма алайда, тѐбенирекде, суудан ѳтерча кѐпюрчюк барды, – деди Сыртламиш, Балыкъ сууу таба кѐргюзте. – Сакъ болугъуз, кѐпюр къарыусузду, тюшден ингирге бузла эрип, суу къутуруп келеди, андан кетип кырты болмагъыз. Галау гыржын адамны ауур этиучюю, – дей, бизни «къагъа», биз сѐз къайтаргъынчы, кенг атлай, кѐпюр таба ал бурду.

Сыртламишни ызындан жетип баргъанны къыйынлыгъын башыбыз бла сынадыкъ. Ким билсин, къарт айтханлай, нартюх гыржындан ауурланган болур эдик... Болсада, къаугъасыз, къайгъысыз кѐпюрчюкден ѳтюп, таматаны аллында бет жоймайыкъ дегенча, муштухул, терлегенле-рибиз бара, тик ѳрге, Минги тауну чыран бузларына жанлайбыз.

– Хайдагъыз, хайдагъыз! Ай, хомухла. Энди алай кѐп къалмагъанды, мытыр болмагъыз. Дуппурчукъдан аугъанлай, Къатхан-Суугъа жетдик, – дегенни айта, Сыртламиш жюриющюн бир кесек селейтди. Керти да, дуппурчукъгъа чыкъганлай, адам къолу жетген, тѐгерегинде къая ташла къаланып, артыкъ уллу болмагъан кѐлчюкню кѐрдюк.

– О, кѐрмейсиз! Ол айтхылыкъ Къатхан-Суулары бучукъмуду?! – деди Хусей, кѐргенине артыкъ ыразы болмай.

– Хау, Хусей. Уллу кѐлно кереги жокъду, бир адам сыйынса, тамамды. Ма бу сиз кѐрген гитче кѐлчюкде чайкъалмагъан, бери Жылы-Суугъа саулугъуна бакъдырыргъа бош келеди, – сора ууучуна суу алып, – муну сууукълугъун айтма да къой. Бармакъ сугъуп бир кѐрчюгюз, – деди Сыртламиш, ууучунда сууну тѐге. Тейри, Къатхан-Сууну сууукълугъун ууучума суу алгъанлай мен да сездим:

– Къара мынга!? Бузламай къалай турады бу?

– Бери кирген болгъанын юшютюрюкдю, оллахий! – деди Хусей да, бармагъын кѐлден чыгъара.

– Къара анга! Да сен жуунган этмей ушайса да. Терк окъуна чайкъалып чыкъмасанг, юшюгенни къой, гыйы къатарса, тейри. Не, чайкъалып чыгъармы эдигиз? – деп Сыртламиш экибизге да сынаулу, кюлюмсурей къарады.

– Тейри, не билейим!.. Не хазна... – деди Хусей базыныусуз.

– Угъай, угъай! – дедим мен да, – быллай сууукъгъа къалай тѣзериксе?!

– Ай, сизни огъесе. Ойнап айтама, искилтин болмагъыз. – Сора бир кесекден, ташха чѣге: – Хы-ы, энди былай жаныма олтурчугъуз. Мен сизге Къатхан-Сууну юсюнден бир хапар айтайым. Бюгюннге дери аны киши эшитмегенди, сиз да эшитгенигизни тѣгерекге жаймазсыз деп ышанама. Адам улу бир жукъгъа ийнанып жумуш эте эсе, андан ол ийнаныуну сыйырыр кереклиси жокъду. Чѣгюгюз жаныма.

Экибиз да, бирер ташха къонуп, Сыртламышни аузуна къарап тохтадык. Тамата, ашыкъмай, тютюнюн букъулата, хапарын башлады.

– Къауум жыл мындан алгъабу тахлыкъ жерледе Балыкъ сууну тийресинде тенглерим бла биринчи къош къурагъан эдик. Ол заманда бери арба жолдан башха жол жокъ эди Малкъар, не Къарачай жанындан. Жылы-Суугъа, кеслерин бакъдырыргъа келгенле кѣп болмасала да, бар эдиле. Кими ат бла, арба бла, эшек сыртында, жаяу... Къалай-алай болса да, сууну саулукъгъа жарагъанын билген халкъ бери кѣпден-кѣп келе башладыла. Къарачай жанындан келген арба жолчукъ, кесигиз эслеген болурсуз, къошуму аллы бла ѳтеди. Бюгюннге дери да жол алайныды. Бир эрттенликде, малланы да жайлыкъгъа жиберип, кюн тууушда жылына, Минги тауну таза, акъ къарларына суйюне тургъанымлай, къош аллында бир ѳгюз арба тохтады. Арба юсюнде жылы жетген чал сакъаллы къарт киши, ох-тух эте, санларын ауруу къыркъып, жатады. Саусузну баш жанында къара шинли, чырайлы жаш, амалсыз халда къартха не бла болушургъа билмей, бетине мудах къарайды. Арбагъа жегилген ѳгюзлени мюйюзлерине къысылгъан жипни къысха тутуп, узакъ жолну къыдырып келгенлери арыгъан бетинде жазылып, къарамыйыкъ, уллу санлы жаш, мени бла саламлашды.

– Салам аликим! Кѣп болсун, къарнаш!

– Уа алейкум салам, мубарик! Сау бол! Жууукъ болугъуз къошха! – деп, жеримден турдум.

– Жаныма ант этдир, къарнаш. Сау бол. Жууукълу бол. Алай ангылаймыса... Атабызгъа, харип, бир къыйын ауруу тийгенди да... немеди... бери, Жылы-Суулагъа элтигиз, деп жибергендиле. Немеди... Ма, къарнашым, биз бюгечели жолдабыз. Ажашып, кючден жетдик былайгъа... ангылаймыса, – деди мыйыкълы мудах халда.

– Ол Жылы-Сууугъуз къалайдады, тамата? Антым, быллай бошала билмеген жол ким кѣргенди. Тюз келебизми? – деп къайгъылы къошду арба юсюндеги жаш.

– Хау, тюз келгенсиз. Энди жетдигиз, жарсымагъыз. Ма ол тѣшчюкню энишге къарагъаныгъызлай, Жылы-Сууланы кѣрлюксюз...

– Аллахха шукур, жетдик! – дей, къуанчлы къычырды арбадагъы жаш.

– Не болгъанды атагъызгъа, харип? Тейри, къыйын ауругъаннга ушайды, – дей, саусузну къатына жанладым. Салам бердим да: – Къоркъма, тамата, сен ол суудан урлагъанынглай, кийик сау боласа, – деп, къа-

рыусуз, ынычхай тургъан къартха кёл этдирдим. Баям, ауруу хорлагъан болур эди, айтханымы эшитмеген кибик этип, башын бир жанына бурду.

– Ангылаймыса, къарнаш! Билмей тургъанлай эки аягъы да тохтап къалгъанды. Ала тохтагъанлай, ашдан, суудан да тыйылды. Ёмюр дуниясында дарман не болгъанын билмеген, ауруп жатмагъан атабыз не къыйынлыкъ сынап барады, – деди арба юсюндеги, сытылыргъа жетип.

– Харип... немеди. Кёп болмай, жарлыны жүзжыллыкъын ётдюргенбиз. Немеди, мен алай сунама, баям, кёз тийгенди. Ангылаймыса, ол бир тепсеп кетди да... Жамауат тыялмай эди. Жюзжыллыкъ къууанчында. Арый билмеучо эди... Немеди, жигит эди. Неме эди... – дей, мыйыкълы къарнаш да бурун суу ие башлады.

– Охо, аллай бир жарсымагъыз! Кёрюсюз, Жылы-Суу алапат болушурукъду. Алгъа къошха кирип, бир суусап ичигиз да, алай барысыз, – дедим, жашланы жапсара.

– Огъай, огъай тамата! Сыйлы бол. Немеди, атабызны теркирек ол Жылы-Суулагъа бир жетдирейик. Айырамыса? Немеди, былай арымы барлыкъбыз? – деди боюнасагъа тагъылгъан жаш.

– Тохтагъыз, сабыр. Ары арба бла эналлыкъ туюлюсюз. Жаяу жолчукъдан башха жол жокъду...

– Жокъдуму? Къара бу къыйынлыкъгъа? – деди мыйыкълы. – Сора не амал?!..

– Кётюрюп элтмесегиз, амал жокъду. Арбагъызны манга ышана эсегиз, былай къоюгъуз да, атагъызны кётюрюп элтигиз, къарындашларым, – дедим.

– Аны не хапары барды!! Жаным, ант этдир, бауурум бла сюркелип, жер этегине элтирге тыоше да жугъума кёрмезиме! – деди, арба юсюндеги жаш, секирип жерге тыюноп.

– Къарнаш, атабыз сау болсун ансы, арбаны, ёгюзлени да сенге саугъагъа береме. Энди немеди... Биз атабызны жаны сау, тебен бир эндирейик, малкъарлы. Хайда, сау кёрюшейик, – дей, къарындашла, оушау эте тугъан къартны бир бири къолларындан сыйыра, Жылы-Суугъа ашыкъдыла.

...Тейри адамы, ётген болур эди бир тогъуз-он кюн, къарындашла саусуз аталарын Жылы-Суулагъа алып кетгенли. Тангны буруну бла эшик къагъылады. Былай эртте аякъланган а къайсы болур дей, эшикни къадауун ачама.

– Иха, малкъарлы! Не бегитилгенсе!? Ант этдир, чабар эдиле, хоу! Салам аликим! – дей, чам эте, босагъада алаша, гиртчи къартчыкъ кёрюндю.

– Уа алейкум салам! Кел, кир къошха. Айып этме, не эртте къонакъса? – дедим, бир кесек абызырай.

– Ангылаймыса, къарнаш! Жашла ызымдан келе къалгъандыла! Ичим куйюп барады, бир суусап ичир, малкъарлы! – дей, къартчыкъ, мени абызыратханына махтана, шинтикге чёкдю. – Хе-хе-хе, къарнаш, сен мени таныялмай тура бураса, антым?..

– Да кире келип, жалан башха таш бла ургъанча этдинг, абызыратдын, тейри ...

– Эсингдемиди, бир ненча кюн мындан алгъа ёлген ёло болуп келтирген эдиле бир къартны эки жаш? Ол менме! Малкъарлы, Жылы-Суу аякъландырды. Жангыдан! Ма, тамаша!! Сейир!! Кёремисе къарнаш, кийик саулукълу болдум. Ангылаймыса, чабып айланырыгъым келеди!! Учуп кетеригим!!! – дей, къарт къууанчлы секирип туруп, таякъчыгына таяна, шинтик тегерегине жортду.

– Тохта, тохта! Ол арба юсюнде жан ала келген къарт сенмисе!?

– Иха!! Игит да дейсе!! Менме, къарнаш!

– Ай, машалла! Аперим, къарачайлы! Кёрчю Жылы-Суулары кючюн. Тейри, акъсакъл, халинге кёре, узакъ соза турмай, бирлени келтирип къояргъа керексе, – дедим, айран узата.

– Малкъарлы, жаным ант этдир, сен чам этерге кюрешгенликге, тейри адамы, аллай умутум эрттеден да барды. Юйдегиле, ангылаймыса, унамайдыла... Унаталмайма... Жюз жыл, эр кишиге ол неди?! – дегенни айтып, къартчыкъ гоппаннга жабышды. Ол кезиуде тышындан талакъ солуу этип жашла да жетдиле.

– Салам аликим, къарнаш...

– Кёп болсун. Немеди, ата, къайры чабып кетгенсе? Ызынгдан жеталмай...

– Ангылаймыса, тамата... Атабыз дуниягъа жангыдан туугъанча болуп....

– Балыкъны, немеди... Жылы-Сууларыны хайырындан, – дей, къарындашла бир бир ауузларына чаба, къууангандан не айтыргъа, не этерге да билмей эдиле.

– Хайыр, хайыр! Аламатды! Олтуругъуз... Бир жукъ ауузланыгъыз...

– Иха! Сен неле дейсе, малкъарлы? Ауузлана туруп заман къайда? Терк юйге, Къарачайгъа жетерге керекди!! Жаным ант этдир, арбагъа мине да турлукъ туююлма. Жаяу ыфчыкдан аууп кетерикме. Ёгюз арба бла не заманнга жетериксе? Къарачайыма!! – дегенни айта, акъсакъл, таякъчыгына таяна, тышына тебиреди.

– Тохта, сабыр эт, тамата! Не ашыгъыу барды? От алыргъа келген кибик. Жашла да бир кесек солусунла. Эс жыйма къой быланы...

– Алан, малкъарлы. Жаным, ант этдир, сен бир тамаша адамса. Энди сагъыш эт кесинг, ала борбайсыз болурча не ишлегендиле? Айт! Угъайым жокъду, сие эселе, мында къалсынла. Мен а – Къарачайгъа! Бу не чотду!?! – деп, тышына чыкъды. Жашла, армау болуп, атабызны тыярча бир мадар эт дегенча, манга умутлу къарадыла. Къартны ызындан чартлап чыкъгъанымлай, ма бу къатхан суу кёзюме илинди. Олсагъат аман акъыл башыма келип, къайнагъан къарачай къанын сууутур муратда былай айтдым:

– Къарачайлы, ашыкъма къарындашым! Сен кесинге бакъдырып бошагъан суна эсенг, жангыласа! Бек жангыласа!

– Иха!! Айыралмадым, малкъарлычыкъ, ол дегенинг? Энди айт! Не этерге керекди? – дей, къартчыкъ сир къатды. Жашла да, чартлап чыгъып, манга соруулу къарадыла.

– Хау, жашла. Кёлум бла айтама. Сизни бар бакъдыргъаныгъыз зырафына кетмезин сую эсегиз, ма анда Балыкъ сууну ол жанында кёлчюкню кёремисиз? – дей, бери бу кёл таба кёргюзтдюм.

– Кёребиз!...

– Бузла тюбюнде, немеди...

– Иха! Сора не? – деп сорду къарт, тынгысыз болуп.

– Ма ол кёлде юч-тёрт кере чайкъалып чыкъмасанг, жарарыкъ туюлюдю. Алайсыз, бар бакъдыргъанынг зырафды. Саулугъунгу къатдыргъа керексе. Къатхан-Суу деп анга бошдан айтмайдыла. – Сора, армау сюелген жашлагъа айланьп: – Жашла, атагъызны ол сууда чайкъалтма-сагъыз, ауруу жангырыгъа боллукъду, – дедим. Жюзжыллыкъ къарт тынгысыз болду.

– Жаным ант этдир, жуууннган саулукъгъа керек эсе, аны хапары жокъду. Къалайтын барадыла ол кёлге? Менге бир кёргюзт, малкъарлы!

– Ма алайда кёпюрчюкню ётериксиз, – дедим мен, кёлуму кёпюр таба узатып.

– Кёпюр!.. Иха! Сабийле, ызымдан. Терк кымылдагъыз, хомухла! – деп, къарачайлы Къатхан-Суугъа таукел тебиреди. Жашла да ызындан. Атасы, балалары да узайгъанлай, сыртыма аууп, кёз жилимукъларым келгинчи кюлдюм. Тейри адамы, ийнаныгъыз манга, ол жюзжыллыкъ къарт, кёпюр таба бара турмай, тюзюнлей Балыкъ сууну жырып ётдю да, жашларын жокълай ызына бурулуп къарады. Жашла кёпюрчюкден ётюп келе эдиле. Насыпсызла кёлге жетгенлеринде, аталары кымыжа болуп, таякчыгъын да бир жанына быргъап, ёхтем сюелип тура эди. Къартны кёл булгъагъанына кёре, сабийлерине акъыл юйретгенин узакъдан окъуна сездим. Бир кесекден, баям, жашланы тёзюмлери тауусулгъан болур эди, къартны эки жанына сюелип, кёллары бла аякъларындан тутуп, «хахыйна» да эс бурмай, кёлге сукъ да чыгъар, сукъ да чыгъар... Насыпсыз къартны кычырыгъы кюшха дери эшитиле эди. Ол а, жашланы аналарын кюй, къарт аналарын, аппаларын, аппаларыны аммаларын, тукъумларын, кысхасы, жууукъ-ахлу кюймай санап чыкъды. Битеу Къарачайны да... Жашла аталарын аямай жууундуруп, гыйы къатдырып, ол манга берлик ёгюз арбаларына салып, алып кетдиле. Алай бла Къатхан-Сууда биринчи жуууннган жюзжыллыкъ къарачайлы болгъанды. Атасы, баласы да кеслерине бакъдырып кетгенли бери келмеген жокъду. Ол ючюсю кзуру Къарачайгъа угъай, сау дунягъа билдирген болурла Къатхан-Сууну жарагъанын. Алай болмаса, суу ичерге келип, мында жууунмагъан жокъду. Не билейим, болушады дейдиле...

– Ма ол эди хапарым, мубарикле, – деди Сыртламиш, кёк кёзлерин жумаракъ этип. Сора, жеринден кюбуп: – Сиз да жууунуп кёрюрмю эдигиз?

– Сыртламиш, айып этме, сорлугъум бар эди, – дедим мен, хапарны терк бошалгъанына сокъурана.

– Бир сорлукъ душман болсун, жигит, сор, – деди Сыртламиш, хыйла къарай.

– Ол къарт дейме. Къарачайлы къарт, андан хапарынг жокъмуду?!

– Хау, керти не болуп кьалды? – деп кьошду Хусей шуёхум да.

– Кёр быланы. Болмай а хапарым. Не кюн Къатхан-Сууда чай-кьалды, ол кюн эр кючю кьайтып, Уллу Къарачайгъа жетер-жетмез, адам айтханнга да кьарама, дуня сейирлиги той этип, жангы юйдегили болгъанды. Энди уа «ох» деп жашап турады.

– Хоу бир да?

– Къара ол сейирге!

– Хааау! Хайт деген беш жашы. Былтыр кичи жашы келип: – Атам сени кьонакьгъа чакьырады деп кетгенди, баралмай турама ансы. Эшта, ол тамага жашлары манга берирге айтхан ёгюзлени берлик болур?

– Тейри, бермез да деме. Хайт деген беш жашы . . .

Сьртламиш, ууакь-ууакь ышара:

– Кёрюгюз, кёрюгюз, маржа, чайкьалып! Халкьыбызны айнырын сие эсегиз, ол жюзжыллыкь кьартдан юлгю алыгъыз. Аллай ишде хомух болуп жарамаз! Азбыз, гитчебиз деп тыкьсыгъандан не келликди? Бир зат да угъай, тейри! Къытай, къытайлыла деп сукьланып турмагъанлай, ол кьысыкькёзлени озаргъа керекбиз! Турмагъыз, хайда, чайкьалыгъыз! Кёрюрсюз олсагъатда инкубатор жюжеклека жайылмасакь! Хайда, не сирелгенсиз!..

Сьртламишни сейир хапарындан сора да, бир айтханы эсимде кьалгъанды. «Адам бир жукьгъа ийнанып, жумуш эте эсе, андан ол ийнаны-уну сыйырыр кереклиси жокьду».

**«МИНГИ-ТАУ» ЖУРНАЛЫБЫЗНЫ СЮЙЮП
АЛГЪАНЛАГЪА ЭМ ОКЪУГЪАНЛАГЪА**

Биз журналыбызда, бу биринчи китабындан башлап, 2016-чы жылны аты бла «Мен суйген назмула» деген жангы рубриканы башлайбыз. Анда малкъар жазычуланы редакция жаратхан назмуларын басмаларгъа умут этебиз. Биз сайлагъан назмуланы битеу окъуучула да сюедиле, демеклик тнойолдю. Хар адамны бир затха къарамы башха болады. Аны дурус ангылайбыз. Андан сора да, автор кеси, бу назмуланы угъай, мен башхаларын басмаларыкъ эдим, дерге боллукъду. Ол себепден авторгъа да сорургъа керек болады, быллай затларынгы басмаларгъа сюебиз, сен анга къалай къарайса, деп. Аны да ангылайбыз. Болсада бизни бу ишге къарамыбыз быллайды: бюгюндюкде дуняда жыл санлары келгенле ичлерине сыйындыралмагъан тюрлениуле бола турадыла. Бу ишни тыяргъа амал жокъду – ырхыны хорларгъа базынып, аны аллына кесин ким атарыкъды. Алай, бир жарсытхан иш барды былайда: халкъланы ёзлюк адетлери учуз бола барадыла, къарындашылыкъ, шуёхлукъ, къоншулукъ, тамата, кичи, къыз бериу, келин келтириу, амалсызгъа себеплик этиу, къарыусузгъа болушуу, ана тилинг, тарыхынг, дегенча аллай – миллетни кесилигини илишанлары болгъан – ариу адетлери да орам хапарлача болуп барадыла.

«Адетинге келишмеген затла бла бир дуняда жашаргъа тюшдю эсе, кесинг ол жангы дуняда жутулуп, тас болуп къалмаз ючюннге кесинг белинги анга жарашдырыргъа юйренирге керекди: жангы адет-къылыкъланы да бырнак этмегенлей, аны бла бирге кесинги адетлеринги да сакълай билирге керек болуп турады. Анга юйренирге керекбиз», – деп, бу дуня тюрлениуле, курт юзюлгенлей, юсюбюзге айланнган ал заманлада окъуна айтхылыкъ жазычу Чингиз Айтматов «Известия» деген, ол кезиуледе бек белгили, газетде жазгъан эди.

Ол оюмну къазалсакъ, биз бу назмулада айтылгъан ниетлеге тийишли болаллыкъбыз, кесибизни да сакъаяллыкъбыз. Ол акъыл бла сайлагъанбыз Зумакъулланы Танзиляны бу назмуларын да. Иги назму адамны къыйын, шахын кюнлеринде таянчакъ эселе, ма бу назмуланы алыгъыз жол негерге. Бу рубрикабызны бу назмуладан бошдан башламагъаныбызны кёрлюксюз кесигиз.

ГУРТУЛАНЫ Салих

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

* * *

Аперим анга – ариу жырлагъаннга,
Жырлай билгенин ангылаялгъаннга!
Аперим анга – нарт сёз айталгъаннга,
Анга айыпсыз ие болалгъаннга,
Аны магъанасын ангылагъаннга!

Махтау, махтау анга – жырламагъаннга,
Ариу жырламазын ангылагъаннга,
Жырларгъа суйюп, тынгылап тургъаннга,
Махтау, махтау анга – ол акъылманнга,
Керексиз сёзюн ичинде тыялгъаннга.

* * *

Бу дуняда керги къонакъ эсем да,
Къонакъбайда мычымай унутуллукъ,
Бу дуняда жауун тамычы эсем да,
Жерге тюшюп, мычымайын жутуллукъ,
Не ашхыды бу дуняны кёргеним,
Ачый, жилияй, къууана да билгеним!

Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чёпчюк эсем да,
Саргъалгъынчы, чалгъы аузу жетерик,
Не ашхыды бу дуняны кёргеним! –
Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!

Кёрдю эсе бу чууакъ кёкню кёзюм,
Суу шууулдау эшитди эсе къулагъым,
Бир инсан ачитмады эсе сёзюм,
Ачысам да, манга эриген этмегиз.
Аз жашауда не насыпльед дегиз
Алай, ёлсем, жилияу этмей кетмегиз!

Эригиз сиз, кёзлерим жумулгъанда,
Жиляуларын, кюлюлерин къойгъанда,
Жер, кёк мени кёрюлерин къойгъанда,
Ачыу, къууанч бериулерин къойгъанда,
Жилягъыз сиз ол кюнде, манга эрип,
Кезиу бирде сизге да келирин кёрюп.

КИМ БИЛЕДИ ТАШДА ГЮЛНЮ БАГЪАСЫН?

Ким биледи	Къайдан билсин
Ташда гюлню багъасын?	Не затлагъа тѣзерин?
Билалмагъан	Не хайыуан
Анга иги къарасын.	Тиши бла юзерин?
Ташны жарып,	Ол чакъгъанды
Къая ташда жашайды.	Къая ташда, гюл болуп.
Эшта, бираз	Къалай къалыр
Ол кесиме ушайды.	Ол гюл, кюйюп, кюл болуп?
Кеси тюзден	Инжилсе да,
Ийнаналды кимге да.	Чагъа-чагъа инжилир.
Тюз, къуу этип,	Юзюлсе да,
Атып къояр кюннге да.	Гюллей къала юзюлюр.

АНАМА

Бирле ахча, алтын, кюмюш сакълайла,
Кѣп болса да, ол кѣпдю деп айтмайла.
Ахча сунуп тутуругъу байлыкъны,
Тас этерге къоркъадыла шайлыкъны.
Мен да байма, мен да байлыкъ сакълайма.
Ол байлыкъны тас этерге къоркъама.

Бу дуняда анамды да байлыгъым,
Келмейди мени жарлы болуп къаллыгъым.
Ана барда, уллу да – гитче бала.
Ана жокъ кюн, жарыкъ кюн да – къап-къара.
Шукур, шукур, алыкъын юйюм жарыкъ, –
Анам сауда, – жокъду манга жарлылыкъ.
Сен саулукъда – болуп турурма эрке,
Жашау манга айландырса да желке.
Мен да ана, ана неди – билеме,
Жарсыу кюнде чабып санга келеме,
Къууанч кюнде аз ишми эсгереме?
Кечгинлик бер, алай эсе, тилейме!
Къартлыгъында аналарын атханла,
Аналарын ачытып жиятханла,
Жокъ эсе да сизде ахыр адамлыкъ,
Сизге окъуна излемейме аманлыкъ.
Бу дунядан кете туруп анала,
Ким билсин, не эсгерелле, жан ала,
Сизден ачий, къара жерге киргенде,
Ала, баям, эки ѳлелле, ѳлгенде.

Ким биледи, бир-бирледе кесигиз
Жиляймысыз, жыйылганда эсигиз,
Бир зат бла кыйнаганда балала,
Эге тюшюп сиз кыйнаган анала,
Тишле кысып, этемисиз кычырыкь,
Сизге жетип ол сиз этген ачылыкь?
Кычырмагъыз, энди ала эшитмезле.
Саулукьдача, сизге жарсып жетмезле.
Эшитселе уа, этерелле бир асыу,
Жетмесин деп алагъа жетген жарсыу.
Анам, сен кеч, не да болады жашауда,
Жанынга иш тийген эсем бир дауда,
Кеч сен манга, кеч болгунчу кечерге.
Мен суймейме кеч болганда бишерге.
Кёрмесем да бирде сени сау айда,
Насыплыма сен барлыкьда хар кыйда.
Къара чачым агъарып башласа да,
Ийнем къалмай, зырафха къаршланса да,
Насыплыма сен жашагъан дуняда,
Жарсыуум да – асыу кибик, сен сауда
Эрке кызма – сен жашагъан дуняда,
Гитче кызма – сен жашагъан дуняда.
Кёлум жарыкь – сен жашагъан дуняда,
Мендеди байлыкь – сен жашагъан дуняда.
Ашыкъма сен мени жарлы этерге!
Ашыкъма сен бу дунядан кетерге!

* * *

Къууанчым болса, мен ышарама,
Адамла, сизден жашырмаз ючюн.
Бушууум болса, мен жашырама,
Аны кёрюп, сиз жарсымаз ючюн.
Азмы боллукьду дуняда жарсыу,
Жарсыууму сиз кёрмегенликге?
Кёпмю боллукьду къууанч, не асыу,
Къууанчымы сиз бёлмегенликге?
Не аз да манга къууанчлыкь келсе,
Мен кызгъанмайма сизге берирге.
Бушуууму уа, къолумдан келсе,
Мен бермез эдим суугъа, не желге.
Жел, бара барып, ачыу бла бирча
Ачытыр демей, бирлени уруп,
Суу барыр демей, жан-жаннга чача,
Не къалыр демей, ачыудан къуруп.
Андан элтеме мен жүрегимде
Жарсыуларымы, бёлмей кишиге,
Къууанч келсе уа – кечеде, кюнде
Кюрешеме сизге юлеширге.

ЖЮРЕК ВЛА СЁЛЕШМУ

Ачыу къайдан жауады,
Кёкде булутла жокъда?
Ачыу къайдан келеди,
Сабий, уллу да токъда?
Ол жауама къайры да?
Жокъму аны тыярыкъ?
Келсе, къалай ачытады,
Кёзюнден къан тамарыкъ!
Хомух болма, жүрегим!
Арыгъанса сен, баям:
Болмазын билмеймисе,
Шайыр жашауу байрам?
Дунияда аруу, ёлюм,
Зарлыкъ, хорлукъ да сауда,
Шайыр жүреги жашайды
Къазаутда эм дауда.
Болма, жүрегим, хомух,
Силде ачыуну кенгнге!
Ачыу кесин хорлатыр –
Жангыз жыгъа билгеннге!
Эт айтханамы бюгюн,
Сейирсиндир сауланы,
Айтханлары этилмесин
Тюзлюкге къажауланы!
Биз тёзейик ачыугъа,
Къаты къысып тишлени.
Биз этербиз энтта да
Зарла кюер ишлени.
Биз этербиз, жүрегим,
Эрле этмез эрликни.
Биз алырбыз дуниядан
Ол бермезни, берликни.
Жанмасакъ дуния отда,
Бош тютюн нек этейик?

Угъай, кетсек дуниядан,
Жана-жана кетейик!
Сен сынсыма, жүрегим,
Чайнама ачы чайырны.
Ачыуну хорламакълыкъ –
Жигитлиги шайырны!
Ачыуну хорламакълыкъ –
Баш ишиди шайырны,
Тюзлюкге ёкюл болуу –
Ол кючюдю шайырны.
Сынсыр жерде чыдамлыкъ –
Ёлмез жыры шайырны.
Кертгичилик, адамлыкъ –
Тутуругъу шайырны.
Ачып, эрин къысмакълыкъ –
Къычырыгъы шайырны.
Жол жокъда барламакълыкъ –
Ол борчуду шайырны.
Осал сёз тыялмакълыкъ –
Ол кючюдю шайырны.
Сал тёзюмню, ачыуну,
Кючню, жылыуну жыргъа,
Жилярда жырламакълыкъ –
Уллу хорлам шайыргъа!
Сал сёзюбюзге, сен сал
Жанны, къанны, къарамны,
Биз жокъда айтырча ол
Жырын бизни заманны.
Дунияда къалыр заты –
Сёзю, иши адамны.
Къой сынсыуну, жүрегим,
Жырла къарда, жарда да,
Жырлаялыкъ болмасанг,
Тохта да къал ахырда.

АЛМА ТЕРЕК

Чыммакъ чакъгъан терекле ичинде
Алма терек саргъалгъанды, къуруп.
Энди чакъмаз тюнюнде, тюшюнде,
Турады ол, тырмыладан толуп.
Турады, мудах сагъышха кирип,
Кёрюп ол энди жазда чакъмазын,
Бутакъларында акъ гюлле ийип,
Акъ «баш ауну» юсюне атмазын.

Тергемеди ол, урлукъ тюшюрюп
 Жерге андан ёсген тереклени
 Бутакъларында кызыл биширип,
 Ол урлукъдан алма берликлерин.
 Алай болса да, не андан анга? –
 Ийнакъламазла ала кёзлерин.

Алача, жашнап кърарча тангнга,
 Жарыталмазла сокъур кёзлерин.
 Анга башха туююл кече, не кюн,
 Жауун жаугъаны, кёк жашнагъаны.
 Аякъ тирерге кюрешмейди ол,
 Не татлы эсе да анга жаны.
 Бирде уа ол тамыр ийип турду,
 Билип, жаз сайын ариу чагъарын.
 Элиягъа да тездю ол, аумай,
 Билип дагъыда тангнга кърарын.
 Бюгюн а боюн салды балтагъа.
 Балта! Тохта, кесме! Эс жый, жый эс!

Терек айтды: «Хайыргъа, хатагъа
 Къошулмай, былай жашамам, кес, кес!»
 Чыкъырдап ауду терек бахчада.
 Энди кёрюгюз, азыкъ бишире,
 Гюрюлдеп, къалай жанады отда!
 Ахыр жылыуун да бизге бере,
 Кююп, суууп, къошулады кюлге.
 Манга тюшсе эди алай ёлюрге!

МУТХУЗ ЮЙДЕ ЖАНГЫЗ КЪАТЫН

Мутхуз юйде жангыз къатын жашайды,
 Жилимукъ къатыш ол гыржын ашайды.
 Сёз нёгерге жокъду аны адамы.
 Жарыкъ юйю кёрюнеди кърангы.
 Кюн тийсе да, аны юйюне тиймейди.
 Ол юсюне жангы кийим киймейди.
 Кече демей, ол кюн демей сарнады,
 Жилий-жилай, эки кёзюн кърмады.
 Умут эте къутулургъа палахдан,
 Кече сайын ол тилейди Аллахдан:
 – Къапхан эсем жашым бла наным,
 Уллу Аллах, ал да къой сен жаным!
 Сау кюнюмде – таянырым жокъ мени.
 Ёлгенимде – жилирыгъым жокъ мени.
 Баш иемден мен умутну къурутуп,

Къойдумму мен, бет сыфатын унутуп,
Къууаннганын ол, балабыз туугъанда,
Экибиз да сау-саламат тургъанда?
Энди мен а саулай ёлюп турама,
Жанымы ал, мындан кёпге къыйнама!
Не зат бла аны кёлюн алайыкъ?
«Къоркъма, жашынг келир!» – депми барайыкъ?
Тас этгенди урушда жангыз жашын.
Тас этгенди жашыны да атасын.
Къойгъан болур энди аланы сакълауун,
Жукъу арада атларын да къатлауун.
Босагъадан кечге дери кетмеуюн,
Келир суна, эшигин да этмеуюн.
Энди, этип эшиклени къадауун,
Этеди ол жангызлыкъны сарнауун.
Чакъырсам а, кел деп мени юйюме,
Ол айтыуум кюч тиеди кёлуне.
«Къызым, манга айтма, – дейди, – сен бир зат,
Мени юйюмде барады энтта къазауат,
Къулагъымда атылалла топла да,
Жюрегимден ётедиле окъла да,
Жюрегиме чанчылгъанча къамала,
Кёзлеримден къан тамчыла тамалла.
От жалында кёреме мен баламы,
Андан тешмей турама мен къарамы.
Саулай ёлюп, ёлгенлеге къошулмай,
Жашайма мен, жангызлыкъдан къутулмай».
Жангыз олму, азмы аллай анала,
Жер-жерледе энтта жилай тургъанла.
Аллайлагъа къарангыды акъ танг да,
Аллай бушуу сынамасын бир жан да.

ТАУЛУ АДЕТЛЕ

Эски таулу адетле – ташдан, таудан да къаты.
Таудан, жырдан да бийик намысы мында къартны.

Къарт сёлешсе, тынгыла, сюелип, дып демейин.
Кимди намыс алалгъан, къартха намыс бермейин?!

Кимди къартны къатында сабийге этген хыны,
Кюлген, улуу сёлешген, хурметин кёрмей аны!

Сабийи ёлген къатын, ачыу басханда башын,
Къартлагъа намыс этип, чыгъармады кёз жашын.

Кеси жангыз къалгъанда, къуру бешикни теше,
Къызгъан ёшюнюн къысып, жиягъанды ол кече.

Ахшы таулу адетле, ким этер сизни жарты!
Бирлеригиз жумушакъ, бирлеригиз бек къаты!

2

Бир жол мен атам бла олтуруп бир къангагъа,
Къууана тургъанымда атам этген чамлагъа,

Бир киши кирип келди, ётдюрдюк аны тёрге,
Барыбыз ёрге туруп, ол а, къарап сейирге:

Билмеймисе, – деди, – сен атанга намыс бере?
Атасы бла олтургъан, айт, къачан болду тёре?

Безирепми айтды ол, айтдымы кёлю бла?
Ол сёз тюз окъча тийди жүрекке ууу бла.

Ол айтхан керти болса, ашланып жүрек жарам,
Тау суула, ана сютю болур эдиле харам.

Тауда ахшы адамла бермей манга къолларын,
Черекле тыяр эдиле манга берлик сууларын.

Болмаз эдим ол кюнде озаргъа да ныгъышны,
Болуп татлы тау тилде къаргъышха да тийишли.

О, таулу тиширыула, адепли, бек тёзюмлю!
Сизге айып келтирсем, тас этерем кесими.

Кёз гинжича сакъларбыз адетлени ахшысын.
Осалларындан а, о! Жашау бизни сакъласын!

3

Тауда таулу адетле – ташдан, таудан да къаты.
Намысды – бек тамата, аны билмеген – кырты.

Ауур бушуу кёрсенг да, тур жүрегингде басып.
Сындырма намысынгы, намысды мында насып.

Мында тауладан бийик – хурмети таматаны.
Жангылса да, онгунг жокъ сёзюн жутмайын аны.

Намыс, таза хауача, багъалыды хар затдан.
Намыссызлыкъ этгенге къутулуу жокъ азапдан!

Къартха да эт сен хурмет! Жашха да эт сен хурмет!
Хурмет, намыс жокъ жерде – жашау да неге керек?!

ТАУЛУЛА

Тау бийиклеге сейирсингендиле
Кёп назмучула, ётюп тау сууладан,
Таулула бийик болгъанларын кёрмей
Мында кёкге жетген бийик тауладан.

Таулула кёп алгъа туугъан сунама
Тауладан эсе бу жерни юсюне.
Аллах тауланы таулулагъа къарап
Ишлеген сунама, базмай кесине.

Къарап кюйлерине, къарыуларына,
Огъурлукъларына да аланы,
Хар халларындан да бирер зат салып,
Ма алай ишлеген болур тауланы.

Таула былай бийик андан болурла,
Таулуну бийиклигин кёргюзтюрге.
Ёмюрден бери андан сюелелле,
Чал башларын ёхтем кётюрюп ёрге.

Жау аллында да андан тургъандыла,
Таулулача къаты, иймей башларын.
Къыйынлыкъ келгенде, тёзюп туралла,
Таулулача, чыгъармай кёз жашларын.

Бийик тау башларында кирсиз къарла,
Кетмей, эшта, ол хыйсапдан жашайла.
Кирсизликлери эм ариулукълары
Ма таулу тиширыулагъа ушайла.

Жашау таулаланы къайры атмады!
Тёзгендиле... тургъандыла бу таула
Аланы сакълап – урушдагъыланы
Сакълагъан кибик таулу тиширыула.

Бийик, огъурлу, деменгили таула,
Ёхтемленигиз сиз халларыгъызгъа!
Биз, таулула, ёхтемленмейикми да
Сизни уа бизге ушагъаныгъызгъа?!

БИЛСЕ ЭДИ ХАР КИМ КЕСИ БАГЪАСЫН

Хар ким билсе эди кеси багъасын,
 Эталлыкъ ишини ол магъанасын,
 Фахмуну неге жараяллыгъын,
 Ол къайсы тауладан къараяллыгъын,
 Дуня болур эди къалай насыплы,
 Хар адамгъа иши кёрюне татлы!
 Айланмай дуня жоллада ажаша,
 Этерелле ишле сейир, тамаша.
 Тынч туююл жашауну ангылаялгъан,
 Жангылмайын, кеси кесин табалгъан.
 Иги сагъыш этчи, артыкъ кёл салмай,
 Бахчаны ёсдюрген бир аз-маз ышыкъ –
 Ол адам эсе уа ташха жан саллыкъ,
 Сурат ишлеу бла халкъгъа айтыллыкъ,
 Ма аллай бояула табып алагъа,
 Жарыкъ кёл суулагъа, чапыракълагъа,
 Ёмюрлеге ёлмез ишле къояллыкъ,
 Ёмюрледен ыспас, сый да алаллыкъ.
 Терек бахчаланы айныталмайын,
 Бу иш мени туююл деп айталмайын,
 Тура эсе уа ол, кёлге жеталмай,
 Халкъгъа, кесине да бир иш эталмай?
 Терек бахчаланы чакъдыраллыкъ а,
 Андан халкъгъа татыу тапдыраллыкъ а
 Бош оздура эсе уа жаш жылланы,
 Мангылай терде, арыта къолланы,
 Бош сурат ишлеуде къагъытла бояй,
 Ол билалмагъанлай жашаугъа жарай?
 Дуня, элбер кибик, сейирди, сейир!
 Къайда эсе да экинчи Шекспир
 Таш ташый эсе уа, арийма демей,
 Къаллай фахмусу болгъанын да билмей?
 Сау дунягъа ахшылыкъла ачарыкъ
 Турамыды да жамай чурукъ, чарыкъ?
 Инбашдан алып, тонну чойге такъгъан
 Кишини жюрегинде аллай макъам
 Бар эсе уа, къулакъгъа татлы жетер,
 Дуня сейирсинир, тамаша этер?
 Бетховенни дефтерине узала
 Тургъанча Элиза, бети къызара.
 Тонуму узатса, алама, уяла,
 Ичимден анга мен ыспас, сый сала.
 Андан баш иеме хар акъылманнга,
 Эшик къалауургъа, быстыр жуугъаннга,

Бу дуниягъа келген хар жашар жаннга:
Адамлыкъ эталгъан хар бир инсаннга.
Кёр, къарны бар къатын, жашыра къарнын,
Барады, билалмай, жаш, къыз табарын,
Ким билсин, жашау онгарлыкъ эсе уа,
Бир ахшыгъа ана боллукъ эсе уа?
Ийилеме анга, сыйлай, баш ура,
О, жашау, жашау, сен аны да къура!
Сен аны, тилейме, ачыгудан сакъла!
Тиширыуладыла жан тутурукъла.
Бу тиширыу а, бу къар кюррей тургъан,
Юсю-башы жангы къар жугъу болгъан,
Кюррейди, кюррей къарын орамны,
Мени эсиме сала къарт ыннамы.
– Танг ахшы болсун, – дедим шош, акъырын.
Ышарды ол манга, къагъа юс къарын,
Ыспас этген кирик ол хар бир жаннга,
Сау чыкъгъаны ючюн бюгюн да тангнга.
Танг да, ахшы танг болгъаннга къууана,
Кюн ахшы кюн болуруна ийнана.
Къууандым кесим да, ол къууанганча,
Дуния жолуму ол ача тургъанча.
Ийнанганча ансыз жол жокълугъуна
Баш ийилтдим, хурмет эте, къартлыгъына.
Ийнандым хар ишни таплыгъына да,
Шукур этдим къарны акълыгъына да.
Тапса, билсе хар ким тийишли жерин,
Къарыуу да не заглагъа жетерин,
Дуния жашау болур эди тамаша,
Бир киши да айланмазча ажаша.

БАГЪАТЫРЛАНЫ Унук

ТАУЛУ ОЮУЛА

Суу жагдада олтуруп,
Таш тепсини толтуруп,
Айран-гыржын ашайбыз...
Алай татлы жашайбыз!

Сыйлы Къуран къолунда,
Мынчакъ тарта жолунда,
Халкъым динни тёрюдю,
Жалгъан сёзню кёрюдю.

Минги тауну хауасы,
Алим къартны дууасы
Кюч береди саныма,
Тынчлыкъ келеди жаныма.

Хар миллет да къууансын,
Жукълагъан да уянсын.
Чууакъ кёкдю кюннубюз,
Шам Къарачайды юйюбюз!

Тау бёрю да жашасын,
Къой къошланы марасын,
Бир жарлыгъа тиймесин,
Тот къапханнга тюшмесин.

БЕРСЕНГ МАНГА КЪОЛУНГУ

Кёкден тюшген мелёкча,
Элге къууат саласа.
Суймекликни сезгеннге,
Керти жүрек жараса.

Къара къутас чачларынг,
Жерге жете эшилип.
Сени ала кёзлеринг
Жулдузлагъа келишип.

Жазгъы кюнню жылыуу
Барды сени бетингде.
Хар атламынг юлгюдю,
Туууп, ёсген элингде.

Берсенг манга къолунгу,
Кюннге къучакъ керирме.
Ыразы болуп жазыугъа,
Жылы салам берирме.

Деу Джатдайны атыча,
Ат тежерме атанга.
Ёмюр жашау тилерме,
Сени тапхан ананга.

Элинг, тийренг, барысы
Бизге ыразы болурла.
Бизни салып юлгюге,
Минг къууанчдан толурла!

БИР ЖАЗЫКЪНЫ АЯКЪ ТЮПГЕ ТЕПЛЕСЕНГ

Бир жазыкъны аякъ тюпге теплесенг,
Сыйлы Аллах кечерикмиди? Сагъыш эт...
Жаныуарды онгсуз жанны ашагъан,
Туудугъунгу тюз атларгъа бир юйрет.

Онглу кимди? Онглу Аллах кесиди!
Тюз атласанг, жолунг болур мамукъдан...
Атанг, ананг, бары бирден къууана,
Сени юйюнг толур уллу зауукъдан.

Мени жауум болсун жангыз биркюнлюк...
Жашау бирча тюз барыргъа керекди.
Жылы салам берсенг жакъсыз адамгъа,
Жюрегине ол да къаллай себепди.

Болушургъа бар эсе уа мадарынг,
Болуш, маржа, сыйынг къалыр баланга.
Къоншу, тийре бары бирге жыйылып,
«Кёп жаша!» – деп, сый берирле ананга.

Артыкълыкъны бир адам да унутмайды,
Туруучуду жюрегинде дерт тутуп.
Тюзлюк тюзде къалмагъанын билесе...
Къан къусарса, къайдагъынгы унутуп.

БИРЕУ ХАКЪНЫ АШАП КЕСИ СЕМИРЕДИ

Танг атхынчы туруп жолгъа чыгъама,
Жукъ сезалмай хаух жашауну жолунда,
Тутмакъдача къалай жашап турлукъбуз,
Къара кие, зор дуняны къолунда.

Акъ ётмекге жетмей эсе къарыуунг,
Ич биямукъ, тамбла ишлеп, ашарса...
Оюм этип, тёгерекге къарасанг,
Акъыл жыйып, жангы жашау башларса.

Эркин сыртда жайылыргъа маллагъа
Болмаймыды, отлап, тоюп жатаргъа?
«Чабыр къулакъ ашап» айланнганлагъа
Айыпмыды, ишлеп, халал ашаргъа? ...

Уллу, гитче сыйлаймылла бир бирин,
Осуяты кьайдады таулу акканы?
Туудукьлары этемилле айтханын,
Жюз жыл жашап, тилек этген амманы?

Халкъ ёхтемди. Тохта, энди, сыйынг бла,
Сакъат болуп, кьан ырхыла кьусарса...
Гуду хапар эшитсенг да таурухда,
Сёлешалмай, сен тилинги жутарса.

Биреу хакъны ашап киши семирмейди,
Ашагъаны тюз бурунундан чыгъады,
Жашауунгда этген сени гюняхынг,
Ёлсенг, элтип жаханымге тыгъады.

БУЗДУНГ МЕНИ ЖУКЪУМУ

«Сюеме...» – деп айтханенг,
Урлагъаненг жукъуму.
Армау болуп кьалгъанем,
Ангыламай жугъуму.

Сени чамынг жарытды.
Чыкъдым омакъ кийинип...
Мен кьарайма аллынга,
Тансыкъ болуп, суйюнюп.

Ётюп кетдинг кьатым бла,
Кёзюнг-кьашынг тюрленмей.
Урду кьаным башыма...
«Нек кетди, – деп, – сёлешмей?»

Кёзбау сёзге ийнанып,
Жаш жүрегим шош болду.
Мени суймеклик жолум,
Ташдан, чауулдан толду.

ТЕНГ ТУТАМА ДЕП, ЗАМАН АШЫРЫП

Тенг тутама деп, заман ашырып,
Жолгъа атылып кьалгъанма...
Уллу жангылып, оюмла этип,
Энди жангыдан туугъанма...

Сансыз болса да, сени кърнашынг,
Керек кюнннге тиреудю.
Кьолунгда болса, болур кѣп «тенгинг»,
Алай а биреу биреуду.

Сенден онглуракъ болса сюеди
Кесин залимге санарча,
Сени онгузуча кѣрсе кесинден,
Ол ышарылып кьарарча.

«Бахча-аякъда» киши туумагъанды,
Гыржыннга сатма тенгинги,
Кюзгюге кьарап, кесек сагъыш эт,
Теличик этме кесинги.

Ахлунга болуш, жылыт ахлунгу,
Керек кюнннге билекди,
Онглу онгузун тутуп, жашагъан,
Кьартладан келген тилекди.

Атам айтханнга эс бѣлмей эдим,
Атам айтханнга тюшгенме.
Тенгледен кьаллай хайыр чыгъарын,
Мен кьазанлашып кѣргенме.

Кесим кѣргенни жазама кьуру,
Кишини кѣлю кьалмасын,
Дуния дунияда кьалады дейле,
Киши да бетин сатмасын.

ТЁРТТИЗГИНЛЕ

* * *

Кюнден-кюннге санларым,
Тынчлыкъ излей баралла.
Тынчлыгъыбызны бузуп,
Жылла кьайры кьачалла?

* * *

Кьартлыкъны аяусуз кьолу,
Ычхындырмазча тутады.
Жилян макъаны жутханча,
Ол эмеди да жутады.

* * *

Кьоншула бла урушуп,
Ыржы кьоруп кьорешме.

Жеринг эки атламды,
Алай уллу селешме.

* * *

Кёп заманны сейир этип къарайма
Жер жүзюнде чыртда кёрмей тюзлюкню.
Онглугъа да, онгсузгъа да жол бирди,
Тот чалгъы бла чалгъан кибик кюзлюкню.

* * *

Ач болады онгсуз тапмай гыржынлыкъ...
Бай а аны шайына да санамайды,
Аякъ жолу бираз терен болса да,
Аны ючюн андан артыкъ жашамайды.

* * *

Тамырына суу жетмеген терекча,
Мугур этип, заман бизни хорлайды.
Ангыламай, эфендиге сорсанг а,
«Чамландырма, – деп, – Аллахны», чарлайды.

* * *

Жыл санаудан хайыр жокъду, жашайыкъ,
Тюз жашагъан хар адамны борчуду.
Тынч жашасанг, жүрек ауруу тапмайын,
Сексен жылынг сегиз жүзюню орнуду.

* * *

Терек, ханс да чагъадыла жыл сайын,
Жаны болгъан тууады жангыз бир кере.
Табийгъатны кёпдю сейир шартлары,
Къыш кетсе да, жаз келеди, кюн бере.

* * *

Жашау бизге бериледи бир кере,
Сюйсенг – жаша, сюйсенг – чыннгга къаядан...
Барып кесин таугъа урса учхан къуш,
Андан сора ол да учмайды уядан.

* * *

Да алайды жашау, къалай этейик...
Минги таугъа эришгенден хайыр жокъ.
Жол чарпыудан, бир илинемек ажалдан,
Кенг болайыкъ. Жаша кёлюнг болуп токъ.

ЁМЮРЛЮКГЕ БЕРИЛСЕ ЭДИ БУ ЖАШАУ

Сабийликде ангыламай эдим мен,
«Хаух дуня» деп айтса, харип, къарт атам...
Нек ахсынyp былай этип тураса,
Деп шыбырдай, уруша эди къарт анам.

Ёсе келип, сагъыш эте тебиредим,
Эге тюше къарт агтяны сёзлери,
Къарап кёрдюм бир кюнлени кюнюнде,
Мутхуз болуп къарт анняны кёзлери.

Хотасы бла сюрте эди ол бетин,
Бергенинге ыразыма деп къадаргъа,
Ох, жаным деп, ауузу да кымылдай,
Намаз эте, борчун бере Аллахха.

Ёмюрлюкге берилсе эди бу жашау,
Аякъ тюпде чёп сындырмай жюрюрем,
Бери айланып, къарап жашлыкъ кюнюме,
Мыйыкъ тюпден мен ышара кюлюрем.

Жылым чаба, сёзюм къала барады,
Барады заман, жокъду чыртда бир къарыу,
Не бла тийдим мен заманны жанына,
Къояды манга сагъыш этмей жан жарсыу.

Заман бла бирге жюрюйдю ажал да,
Ажалым а сабыр болса излейме,
Жер юсюнде кёп жылланы жашаргъа,
Дууа эте, мен Аллахдан тилейме.

КЪАЛДЫМ ХАУЛАЙ, ЖУКЪ ЭТАЛМАЙЫН

Жырлар заманда жырлаялмадым,
Тепсер заманда тепсеялмадым,
Бегир заманда бегиялмадым,
Тохтар заманда тохтаялмадым.

Ётген заманны къайтаралмадым,
Келлик заманнга ышаналмадым,
Баргъан заманны тохтаталмадым,
Хорлады заман, тюшюналмадым.

Сюрдюм хауаны, мен жеталмадым,
Юрдюм хауагъа, жукъ эталмадым,
Къалдым хауалай, жер жаралмадым,
Энтта хауадан бир кеталмадым.

ХАЛКЪЫНГ ЮЧЮН

Халкъынг ючюн отха кирип чыкъсанг да,
Къалмаз сени от кюйдюрген бир табынг.
«Миллетим!» – деп, кече-кюн да жырларса,
Бетинг жарый, къарыу бере хар тангынг.

Халкъынг ючюн намыс къала ишлесенг,
Ол къалада атынг жашар ёмюрге.
Тау элледен кёпле талпып келирле,
«Ашхы улан ким болду?» – деп кёрюрге.

Халкъынг ючюн чыкъсанг жауну аллына,
Сен ёлсенг да, къалыр сыйынг жашынга.
Аллах сени кёп жылланы жашатсын,
Халаллыгъынг жау болмайын башынга!

Халкъынг ючюн тау башына жол салсанг,
Хар атламынг болур сени онгуна.
Уллу, гитче, бары санга ышанып,
Миллет берир хар оноун къолунга.

Халкъынг ючюн суугъа кёпюр ишлесенг,
Ол кёпюр бла сен жаннетге ётерсе,
Межгитледе къартла этген тилек бла
Сыйынг бийик Минги тауча ёсерсе.

КЪАЯ БЛА КЪОБАН

Кёп ёмюрлени кёрген къаягъа
Къобан ёшюнюн урады.
Жуу этегими дегенча тынгылап,
Къая онгсунуп турады.

Ёмюрлюк жолну тутхан Къобанны,
Жокъду бир затха сагъышы.
Ичалгъан ичип тояды сууундан,
Болмайды Къобанны арышы.

Сууукъгъа чыдай, жылыгъа тынгылай,
Къая кёп ёмюр кёргенди.

Къаядан, суудан тансыкъ алалмай,
Къаллай бир адам ёлгенди.

Хауа къарт болмайды, биз къарт болабыз.
Къартлыкъ хорлайды жашлыкъны.
Къобандан тогъуй, къаяда солуй,
Сынайыкъ терен къартлыкъны.

Табийгъат таза болуп турурча,
Жаш тёлю тюз жол ишлесин.
Къарачай халкъны тюз жашауна
Кёп къара жүрек тишлесин.

СЕМЕНЛАНЫ ЖЫРЧЫ ИСМАЙЫЛГЪА

«Жырым къушча учар...» – деп,
Иги умут этеме,
Ол къушха жүрек жылыу,
Кече, кюн да береме.

Мени этген сагъышым,
Жюрегими тарайды,
Тенг болургъа закийге,
Кёзюм бютюн къарайды.

Огъур аякъ къойгъанды,
Жатхан жери кенг болсун!
Аны эсгерген жанны,
Бар мураты терк толсун!

Эсгерген бла къалмайын,
Мен уллу сый береме...
Ант этеме, хар сёзюн
Жаным кибик кёреме.

Халкъдан келген махтауну
Чырт болмасын ахыры!
Мен къайтарып тилейме,
Нюрден толсун къабыры!

Семенланы Исмайыл,
Атынг жашар ёмюрге,
Акъыл сёзлеринг – байракъ,
Ёсюп келген тёлюге!

БАШ БОЛУР

Жол кысхартып айланмагъан,
 Керек кюнде жукъламагъан,
 Шайтан суугъа алданмагъан,
 «Ахчам барды!» – деп, махтанмагъан,
 Арымайын таугъа чыкыгъан,
 Тюйюшюнде жауну жыкыгъан,
 Ич кийимин таза кийген,
 Халкъ адетни бютюн суйген,
 Харам иште кёрюнмеген,
 Жума намаз ётдюргемен,
 Хажиликге барып къайтхан,
 Хар заманда тюзюн айтхан,
 Акъыл сёзюн кызыгъанмагъан,
 «Ол байды...» – деп, зарланмагъан,
 «Юйюм» деген, «халкъым» деген,
 Журтха таза къуллукъ этген –
 Ма ол шартлы, миллет суйген жаш болур,
 Ёсе барса, халкъыбызгъа баш болур!

УЛЛУ ОРМАН БЛА ЖАНГЫЗ ТЕРЕК

Тау башында жангыз ёсген терекни,
 Кюн тийсе да, жылынмайды тамыры.
 Кыыш да, жай да анга жылыу урмайды,
 Киши билмейди не боллукъду ахыры...

Узакъ болмай андан, орман чайкъалады,
 Шуу-шуу эте, кече-кюн да солуйду,
 Тюрлю-тюрлю бутакъланы тюбюнде
 Керпеленип, кёк бёрю да улуйду.

Жангыз терек абызырап сюеледи,
 Чапыракъланы жел чачады талагъа.
 Бир жетеги болса эди, харипни,
 Къууаныр эди, хош кёлюнден нюр агъа.

Орманнга уа, кюн да тиеди, сууу кёп.
 Хар бутакъ да бир бирине дагъанды...
 Кюн кюйдюре ёксюз терек дуппурда,
 Жетек кюсей, агъач ауруу алгъанды.

Къурт, къамажакъ кемирелле тамырын,
 Бирде жел да сындырады бутагъын,
 Жакъсыз терек, чыртда тёзюп болалмай,
 Орман таба жаяды жарлы къучагъын.

Орман ёсюп, тауну, тюзню толтурады,
Кёрмегенча этип жангыз терекни.
Бир кюн тоюп бир агъашчы чагъырдан,
Башы кетип, ол тартханды сирнекни.

От тюшдю да уллу чексиз орманнга,
Кёсеу болуп къалды ёзен тюбюнде.
Ахыры уа, жангыз ёсген терекни
Орман болуп кёрдюк жазны кюнюнде.

УРЛАП КИШИ СЕМИРМЕЙДИ

Бир чёпно да урлама,
Биреу къыйын харамды.
Соруп, айтып алсанг а,
Аша, жаша халалды.

Уру-къуру къалады,
Урлап киши семирмейди.
Харам хакъны къоймагъан,
Бир да тоюп кекирмейди.

Гудугъа уа не мадар?
Ёмюрледен келгенди...
Тохтамаса бу къылыкъ,
Журт къуругъа жетгенди.

ХАРАМДЫ ЧАГЪЫР!

Харам чагъырда жууунуп чыкъдым,
Тонгуз балчыкъда жатханча.
Талай заманны жугъуму билмей,
Чагъырдан туууп къалгъанча.

Сыйсыз этдирдим сыйлы башымы,
Миллет сый бере келгенлей.
Эски орунума тёнгереп тюшдюм,
Тонгуз къаядан кетгенлей.

Сюйген къыйналды, кюйген къууанды,
Къууанчла энгта келирле.
Мен миллет ючюн жазгъан сёзлеге,
Таула, ташла да эрирле.

– Харамды! – дейле, биле болурла,
Къартла айтханнга тынгылайыкъ.
Таза жүрек бла, таза иннет бла,
Бир бирибизни ангылайыкъ.

Башымдан ётген зат бла тилейме,
Чагъырдан кери болугъуз.
Ата-ананы, сиз, ыразы эте,
Уллу къууанчдан толугъуз!

ЫШАН ЖАНГЫЗ АНАНГА

Бир адамгъа ышансанг,
Ышан жангыз ананга.
Сабий къылыкъ этсенг да,
Жукъ айтдырмаз атанга.

Жетген кюнде анангды,
«Ой, балам!» – деп, чабарыкъ.
Ауруп тешек болсанг да,
Атмай санга къарарыкъ.

Элден кери кетсенг да,
Анангды санга къайгъырлыкъ.
«Мен саулукъда къайт бери...» –
Деп, ызынга къайтарлыкъ.

Ингир ашхам болгъанлай,
Анангды сени жокълагъан.
«Къайда къалды, не болду?» –
Деп, тынчлыгъы бузулгъан.

Ана жылыу болады
Баласына жылы жай.
Сенсе, анам, балагъа
Кёкде жарыкъ толгъан ай.

Алтмыш жылынг толса да,
Сен ананга – къагъанакъ.
Анам, жаным, ыразыма,
Бол Аллахха аманат!

САРЫБИЙ БЛА КЪАРАБИЙ

Эй-эй, Гюлчю-Башы бу кюн тиймеген тамакыла,
Жол тапмайла аладан бу сона кибик аман галаккла.

Эй-эй, жол тапсала уа, чола къошлагъа чабалла,
Сора ит малгъунла Аллахдан аман табалла.

Эй-эй, Айдаболлары Айры тамакылада тура элле,
Тау эллерине да иги къууумла къурай элле.

Эй-эй, табу болсун да бу Айдаболланы Татаргъа,
Уста болуучу эди илишаннга салып атаргъа.

Эй-эй, къуугъун жетди Гюлчю-Башы сыртладан,
Къой макъырмайды энди толу ыстауатлы журтлада.

Эй-эй, къан къусады къой къайтаргъан къартлары,
Сыртдан аугъан эди ол ит соналаны артлары.

Эй-эй, ол аманлыкъ алай къалып къалгъан эди,
Эбизелеге бери аугъан аман къылыкъ болгъан эди.

Эй-эй, Тау-Артыны жолу бийикми эди, жармы эди,
Тау-Артында эки да залим батыр бармы эди?

Эй-эй, эки батыр Мызымы эди уа, Зортму эди,
Терк атлагъан аякълары жалынмы эди, отму эди?

Эй-эй, атханлары да ол элиямы эди, окъму эди,
Тау-Артында экисинден батыр а жокъму эди?

Эй-эй, ала элле эки жигит туугъан къарындашла,
Сабийликден ат белинде ёсген а жашла.

Эй-эй, Зорт кеси юйюне бир мудах болуп къайтханды,
Къарындашы Мызы-батыргъа ол былай айтханды:

– Эй-эй да, Эбизеде алгъын жигит жашла болгъандыла,
– Хапарлары эски таурухлада къалгъандыла.

Эй-эй, заманында уа атабыз ол жашладан бири эди,
Жортууулгъа барыргъа бек алчы эди, тири эди.

Эй-эй, биз экибиз аныча уа бир да болалмайбыз,
Элибизде алчылыкъны бир да алалмайбыз.

Эй-эй, сен таматаса да, мени ары-бери иймейсе,
Кишиликни, жигитликни сен бир да соймейсе.

Эй-эй, сен болмасанг, кѣп жерлеге жетер эдим,
Угъай да, кѣп жигитлик ишле этер эдим.

Эй-эй, бир жайылып, таудан къарап бир келейим,
Тау-Аллында не болгъанын кесим къарап кѣрейим.

Эй-эй да, экинчи кюн Зорт-батыр таугъа кетгенди,
Чегем таргъа къарап, уллу къой сюрюуле кѣргенди.

Эй-эй, Чегем башына Зорт, къарап туруп, къайтады,
Къарындашы Мызыгъа келип, ма былай айтады:

– Эй-эй, кел, кел, Мызы, Чегем жайлыкъгъа барайыкъ,
Жигит эсек, иги юлюшлю болуп къалайыкъ.

Эй-эй, мен таулагъа кесим барып келгенме,
Анда кѣп къой сюрюу, семиз къочхарланы кѣргенме.

Эй-эй, тогъай башлары аланы уа буула башынлай,
Къуйрукълары уа, ант этеме, тирмен ташынлай.

Эй-эй, тири болсакъ, Чегем элге жортуп жетербиз,
Къочхарланы аллыбызгъа этип кетербиз.

– Эй-эй, къарындашым, харам хантны къоярмек,
Тапсыз жорюуюбюзню, энди болду, тыярмек?

Эй-эй, экибиз да, ол алгъынча, жаш тнойобюз,
Сабийлери болгъан эки ырахат юйюрбюз.

Эй-эй, Чегем деген аман жерни мен бир да суймейме,
Тынгыласанг, сени да ары иймейме.

Эй-эй, анда къыры-къолу сайын бир къош болур,
Чегем жортуулгъа баргъаныбыз да бош болур.

Эй-эй, чегемлиле къара жерде къаргъа ызын ызлайла,
Къолларына тюшген жауну, къой этинлей, тузлайла.

Эй-эй, тукъумунда къарты-жашы бирер ушкок туталла,
Къачхан душманларын, бѣрю жыйын кибик, къууалла.

Эй-эй, ушкоклары бир кѣк кийиз къаплагъа чулгъанып,
Сампал ташлары да къара ушкок оту бла булгъанып.

Эй-эй, жайлыкълада ала кѣп жылкъыла жаялла,
Сууукъ адамны кѣргенлей, атып, уруп къоялла.

Эй-эй, эртте Чегем элге бизден жыйын баргъан эди,
Чегем ауушунда къанлы сермеш болгъан эди.

Эй-эй, ол кюнубюз а, ой, бир аман атхан эди,
Ол урушдан юйге жангыз эки адам кьайтхан эди.

Эй-эй, андан бери талай жылла, чакъла ётгендиле,
Эбизе артда Чегем бла кьаты келишим ётгендиле,

Эй-эй, бири бирибизге тюрлю хата жетдирмезге деп,
Саууг алып, болгъан чекден ары-бери да ётмезге деп.

– Эй-эй, Мызы, кел-кел, Холам жайлыкъгъа барайыкъ,
Холам элни тууар малын сюрюп кьайтайыкъ!

Эй-эй, анда жигит жашла бичен иште, чала болурла,
Къошларында жангыз кьарт-кьурт аманла болурла.

Эй-эй, Холам башы жайлыкълагъа да кирмейик,
Холам элни семиз малларына да тиймейик.

Эй-эй, Холам элде гыпы деп бир тюрлю суусап болады,
Ингир сайын хар бирери андан бирер аякъ тогъады.

Эй-эй, ала, кьара жамычыны жерге атып жаталла,
Малчылары къошда бирер чубур ушкок туталла.

Эй-эй, ала уа, чабакъла кибик, тау суулада жоюзелле,
Жауну бир кёрселе, дейди, жетип, башын юзелле.

Эй-эй, Холам жайлыкълары бизден а бек узакъды,
Жол билмей баргъаннга ёлюм берлик тузакъды!

Эй-эй, ол Зорт тынып а, тынчайыб а кьалмады,
Къарындашы айтхан сёзню кьулагъына да алмады.

– Эй-эй, эркин ётсенг, Уштулу таугъа бир барайым,
Чола мал бар эсе, ол жанына иги бир кьарайым.

Эй-эй, туююл эсе, Суукан жайлыкъны сайлайыкъ,
Барып, ахшы хораладан иги юлюшлю болайыкъ.

– Эй-эй, кьарындашым, санга мен бек кьоркъама,
Атабыздан ёшитгенни санга толу айтама.

Эй-эй, малкьарлыла Уштулуда кёп мал туталла,
Мал ёсдюрюп, тюзге узакъ сюрюп саталла.

Эй-эй, арпа, зынтхы себип, иги тирлик аладыла,
Кюзде кьауум-кьауум марал уугъа барадыла.

Эй-эй, душманлыкъны бир кишиге да суймезле,
Душман келсе уа, ызындан болуп, сау иймезле.

Эй-эй, къатыбоюн жигит болгъанынги билеме,
Мени бир эшит, Уштулугъа бармазынги сюеме!

Эй-эй, Мызы ол ушакъны, барып, атасына айтханед,
Къарт атасы да ол этген оноуну жаратханед.

Эй-эй, аналары Гажот да ол ушакъны эшитгенди,
Да Мызыгъа, дейди, Зортну кесин а иймечи, дегенди.

Эй-эй, Зортну киши сёзю тохтатмады, къаматмады,
Бир айтханын унутмады, ай, эсинден да атмады:

– Эй-эй, Уштулудан, ёлюп къалсам да, бир къарарма,
О, неда кесими эки ёлгеннге санарма!

Эй-эй, атасына барып, чекден ётмем, деген эди,
Анасына мен бир кишиге хата ётмем, деген эди.

Эй-эй, аны бла Зорт тик таулагъа чыкъгъанды,
Уллу ёзенге Уштулу башындан къарагъанды.

Эй-эй, тау тюбюнде кёп мал, кёп сюрюуле кёргенди,
Иги къарагъанда, бир адамла да эслегенди.

Къатларында да бир уллу сары ит айлана эди,
Зорт, сюрюуге къарап, анга бек сукълана эди.

Эй-эй, ауушладан аууп, ол ызына кетген эди,
Эки кийик да ёлтюрюп, ата юйюне жетген эди.

Эй-эй, заман барады, юйде Зорт жукъ да ётмейди,
Сыфатында мудахлыгъы уа бир да кетмейди.

Эй-эй, къарт атасы, эслеп, анга алай соргъанды:
– О, нексе сен былай, санга не болгъанды?

– Эй-эй, – деди, – жолум бир кетмейди эсимден,
Кёлюм артал чыгъып къалгъанды кесимден.

Эй-эй, мен Уштулу таугъа, санга соруп, кетгенем,
Бир кишиге хатам тиймез деп, ант ётгенем.

Эй-эй, ол болмаса, Уштулугъа алай суху эннигем,
Ёлибизге ол сюрюуну алай алып келлигем!

Эй-эй, базынмагъан тюз тау тубюнде кьош салмаз,
Сен марагъан чола малла бизге алай бош а болмаз.

Эй-эй, балам, сен кѳргенле чола малла туююдюле,
Аны иелери, ийнан, бизден къайда кючлюдюле.

Эй-эй, къойчу кьошну иеси къарт Аслангерийди,
Заманында агы айтылгъан батырладан бири эди.

Эй-эй, аны эки залим уланы барды, эки бий,
Бири да Сарыбий, – деди, – бири да Къарабий.

Эй-эй, уллу аталарыны агы уа Айдабол эди,
Ол жашлагъа къатылмасанг, бек игиси ма ол эди.

Эй-эй, тутушлада ол экисин киши да жыкъмайды,
Жигитликге жетсе да, аланы озалгъан чыкъмайды.

Эй-эй, эки батыр бирер акъ кубеле киедиле,
Алтыаякъ бир сарытор тулпар атха минедиле.

Эй-эй, жолда бири артха, бири алгъа къарайды,
Атланганда, экисини барыулары алайды.

Эй-эй, тулпарлары башха атладан ахшыды,
Кеси да ол, хапарлагъа кѳре, марал башлыды.

Эй-эй, сарыторну къалын а жалкъасы къарады,
Тауда, тюзде да ол, къанатлылай, учуп барады.

Эй-эй, уллу сары парийлери кенгмангылайды,
Адам тилни адамланы да тюз бирича ангылайды.

– Эй-эй, – дегенди Зорт, – ныгъыш хапар омакъды,
Жанынга тиймесин, ол сен айтхан жомакъды.

Эй-эй, атны марал башы, алты аягъы болмайды,
Эки адам миннген ат да къанатлыны озалмайды.

Эй-эй, эркин этсенг, биз ол кьошха чабар эдик,
Малкъар батырланы эрлик иште сынар эдик!

Эй-эй, тура келип, таматасы Мызы да сѳлешди,
Къарындашын жолдан тыялмай кюрешди:

– Эй-эй, мен Малкъаргъа эки кере баргъанем,
Эки кере да малларын сюрюп, бери аугъанем.

Эй-эй, ала чубурэтек къара чепкенлени киелле,
Къоншулукъда хошлукъ-тынчлыкъ болса сюелле.

Эй-эй, Малкъар адамы тиймегеннге тиймейди,
Барамтагъа баргъанны чырмакъсыз а иймейди.

Эй-эй, жауну кѳргенлей, от-жалын болуп къалалла,
Тѳгерегин жанлы жыйын кибик алалла.

Эй-эй, малкъар жашла ат белинде тууадыла,
Душманларын юлерине дери къууадыла.

Эй-эй, Малкъар балдыргъаны итден аман юреди,
Айдаболну сары ити адам тилни биледи.

Эй-эй, таматанга тынгыла да, бошуна къайнама,
Санга кѳргеними, иги билгеними айтама.

Эй-эй, жортуулгъа барыулары энди къоярмек,
Харам хантдан, болгъанды энди, бир тоярмек?

Эй-эй, Мызы, жортуулгъа бир алапат кезиудю,
Сени айтханынг къоркъакъ бийни сѳзюдю.

Эй-эй, сени отунг, огъунг тауусулгъан болур,
Алай эсе, жылы юйюнге кир да, жат, солу.

– Эй-эй, да сора келчи, Зорт, къоркъакъ эсем, кѳрюрсе
Сенден артха къалсам, манга къарап, кюлюрсе.

Отум, огъум тауусулгъан эсе, барып, ѳнчелейик,
Кимде аслам эсе ол зат, къарап бир кѳрейик.

Ол экиси да отларын бла окъларын тергедиле,
Мызы-бийде эки дорба артыкъ болгъанын билдиле.

– Эй-эй, жолубузгъа баллы-жаулу хант салайыкъ,
Отну-окъну кѳнге жетерча бир да алайыкъ.

Эй-эй, акъ мюйюзле къара чагъырладан толалла,
Эки бий къарындаш уллу оноу-кенгеш болалла.

Эй-эй, эки батыр жортуулгъа иги къуралдыла,
Бар керекни табып, жарашдырып, тап салдыла.

Эй-эй, эллеринден кѳп жигитни жыйгъан элле,
Эки бий да, ол жыйыннга къарап, ыразы болгъан элле.

Эй-эй, аналары Гажот алларына келген эди,
Жашларына жарсып, быллай сёзле деген эди:

– Эй-эй, мен бюгече тапсыз бир тюш кёргенме,
Бери сизни жолдан тыяр ючюн келгенме.

Эй-эй, булут кёкден къара бир къуш эннген эди,
Тюз аллыма, жел этдирип, алай учуп келген эди.

Эй-эй, аны кёрюп, къоркъуп, алайда сын къатдым,
Ол къуш мени аллыма эки кёгюрчюнню атды.

Эй-эй, экисини эки уллу къанатлары сынып,
Жанлары сау эди да, анга уллу да къууанып,

Эй-эй, бек элгенип, жилияп, аны бла уянганма,
Ол экисин, кери болсун, сизге жоралагъанма.

Эй-эй, экигизден да жалынып-жиляп тилейме,
Бу жолугъуз болмазлыгъын иги билеме.

Эй-эй, билеме да, кёп барыучу сау къайтмайды,
Кёрген тюшюм, билеме, ётюрюг а айтмайды.

Эй-эй, Мызы деди: «Биз атлагъа мине, тюше турмабыз,
Жолгъа бир тебиресек, артха да къайтмабыз.

Эй-эй, сауут-саба тагъып, юйден чыкыгъанбыз,
Жортуулгъа барыр кёллю болгъанбыз.

Эй-эй, ол тюш-мюшден боппа-бош элгенгенсе,
Бизге къайгъы этип, тынгысыздан кёргенсе».

Эй-эй, аталары айтды: «Охо, жортуулгъа барырсыз,
Айдаболну къойчу къошун уруп алырсыз.

Эй-эй, андан ары сизге болурун кесигиз кёрюрсюз,
Сёзюбюзге артда иги кюлюрсюз!

Эй-эй, къарайма да, сиз бармай болмайсыз,
Менден амал-мадар деп бир да сормайсыз.

Эй-эй, эки кёзюм Малкъар аязында кюйгенди,
Малкъар чатлада санларым кёп тюйюлгенди.

Эй-эй, анда ётгенди кёп жазым, жайым да,
Жол негерсиз анда айланган кыйынды.

Эй-эй да, Темиркъан улу Сонкъурбийни табарсыз,
Ансыз барабыз десегиз, анда исси къабарсыз!

Эй-эй, была ол Сонкъурбий дегеннге келдиле,
Жол устагъа тилеп, аны ызындан тизилдиле.

Эй-эй, была Малкъар башы тик таулагъа тебиредиле,
Барып, Суукан-Башы жайлыкълагъа да эндиле.

Эй-эй, Мызы кёзюлдюреуюгюн алып къарайды,
Тёгерекде чола малла, сюрюулени санайды,

Эй-эй, Айдаболну къойчу къошун алырек деп,
Аслангерий улулагъа кетмез ачыу салырек, деп.

Эй-эй, къысырлары бийик сырт башында ойнайла,
Къозулары жашил къабыргъада отлайла.

Эй-эй, ол Къаражаш алтмышжыллыкъ бир къарт эди,
Болсада, эсепли, тири, сабыр акъыллы нарт эди.

Эй-эй, биргесине эки да онбешжыллыкъ жаш,
Адам тилни билген парий ити да Къарабаш.

Эй-эй, уручула таудан, къолдан да ётдюле,
Уштулуда ал къошлагъа мычымай жетдиле.

Эй-эй, бир сюрюучю эбизе жыйынны эслеген эди,
Къаражашха сыбызгысы бла чуу берген эди:

– Эй-эй, сени таба жау къонакъла келедиле,
Къарайма да, этер ишлерин бек уста биледиле.

Эй-эй, төгерекни сауут бла къуршалайдыла,
Мызы бла Зорт деген батырлагъа ушайдыла!

Эй-эй, ол къарт къойчу сыбызгыгъа устады,
Согъуп, жаш къойчугъа алай сорады:

– Эй-эй, ала келе эселе, мен къарт не этейим,
Эки сабий бла къайры, не жанына кетейим?

Эй-эй, ол жаш анга сыбызгысы бла билдиреди,
Аргъы сыртдан берги сыртха эшитдиреди:

– Эй-эй, тутарса да, къарт эркечни сояrsa,
Къазан тюбюне чий чырпы от да жагъарса.

Эй-эй, ол кьайнаса, суучукъ кьуя, этни гиртчи этерсе,
Андан Къарабашны кьурап, аны элге иерсе.

Эй-эй, сют кьуйсала анга, аш кьатына бармазча,
Чабып, сауут тургъан юйню тырнап башларча.

Эй-эй, кьонакъланы тангнга дери кечиндирирсе,
Артада уа не этериклерин кесинг кьарап билирсе.

Эй-эй, кьарт Къаражаш да сагъышлы болгъанды,
Къарабашны ыстауат кьатында букьдургъанды.

Эй-эй, ол Сонкьурбий Къаражашны таный эди,
Кьошдан кьошха барыу аны жаны-тини эди.

Эй-эй, тоноучула уа, кеп да турмайын, келедиле,
Къаражашха, атдан тюшюп, ала салам бередице:

– Эй-эй, о кеп болсун, кьарт, жаным а, кьойчу!
Малкьар элге баргъанлагъа бир иги мал сойчу!

Эй-эй, была уа бийлеге, Аслангерий-бийге жууукьдула,
Аны да юйюнде кьонакь болуп турлукьдула.

– Эй-эй, сау келигиз да, уой, сыйлы кьонакъларым,
Сизни сыйламай а, кимни сыйларма, жанларым!

Эй-эй, сау кюн Къарабийни кьой сюрюююн кютеме,
Ушакъ негерим болмайын, эрикгенден ёлеме.

Эй-эй, бу биргеме жашчыкъланы бири тилсизди,
Бири уа жукъ да билмейди, бир жарлы ёксюздю.

– Эй-эй, кьарт танышым Аслангерий-бий саумуду,
Юйю бла, юйюрю бла да Малкьар элге кьадаумуду?

Эй-эй, Сонкьурбийни таза да ачыуу чыкьгъанды:
– Кьайдаса, Къаражан? – деп кьычыргъанды.

Эй-эй, кенг дуркьугъа кеси уруп кирген эди,
Юч ирикни сайлап, кьош аллына келген эди.

Эй-эй, кьарт Къаражаш ириклени сойгъанды,
Уллу кьазанлагъа этни саулай салгъанды.

Эй-эй, элге парий, жел ургъанлай, баргъан эди,
Таш арбазгъа кирип, сынсып-улуп тургъан эди.

Эй-эй, Аслангерий ачдан эте болурму, деп айтады,
Парий, таугъа къарап, чыгып-чыгып, къайтады.

Эй-эй, бир челек сют къуюп, берди Къарабашха,
Парий сют ичмеди, не бурулуп къарамады ашха.

Эй-эй, къонакъ юйню ачып, сауутлагъа чаба эди,
Гылжаладан сермеп, юй тюбюне ата эди.

Эй-эй, ётмек берелле да, ол ит анга къарамайды,
Сюек-моек берелле да, анга да бир жанламайды.

Эй-эй, улуп, сынсып, чорбатлада ары-бери учады,
Андан тюшюп, ушкок сампалланы къабады.

Эй-эй, ол заманда аны бийни бир келини кёрген эди,
Итни боюнундагъын, элтип, Сарыбийге берген эди:

Эй-эй, къойчу итигиз бери иги жумуш бла келмеди,
Сизге къошугъудан ахшы хапар да бермейди.

Эй-эй, къарт къойчубуз бизге тери бла жау ийгенди,
Къошха жау чапханын аны бла билдиргенди.

Эй-эй, ыстауатда къаугъа болгъанын сора билдиле,
Эллерине, ашыгышлы, къуугъун адам да ийдиле.

Эй-эй, жашла сарыторгъа ат иерни саладыла,
Кюбелерин кийип, къолларына сауут аладыла.

Эй-эй, Аслангерий жашларына къарап тургъан эди:
Бери тынгылагъыз, – деп да, эслерин бургъан эди. –

Эй-эй, сизге акъыл айтыргъым-сёзюм къысхады,
Эбизелени тукъумлары жауурунга устады.

Эй-эй, сиз бир атха угъай, эки атха минерсиз,
Юсюгюзге жамычыланы, терс айландырып, киерсиз.

Эй-эй, ат жерлени артын аллына салыгъыз,
Ушкоклары да терс жанына тагъыгъыз.

Эй-эй, эки бий ныгышны жаны бла терк энедиле,
Ныгыш аллында ол тургъан къартла анга кюледиле:

– Эй-эй, аман хомухла, алан, неди бу жортууугъуз,
Кимден эсе да сиз, уой, не бек къоркъдугъуз!

Эй-эй, ат жерлени терс жанына салгъансыз,
Къамичилени да сол къолугъузгъа алгъансыз.

Эй-эй, жигит жашха туугъан эли керти базымды,
Керек болса, Къара Малкъар болушургъа хазырды.

– Эй-эй, таматала, биз кишиден да къоркъмайбыз,
Атланганда, эсеб а этмей, бир жары да жортмайбыз.

Эй-эй, ит сонала жауурун къалакъгъа къарарла,
Къуугъун а терс кетген кереме деп, къууанырла.

Эй-эй, жашла, учуп-жортуп, элден узайдыла,
Адамлары элде къуугъун хапарны жайдыла.

Эй-эй, къойчу къарт а отну бир жандыра, бир ёчюлте,
Суучукъ къуя да къазаннга, этни гиртчи эте,

Эй-эй, къонакъланы ачдан бла ачыудан къырады,
Ирик эт бишерге ариу кече оргасы болады.

Эй-эй, жау къонакъла къапмиш кибик этгендиле,
Шорпа ичип, тоюб а, жукъугъа кетгендиле.

Эй-эй, танг атханлай, эбизе жыйын къопханды,
Къарт къойчугъа ол Сонкъурбий алай айтханды:

– Эй-эй, барамтагъа жюрюу суйген бир ишибизди,
Бу сен кютген сюрюу иги юлюшюбюздю!

Эй-эй, ит сонала къойчуланы чыпынлагъа байлайла,
Къой сюрюуно ызындан Тау-Артына айландыла.

Эй-эй, ала, ашыкъгъандан, ашамай, ач къалгъан элле,
Бишген ирик этни, жауурунну да хуржуннга салгъан элле.

Эй-эй, ол суу боюну бла да была энип кетеди,
Сюре кетип, арып, солур къайгъы этедиле.

Эй-эй, бир жерчикде тохтап, эт-метледен ашадыла,
Жауурунну къолларына алып, анга тюрслеп къарадыла.

Эй-эй, анга къарап, болгъан ол ишлени кередиле,
Эки батырны сау болгъанларын биледиле.

Эй-эй, бек артында жаууруннга Мызы да къарады:
– Итден туугъан ол Каражаш барыбызны да алдады.

Эй-эй, алай ала эки башха жол бла барадыла,
Сюрюу къайда болгъанын билмейин турадыла.

Эй-эй, аны ючюн ала бизни алай терк жетмезле,
Бирем-бирем жетип, уллу хата да этмезле.

Эй-эй, эки малкъар жыйын, къуугъун ашыгъышда,
Жыйылдыла эрттен бла Базама ныгъышлада.

Эй-эй, бир тамата Таукенланы чубур Гутча эди,
Атха минсе, къара къанатлылай уча эди.

Эй-эй, экинчиси Алий улу да Алиюкъ болгъанды,
Чаришледе, ат оюнда алчылыкъны алгъанды.

Эй-эй, ушкоклары бурун жанындан жерлене эди,
Андан чыккъан тауушладан батыр да элгене эди.

Эй-эй, ала ушкоклагъа отдан эки ёлчеу сала элле,
Бир атсала, тютюнлери, туман кибик, бола элле.

Эй-эй, ол тийреде болгъан жаныуарла къача элле,
Ауур окъла къаяланы, бишлакъ башлай, чача элле.

Эй-эй, тебиредиле, былай бирге барыуа тюзелип,
Черек сууну боюну бла, зурнуклача, тизилип.

Эй-эй, эки бий да тюшде эски къошха киргендиле,
Анда болгъан ишни, ачыу этип, кёргендиле.

Эй-эй, къошда къойчу орта багъанагъа да байланып,
Ыстауатда къотур токлу да къалмай, айдалып.

Эй-эй, къойчуланы ийип, хайыр-хапар а сордула:
– Ит сонала бусагъатда къайсы тийреде болурла?

– Эй-эй, ала ол заманга жетгендиле Эбизе да чегине,
Солуй а болурла Гитче-Тауну этегинде.

Эй-эй, къысха тюшюп, Гитче Ауушха кетерсиз,
Ала чекден ётгюнчю да, ызларындан жетерсиз.

Эй-эй, миннген атлары аламат атла тюйюлдюле,
Сауут-сабалары да бир эски-мески тюрлюдюле.

– Эй-эй, алай эсе, ала бизден хазна къутулмазла,
Къой сюрююну алай женгил сюралмазла!

Эй-эй, кьуууп жетсег а, алагъа биз игилик этмебиз,
Миолкюбюзно сыйырмайын, ызыбызгъа кетмебиз!

Эй-эй, была Гитче-Таугъа да айланып тебирейдиле,
Миннген атларына бир кесекге солуу бередице.

Эй-эй, кёзюлдюреуюк бла Сарыбий ёрге къарайды,
Бий Айдаболланы кьой сюрюуюн ызын марайды.

Эй-эй, Уллу-Таугъа жаула суху чыгып бара элле,
Баргъан жолларында артха-артха къарай элле.

Эй-эй, бек артында Мызы-батыр кеси баргъанды,
Зортха айланып, былай деп кычыргъанды:

– Эй-эй, Гитче-Тауда бир зат ачы жылтырагъанды,
Ол жылтырау ушкок быргъысына да ушагъанды.

Эй-эй, ала жауларыбыз, эки малкъар бий болурла,
Ашыгъайыкъ, жашла артда, элге жете да солурла.

– Эй-эй, – дегенди Зорт, – бирде алай да болуучуду,
Таудан акъгъан суучукъ алай жылтыраучуду.

Эй-эй, жолда, жортуулда сакълыкъ деген төреди,
Санга уа кьоркьгъандан алай бош кёрюнеди.

Эй-эй, төгерекни бир кесекге булут-туман басхан эди,
Жукъаргъанда, Мызы артха дагъыда къарагъан эди.

– Эй-эй, аман жашла, мен туманда къарелдиле кёреме,
Ызыбыздан малкъар жыйынны жетгенин билеме.

Эй-эй, женгил баргъанек да, аллай деб а болдукъ,
Тапсыз жерде, жыйын болсакъ да, тутулдукъ.

Эй-эй, аллыбызда жол жокъду, терк къачарча,
Не таш да жокъ, таш артына бугъуп, ушкок атарча.

Эй-эй, аман жашла, бери таба, бирге жыйылыгыыз,
Керек кюнде бир оноугъа сыйыныгыыз!

Эй-эй, Сонкъурбийни уа жүреги алай аман чанчады,
Нёгерлерин кьоюп, андан кери къачады.

Эй-эй, бара эди жолсуз, не сау тюйюл, не ёлмей,
Баргъан жерин кьалын туман ичинде кёрмей.

Эй-эй, бир кесекден ауур туман кётюрюлген эди,
Эки жигит жыйын да бир бирин кёрген эди.

Эй-эй, алларына да Сарыбий-батыр чыккыган эди,
Эбизелени элгендирирча кычыргыган эди:

– Эй-эй, барамтачы, бокъурбоюн а гяуурла,
Сизни кыуа, трамларыбыз болганды жауурла!

Эй-эй да, Сарыбий бла Къарабий деген бийлебиз,
Сизге таматала Мызы бла Зортдула, кёребиз.

– Эй-эй, – деди Мызы, – тапсыз жерде жетгенсиз,
Ма мен Мызыма, бу уа Зорт, билгенсиз.

Эй-эй, сайласагызы, мында ушкок атышайыкь,
Угъай эсе, бетден-бетге тюбеп, тутушайыкь.

– Эй-эй, кыйсы демлеш болса да, биз хазырбыз,
Алай эрлебиз да, атышырга ыразыбыз.

Эй-эй, ол төрт батыр ушкоклагъа бирден узалдыла,
Эки эбизе аууп, эки малкъар жаш кялдыла.

Эй-эй, болгъан хахай, атыш, уруш таууш болду,
Эки жыйын да мулдушу, кыатыш-кыутуш болду.

Эй-эй, жигит жашла, аямай, бир бирин соядыла,
Кырдык да, жер да, уой, адам кяндан тоядыла.

Эй-эй, сыйлы кёкде кюн жылтырап турады,
Жерде эки жигит жыйын бири бирин кырады.

Эй-эй, эбизе жыйын таза батыр жыйын эди,
Аны хорлап чыккыган кимге да бек кыйын эди.

Эй-эй, ауур кялын туман, кётюрюле барып, эне эди,
Эй, ол кюн а малкъар жигитлени кюню эди.

Эй-эй, уруш да бошалды, жарыкь кюн да батады,
Ёлген эбизелеге кырап да, Къарабий айтады:

– Эй-эй, мунуча бек жыйыннга мен кёз ачмадым,
Уруш ёзенинден жангыз бири да кыачмады.

Эй-эй, эбизе бийлени башларын кесип алгъан элле,
Андан сора, кырап, ёлюклени жыйгъан элле.

Эй-эй, эски адетни этмей жарамаз, дегендиле,
Къарабийге сырыйнаны да келтирип бергендиле.

Эй-эй, сырыйнагъа ол бек уста болгъанды,
Ёлгенлеге согъулуучу мудах тартыу сокъгъанды.

Эй-эй, андан сора эски къошха къайтхандыла,
Къурманлыкъгъа къара къойла сойгъандыла.

Эй-эй, эрттенликде уа Сарыбий къопхан эди,
Къопхан эди да, жыйынына былай айтхан эди:

– Эй-эй, ёлюклени алып, юйге, элге къайтырсыз,
Элчилеге ёлген жашланы хапарын айтырсыз.

Эй-эй, биз экибиз а, айланып, эбизе чекден ётербиз,
Хата этген иги эсе, дагъыда палахла этербиз.

Эй-эй, эки бий, атланып, Эбизе чекден ётген элле,
Бара кетип, эбизе элни баш жанына жетген элле.

Эй-эй, суу боюнунда эки ариу къызны эследиле,
Атлыланы кёрюп, ала къачып тебиредиле.

Эй-эй, ала эки эбизе бийлени къызлары элле,
Аталары келелле деп, алларына бара элле.

Эй-эй, ол жашладан бири эбизеча къычырады:
– Эй, къачмай, бери келигиз! – деп чакъырады.

Эй-эй, аны эшитип, къызла алай тохтадыла,
Бийле да, аланы тутуп, андан артха айландыла.

Эй-эй, эбизе бийлени башларын кёргюзтдюле:
– Кимледиле, таниймысыз быланы уа? – дедиле.

Эй-эй, ол башланы кёрюп, эки гоша алындыла,
Тёгерекни сарнау бла жилиугъа алдырдыла.

Эй-эй, ол къызланы алып, бийле элге къайтхан элле,
Жашларына аталары, аналары былай айтхан элле:

– Эй-эй, табу болсун, хата-палах да кёрмедик,
Бу къызланы кесибизге къарауашла этерми эдик?

Эй-эй, ол оноуну унамай къойдула жашла:
– Бу арбазда алай да барды кёп къарауашла.

Эй-эй, была уа алайсыз да, бушуудан кюе, ёледиле,
Не десегиз да, экиси да бийчеледиле.

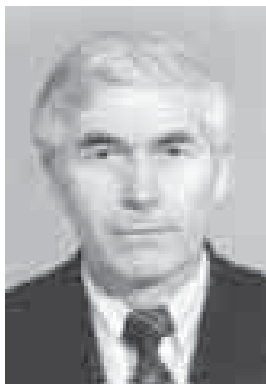
Эй-эй, ол къызланы да экинчи къатыннга алдыла,
Эки эбизе гоша Малкъар элинде къалдыла.

Басмагъа ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти кёчюргенди

АНЧАР

Къужур адам

Пушкинни Анчарындан Каполну хапары болмагъанына ишексизме. Да сора къайдан тапхан болур эди ол ортанчы жашына аллай атны? Таматасына да Къашхатауда жюриюмеген ат атагъан эди – Кесар. Къайда да болсун, Капол кесин жюриютюую, къылыгъы, къысхасы, не жаны бла да бир эллилерине ушамай эди. Керти да къужур адам эди ол. Совет властыны жаны-къаны бла кёрюп болмагъан. Сабийлерин колхозда ишлерге жибермегенди, окъургъа да къоймагъанды. НЭП-ни заманында ол конфет-къалач, туз, сапын, сирнекле дегенча ууакъ затчыкъла сатхан тюкенчик тутханды да, аны жапханларындан сора совет властыны къанлы жауунча кёргенди. Къалайда да анга дуняны аманын тегерге къоркъмагъанды. Бир-бирде тутуп да кете эдиле, алай кеп турмай къайтыучу эди. Баям, акъылдан шашхан акъсакъ къарт телисине жаншай турады деп, бошлап къоя болур эдиле. Ол а биягъы властыны, коммунистлени «махтагъандан» бошамай эди.

Аны къылыкъларын ангыларгъа амал жокъ эди. Биреден ёнкюч ахча алса, къайтарыргъа ашыкъмагъанды, къайтармай да къоймагъанды, алай кеси суйген заманда элтип бергенди борчун. Ёнкючюн алыргъа кеси келгенни уа суймегенди. Бир жол Бызынгъдан биреу келип, Каполгъа дау этгенин кеси кёзюм бла кёргенме.

– Биз келишген болжал эки-юч кере да озду. Заман болгъанды борчунгу къайтарыргъа...

Капол, андан ары бызынгылыгъа сёз айтыргъа къоймай:

– Анчар, барчы, бешатарны бери чыгъар, тешек тюбюндеди. Бир кёрейим ат эт ашаучу бызынгылыны менден не излегинин, – деди, огъурсуз бет алып.

Керти окъуна уруп къоярыкъ суннган болур эди даучу, терк окъуна артха айланды.

Капол а Анчаргъа: «Барчы, ызындан къара, кёнчегин жибитген болур», – деди...

«Мени тиллим – мени душманым»

Айла, жылла озадыла. Капол а тюрленмейди. Властьха аман айтыуун къояргъа умуту жокъду. Германия бла уруш башланганына къууанды. «Не да болсун, бери бир терк жетги эдиле, большевиклени гунч этер эселе уа», – дегенча сёзлени андан кёпле эшитгендиле, алай бир киши тарыкъмагъанды. Ол телисине жаншай турады деп къойгъан болмаса. Фронгдан

а кюн сайын аман хапарла билдиреди Совинформбюро. Гитлерчиле алгъа тыйгъычсыз келедиле. Ма Ростовну алдыла, Краснодаргъа жетдиле. Ол кертимиди, ётюрюкмюдо, аны билмейме, кесим эшитмегенме. Хапар а былайды.

Капол юй бийчеси бла жарашып жашамай эди. Аны чачындан суйреп, арбазгъа чыгъарып, туйогенин мен кесим да кёргенме. Бир жол, кезиулю «концертден» сора, Капол къатынына былай айтханды: «Кёп бармай немециле бери жетерикдиле. Къашхатауда коммунистледен, совет властыны жанларындан суйгенледен жюз адамны тизмесин хазырлап турама. Аланы илишаннга салынырыкълары, юйлери къалай жанарыкълары кёзюме кёрюне турады. Ма ол тизмени бек башында сенсе...»

Къара танымагъан къарангы тиширью, эл Советге баргъанды да, баш иесини айтханын председателъге жетдиргенди. Ол а керти окъуна Каполдан бир палах чыгъаргъа боллукъду деп, къоркъуп, аны элден къурутур амал излегенди. Чакъырып соргъанлыкъгъа, женгдирлик туйюлдо. Башха мадар табаргъа керекди. Сагъыш этеди да, табады амал. Мотоцикл бла айланьучу бир милиционерни жибереди. Ол Каполну мотоцикли артына олтуртуп, алып келеди. Не сылтау бла алдагъан болур эди, билмейме. Белинде узун къара къамасы, онг къолунда таягъы бла мотоциклге мингени бюгюнча эсимдеди. Ол кюнден арысында Капол, суугъа батханча, тас болду да къалды.

Иш а къалай болгъанды. Председатель Каполну тегерегине айлана, андан-мындан хапар айта, сермеп аны къамасын къынындан чыгъаргъанды да, къабыргъада Ленинни рамасыз тагъылып тургъан суратын ары да, бери да айландырып кесгенди. «Ма энди сен мени къурутдунг», - дегенди Капол. Олсагъат тутуп кетгендиле да, бюгюннге дери да белгисизди не болуп къалгъаны.

Анчар

1942 жыл. Октябрни ахыр кюнлери. Жетдиле Къашхатаугъа Капол «сакълагъан» немециле. Кеслерини жангы низамларын келтирдиле (эки айгъа). Кёрмеди Капол гитлерчиле тохташдыргъан жангы низамны. Кёрсе да, жаратырыкъ туйюл эди. Анга бир тюрлю власть да керек туйюл эди. Адамгъа суйгенича жашаргъа эркинлик болсун! Ол эди Капол излеген.

Тамата жашы Кесар урушда ёлгенди. Кичиси – Анчар – мени бла тенг эди. Мангача, анга да 16 жыл бола эди фашистле бизни элни бийлеп тургъан кюнледе. Биз къоншула эдик, андан сора да, татлы тенгле дерге да боллукъду. Каполну уллу терек бахчасында жайда кёп кечелени бир жууургъан тюбюнде жатханбыз. Мен сегиз классны бошагъан эдим, Анчар а жаланда эки жыл жюрюгенди школгъа. Къоймагъанды атасы окъургъа. Аны къадарын эсиме тюшюрсем, жилярыгъым келеди. Къалай аламан жаш эди ол! Къолунда конфет неда къалач болса, къатындагъына бермей, кеси ашамаз эди. Къысхасы, таза ниетли, анасындан туугъан кюнюндеча гюняхсыз, ачыкъ жюреккли, харамлыкъ деген затны билмеген улан.

Мени жюрегиме бир къоркъуу тюшгенди да, энди кече-кюн да Анчарсыз тышына чыкъмайма. Не этерик болур ол? Атасын жойдургъан-

лагъа дерт жетдиреме деген акъыл келмеги эди башына. Алай эслемейме анда аллай зат. Экибиз да гранатла бла чабакъ тутаргъа барабыз черекге. Гранат чачылса, сууну башы чабакъдан толады. Бир кере уа уллу ылышык тутхан эдик. Анчар экинчи кере атхан гранат чачылмады. Суу таза эди, тюбюнде ташлары кёрюне. Гранатны алып, жангыдан атар умут бла кьолуму узатама да, базынмайма тиерге, кьоябыз да кетебиз. Суу ичинде аны ким кёрлюкдю?!

Экинчи кюнюнде Анчарны кичи къарындашы Сарыбий, 6-жыллыкъ жашчыкъ, арбазда олтуруп, гранат бла кызыл кирпични ууата тургъанын кёрдюм. «Къайда тапханса гранатны?» – деп соргъанымда, биз кьойгъан жерни айтды. Ахым кетди. «Терк окъуна бир жанына быргъа да, жерге жат!» – деп кычырдым. Сарыбий мен айтханча этди. Гранат чачылды. Анасы, эгечлери да чабып чыкъдыла юйден, къучакъладыла жашчыкъны. Алайда мен бир секундну кеч къалсам... (Жарсыугъа, мен ол кюн ёлюмден кьутхаргъан жашчыкъ 1944 жылда Орта Азияда ачдан ёлгенди.)

Анчар бла мен не кёребиз, не эшитебиз деп, кюн узуну юйге жыйылмайбыз. Ингирде сагъат сегизге дери эркинбиз айланьргъа. Андан сора уа тышына чыгъаргъа жарамайды. Атып ёлтюрюп кьояргъа боллукъдула. Къашхатаугъа староста айыргъан жыйылыугъа да «къатышдыкъ», колхоз бауланы бузгъанланы да кёрдюк. Эл ичинде айланып, немецлилеге жумуртхала, сют жыйгъанла кимле болгъанларын да билдик. Темуккуланы Топайны юйюню подвалына гитлерчиле ёлген совет солдатланы сауутларын жыйгъан эдиле. Подвал – ачыкъ, къалауур – жокъ. Адамла ушкокла алып чыгъадыла андан. Кими бешатар, кими он окъ сыйыннган магазини болгъан ушкок. Бизни да кёзюбюз къарады ушкоклагъа, алай алмадыкъ. Артда андан палах келирге боллукъду деп кьоркъдукъ. Немецлиле къайры эсе да кетип эдиле, ансы сауутланы чачдырлыкъ тьойюл эдиле.

Кюз арты болгъанлыкъгъа, жылы эди да, Анчар бла мен кече кёбюсюнде аланы терек бахчаларында къалабыз. Кертме терекни тюбюнде жата эдик да, эрттенликде тегерегибизге бишген кертмеле агъып тургъанларын кёребиз. Мен узалып аладан бирин алама. Анчар а, анда бир сейирлик зат кёргенча, кёзлерин кёкге аралтыпды. Баям, бюгече аны кёзюне жукъу кирген болмаз. Терен сагъышха батылгъанды. Мен сормайма аны жюрегинде не къайгысы болгъанын. Иги кесек тынгылап туруп: «Алий, сен тюшге ийнанамыса?» – деп сорду.

– Угъай! Адамгъа тюшюнде кёп тюрлю хылы-мылы затла кёрюнедиле, – деп, чорт кесдим.

– Мен а ийнанам. Атабызны тутардан алгъа тюшюмде аны бир бийик жардан кетип кёрген эдим. Бюгече уа быллай тюш кёрдюм. Ол, хар заманда этиучюсюча, къабакъ эшигибизни аллында тютюн букьулатады. Къара кьой териден этилген бийик бёркю жерге тюшюп, жаланбаш. Белинден кетермеучю къара саплы къамасы да жокъ. Мени къатына чакъырып: «Анчар, мени ючюн бир кишиге дерт тутма, къадарыма жолукъгъанма, къадардан бир жан да кьутулмайды», – дегенди. Энди билмей турама къалай этерге. Атамы жойдургъанны табарыкъ тьойюлме, юйюрю уа элдеди. Жашын ёлтюрейим деген акъыл келип турады башыма...

– Тюшге ийнанама дейсе, алай эсе атангы осуатын толтурургъа борчлуса. Ол санга осуят этгенди, къанны къан бла жуума деген магъанада. Мурдарлыкъ ишге кирме, деп эсгертеди атанг санга.

«Эркин жашау»

Аллахха шукур! «Эркин жашаугъа» ычхындыкъ. Бар да суйген жерингде агъачны къыр, тереклени бек тюзлерин сайлап. Ызынгдан бир инсан къарамайды, агъач къалауур жокъ. Энци бир кишиникине да саналмагъан мюлкден сен да бир зат юз! Анчар бла мен да Сынла сыртында колхозну фермаларына ташылмай, тишлеген, къаланмай къалгъан гебенлерине къол жетдирирге таукеллендик. Ёгюз арба бла барып, жол жанында улуу гебени аллында тохтадыкъ. Ёгюзлени тууарып, арбагъа бичен жюклеп башладыкъ. Мен гебени башындан атхан биченни Анчар арбагъа тап жарашдырады, ауурлукъ аллында, артында да бирча болурча. Алыкъа жартысын да жюклемегенбиз. Бир заманда Анчар:

– Алий, тохта, тюбюнден кимле эселе да адамла келедиле, аланы озмагъа къояйыкъ, – деди.

– Немецлиледен башха кимле келлик сунаса. Алагъа сени биченинг, арбанг да керек туююлдюле.

– Билген Аллахды. Сакълайыкъ.

– Хо, сен айтхан...

Къатыбыз бла озуп кетерле деп тура эдик да, озмадыла. Бир офицер кавказ акцент бла биченни къотарыргъа буйрукъ берди. Эрлай окъуна ангыладым ол азербайджанлы болгъанын. Солдатланы бир-бирлерини бел бауларыны айылларында «Аллах бизни блады» деген жазыулары кѳргенимде уа, жангылмагъанымы билдим. Эрменлиледен бла азербайджанлыладан къуралгъан легион эди бизни къатыбызда тохтагъан батальон.

Не амалыбыз бар эди айтханларын этмей. Аланы хылы-мылыларын арбагъа жюклеп, Къашхатаугъа элтдик.

Дагъыда бичен урларгъа къайтдыкъ. Хау, уручулукъ эди ол. Къыйынынг тиймеген затны алгъан. Бу жол, теренирек кирип, агъачха жууукъда къаланган гебенлени къатларында тохтадыкъ. Энди чырмау чыкъмады. Суйгенибиз чакълы бир жюкледик биченден...

Юч кюн эм он жыл

Немецлиле эл оночусуз болмасын деп, аны юсюнден да «къайгъырдыла». Староста, полицияны начальниги да бардыла. Низамлыкъны сакълар ючюн а, сѳзсюз, полицейла керек эдиле. Комендатураны аллында бир къауум адам жыйылыпды. Анчар бла мен да алайгъа барабыз. Гитлерчи офицер алагъа сигаретле юлешеди. Бююн былайда бир-бирле кеси ырызлыкълары бла кеслерине ачыулу къадар сайларыкъларын билмейдиле.

– Полиций болургъа суйгенле бармыдыла сизни арагъызда?

Немецли офицерни бу сорууна жыйылгъанладан бири, кѳп сагъыш эте турмай, терк окъуна къысха жууап берди: «Барды!» Ол Айдаболланы Кѳккѳз эди. Бир 25–26 жылы болгъан жаш. Кѳзлеринден къыяулу эди да,

аскерге алмагъан эдиле. Кесине да тенглери Къырау деучю эдиле. Атасы Адилни заманнга кёре Къашхатауда жарагъан юйю бар эди, башы къанжал бла жабылып. Коллективизацияны кезиуюнде аны юйю-журтун да сыйырдыла, ёлюр тыюу чыкыгъан къартны, итнича, орамга къыстадыла...

Мен кёз къыйырым бла Анчарга къарайма. Аны ичинде бусагъатда не къайнагъанын билеме. Полицияга кирейимми, кирмейимми! Бизни таба бир киши атлагъанын эслеп: «Унама», – дейме Анчарга. «Сен а нек тынгылап тураса, тюк чакълы бир терслиги болмагъан атангы жойдургъанларын асыры терк унутуп къойдунг», – деди Анчарга. Болсада анга бой салдыралмады.

– Тюз этгенсе унамагъанынгы, немецлиле мында кёп турлукъ туююдюле, – дедим тенгеме, юйге бара. – Полицайлага артда не кюн келигин кёрюрсе.

Мен айтханнга тынгылагъан кибик этгенликге, аны акъылы къайда эсе да бир башха жерде болгъанын сезип турама. «Сени полицияга тартырга къорешгенле санга игилик излемейдиле, кесинг сагъыш эт, ала ажалхан адамладыла, – деп айырылдым ол кюн андан.

Экинчи кюн тыш алада барсам, Анчар юйде жокъ. Ичине къоркъуу кирди. Арбаздан ашыгышылы чыкъдым. Кёргениме ийнанырыгъым келмедим. Анчар атны жогиениден тутуп, ёргеден келеди. Инбашында – ушкогу, билегине акъ быстыр къысылып. Жарсыдым тенгими жангылгъанына, биле эдим аны полицай къуллугу не бла бошаллыгъын. Болжалга салмай, Анчарны «политика жаны бла жарыкъландырууну» къолга алдым. Не десенг да, школда окъугъан сегиз жылым бошуна кетмеген эдиле. Тарыхдан ангылауум бар эди. Мининге бла Пожарскийге, Суворовха бла Кутузовха да жетип, биринчи дуня эм граждан урушланы юслеринден да Анчарга «лекция» окъудум. Россейни киши да хорлаялмагъанды, немецлиле да хорлаяллыкъ туююдюле. Аны ангылатырга къореше эдим анга.

– Кеч болгъунчу, ушкокну къайтар, билегингден акъ быстырны да теш, – деп къысыдым Анчарны. Ушкокга кёзю да къарай болур эди. Жаш адамны сауут бла алдагъан бек тынчды. Болсада, къореше кетип, Анчарга бой салдырдым. Юч кюн айланып, тёртюнчю кюнюнде атны, ушкокну да берген жерлерине къайтарды.

Кёп бармай а немецлиле къачдыла, бир-бир полицайла да аланы ызларындан кетдиле. Анчар юйде къалды. Юч кюнню эл ичинде ушкок алып айланганлыкъга не этерикдиле. Бир жаннга хатасы жетмесе... деп, мен да алай сунган эдим.

Къан жухлу Берияны оноуу бла болжаллы халда немецлиле бийлеп тургъан жерледе жашагъан халкълагъа ышаныулукъ этилмегенди. Кюлундан келсе, ол Украинаны да кёчюрлюк эди. Полицайга уа кечгинлик болмазлыгъы белгили эди. Бир кюнню, жоу кюнню айланды билегине акъ быстыр къысып, башха туююдю. Акъылбалыкъ жыл саны жетмеген Анчарга да жангылгъанын кечмедиле. Къыралга угъай эсенг, тап бир адамга да хатасы жетмегенин да эсге алмадыла. Он жылга Колымага ашырдыла.

ХАР ЖАНГЫ КЮН - ЖАНГЫЛЫГЫ БЛА

«АлаMAT, алаMAT, алаMAT», – деп кьайтаргъанча эшитиледи эл кьыйырында артыкъ уллу болмагъан сууну юсюнде ишлей тургъан тирменчик. Алай бир уллу алаMATлыгъы барды дерча да тьуюлдо – ол, тьоз безгеги тутхан адамча, кьалтырагъанлай, силкиннгенлей турады, дауурдан кьыргъанлай. Ишлеген халы не заманда да алай болуучуду.

Тирменчи уа Хром Хамзатды. Ол алашаракъ бойлу, жумушакъ кьанлы, огъурлу адамды. Аны алайлыгъындан Лёляны да барды хапары. Алай элде уа бары бирча женгдирмейдиле тирменчини игилигине. Кёп тюрлю хапар жюрюйдю аны юсюнден. Бири аягъын жерге жетдирмей

махтаса, башхасы бир да излемейди аны намысын ёргерекде кьояргъа. Аны кьой, бир-бирле аны ичинде ит ёлген адамладан бирине окъуна санайдыла.

– Сен анга кир кьондурмай кьорешгенликге, билемисе, бир жол тирменнге келгенледен бири, абидез алама деп, суугъа ийилгенлей, тирменчини бёркюн сууда кёрюп: «Бу Хамзатны бёркю болмай, тонгузну башы окъуна болгъу эди», – дегенди. Иги адамгъа ол сёз айтъллыкмыды, ы? – деп кьысды, Хамзатны ариулугъун этген кишини айтханын жаратмай, бир башхасы.

– Аны айтхан андан сора жашамасын, ётюрюкдю, – деп, женгдирмеди ол да. Да не этериксе, «эл ауузу – элек» дейдиле, кимге буштукъ этериксе? Ким кьалай суна эсе да, алай айта болур. Лёлягъа уа бек ачыу тийиучюдю Хамзатны юсюнден тапсыз зат эшитсе. Ол аны юсюнде ала айтханча харам хал барды деп бир заманда да эслемегенди. Ол угъай эсенг, Лёля элни ичинде кишилени арасында Хамзатча огъурлу жокъ сунады. Урушда эрлери ёлген кьатынланы болушур кереклери болса, бир заманда да артха турмайды, аланы жанларына тийген болса уа, аллайла бла экинчиде сагъыш этерча алай «сёлешеди». Аны себепли Хамзатны кьатында аладан бирини жанына тиерге киши базынмайды. Лёля бир да унутмайды Хамзатны бригадирни кьалай керегин бергенин, ол анга жанына тиер затла айтханында... Ма бусагъатда уа очурада сюелтмей, челегин ундан толтуруп бергенди. Ол алай этмесе, ким биледи, ненча заман сюелирге тюшер эди Лёлягъа, сабийни да чуунундан тутуп? Сабийге эсин бёлорге да унутмады Хамзат. Хуржунундан чыгъарып, кампет узатханында, ёксюз сабийни кёзлери бир сейир кьууанчда жылтырай, анасыны кёзюне бир кьарап, аны угъайы болмагъанын кёргенден сора кьолчугъун алай узатды. Лёля, башын аз энишге ийип, ыразылыгъын билдиргенден башха Хамзатны кесине жукъ айтмады, ичинден а: «Ёксюзюмю кёлюн алгъан жанынгы Аллах кьурасын», – деп, алгъыш этди.

Эрини-буруну бла бир топпа-толу челек унну кётюрюп, Лёля тирменден ююю таба тебиреди. Челек асыры толудан, бек тап бармасанг, ун жерге сууурулуп, олтурган жерин кырыпакча кюмюшлендирип барады. «Халкдан алыныучу ууучну окьуна алмаганды Хамзат менден, ансы бу быллай бир толу боллукь туююл эди. Дагьыда анга сёз табаргьа кю-решедиле, сёзлюк болур эселе...» – дей, кеси сагьышлары бла жубана барады. Сабий а, ал дей болур, эки кьолчугьун созуп, анасыны бутларына чырмашып, кеси атларгьа унамайды. Ауурлугьу женгиген Лёлягьа уа челекни да, аны да бирден кётюрюп барган алай тынч болмайды. Бир заманда, аякь тауушха сакьсынып, артха бурулду да, Лёля бир беш-алты атлам артда келе турган Мухажирни эследи. Ала бла тенг болганлай, Мухажир, сабийге ийилип:

– Кимди бу бара турганчыкь? – деп, бурун кьыйырчыгына балан бармагы бла кьатылды, ол да, анасыны бутуна бегирек кьысылып, бетин букьдуругьа кюрешсе да, кёз кьыйыры уа Мухажирге терк-терк жетеди.

– Берчи былай челегинги, Лёля. Бизни орамгьа дери элтейим, – деп, Лёляны челегин алды. Сора Лёлягьа таша кьарап ышарды да:

– Кьалайса, Лёля, тапмыса? – деп сорду.

– Бусагьатда кимде да не таплыкь бар сунаса?

– Ол дегенинг?

– Дегеним а олду – бир кюн анга, бир кюн мынга кьара кьагьыт келди дегенден башха хапар жюрюмейди. Адамлада тынчлыкь жокь, сора кьалай тап болгун? Кечинирге кюрешебиз, халкьча.

– А-а, анымы айтаса? Хар зат да тап болады, кьоркьма сен. Былай барып да турмаз. Не узун уруш да бир заманда бир тохтайды. Кёп бармай, бу да тохтар, кетгенле да юйлерине кьайтырла, Аллах айтса...

– Мухажир, табу, жукь эшитмеймисе, кьачан кетерик болурла бу ит фашистле? Кёп турмай бери да жетерик хапарлары барды, алаймыды?

– Да хау. Жюрюген хапарла тюз эселе, алайыракь айтадыла. Сен сабий бла кьалай боллукьса ансы?.. Кьыйналыргьа тюшер, оллахий...

– Да не этериксе? Бусагьатда ким жау кекиреди, хар кимге да кьыйынды, мен артыкьмамы? Халкь болганлай болурма мен да.

– Мугид, харип... Сау-саламат жыйсын Аллах юйюне. Кьара кьагьытлары келгенликге, кёпле кьайтып эшитгенме. Урушда аз тюрлю болмайды... Болушурча адамынг а бармыды? Кьарындашынг да урушда ушайды да?

– Урушдады, хау. Бусагьатда урушда болмай а? – деп жууаплады Лёля. «Бусагьатда» деп Лёля: «Ким да сеничамыды?» – деп айтмаз ючюн, басымлыракь айтды. Айтса да, Мухажирни урушха бармагьаныны керти сылтаун ол билмейди. Аны кьой, аны кьаллай адам болгьанындан да жокьду хапары. Элде Мухажирни жюреги ауруп, урушха андан бармагьанды деген хапар жюрюсе да, адамланы асламы: «Агьартхан этеди, аны жюрек аурууу угьай, тюлкюлюгю тутады элде. Ауругьаны-сызлагьаны да жокьду», – дейдиле. Лёля да урушха дери аны жюрек аурууундан зат эшитмеген эди. Энди, уруш башланганлы, эр кишиме деген битеу кетгенди. Кьалган жангыз да сакьатла этгендиле. Бу уа... Ким биледи, Аллах гюнях айтдырмасын.

– Сау бол, – деди Лёля, Мухажирден челегин ала, – Аллах ыразы болсун.

– Санга алыкча иги кесек барырга керекди. Сабий бла болалмазса. «Сабийле бла» дерик эди да, уялганданмы, уялтмайым депми, аны айталмады. Жаланда: «Мугид шёндю аз кьууанмаз эди, быланы былай кёрсе, харип...» – деп келди кёлуне.

– Къайгырмач. Келтиргенимча, элтген да алай этерме... – Бу сёзлени айтып бошар-бошамаз, Мухажирни алай кьаты нек болганын ангылап кьоюп, кьарап-кьарагынчы, кьызаргъан ариу бетин бир жанына бурду да, бир кесек мычыды. Ол халында кёзюн Мухажирге таша жетдирип: «Ярабий, бу шёндю колхозда не зат ишлей болур, колхоз деп колхозлугъу да кьалмагъанды ансы?» – деп сагъыш этди.

Лёля юйге бек кьыйналып жыйылды. Келтирген унундан терк окьуна как биширди да, жашчыгы, кеси да ашап кьопдула. Кьамбот юзмезде ойнаргъа болду, Лёля уа адырланы жуууп, бир бири юсюне сала барады. Ахыр чёмючню жуууп, бери айланса – адырладан бири да жокь.

– Ах кюнюм, Кьамбот, неди бу этгенинг? Жуууп салгъан адырларымы бир да кьалмай юзмезге нек булгъадынг? Айтчы, мен санга не этейим? – деп, асыры ачыгундан Лёля жашыны башчыгына кьакъды.

Жамботха анасыны алай этгени асыры ауур тийгенден, жилирыгы тамагына тыгылды. Алай, кьарылгъан тауукъча, жутуп кьойгъан болмаса, жилимугъун кёргюзтмеди. Жаланда жилимукълары кёзлеринде жылтырап, анасын этгенине сокьурандырдыла. Лёля кеси кесине: «Кьолларынг кьурусун», – деген чакъгъа Кьамбот жерге бауур тёбен тюшдю. Ёпкелесе, этиучю кьылыгы алайды. Кеси жайыгып кьопхунчу, ёлтюрюп кьойсанг да, кьобарыкь тюрюлдю.

– Жата бер, – деп, жашын жапсарып къайгыгыга кирмей, Лёля адырланы жангыдан чайкъады. Алай бу жол да Кьамбот аланы юзмезде «жууундурду». Лёля, солуун иги терен алып, чамланыр халгъа киргенлей, аны кьоншуда жашагъан кьызчыкьны ауазы бёлдю:

– Лёля, Лёля, нек тураса? Колхоз кьойланы, болалгъан-болалмагъаннга кьарамай, чача турадыла, энди бир колхоз да боллукь тюрюлдю. Терк бар! – деп, талакь солуу этип сюеледи, Лёляны кёзюне битип. Аны тебер акъылы болмай, менгиреуча, жерге битип кьалгъаны ачыу тийип, Мария аны билегинден иш да тартды.

– Не хапарды ол? Колхоз малланы чачыб а? Аллах-Аллах, кимни эсине келгенди аллай иш? Кьалай боллукь тюрюлдю колхоз? – деп, азмаз эс жыйгандан сора, билегин хыны артха тартып, бир бири ызындан сорууланы кьуйду.

– Боллукь тюрюлдю бир колхоз да. Немислиле жетип келедиле, алагъа уа колхоз керекмейди. Кьымылда! – деп, арбаздан чабып чыкьды.

Абызырагъан Лёляны кьарамы бир кьауум заманнга дери Кьамботха тирелгенлей турду. Бир кесек сагъыш этгенден сора:

– Кьамбот, тур, санга кьозучукь алып келейик, – деди. Кьой болмай, кьозу алса, элини, кьыралыны да аллында терслиги азыракь боллукьму сунду? Ким билсин...

– Кьайдан? – деди Кьамбот, башчыгын кётюрюп.

– Ма андан, – деп, Лёля кьолу бла правлен таба кёргюзтдю.

– Мама, ала бир кишини да тьююлмюдюле?

– Хау, жашым, бир кишини да тьююлдюле...

Къалай юлешгенлерин, не хыйсап бла юлешгенлерин ангылаялмай, Лёля, ненчасын аллына сюралса, анчасын къазауатда ала тургъанлагъа къарап, алача этерге кесине эркинлик бералмай суюле эди.

– Нек суюлип тураса? Сени эринги колхозгъа аз къыйынымы киргенди?! Алыргъа керексе сен да бир зат. Кёремисе, къолларында чычхын тутмагъанла къалай эте турадыла? Бусагъатдан къурулай къалып къалыкъса... – деди армаулугъу кетмеген Лёлягъа къоншусу Лот.

– Да бу къаллай ишди?! Кючден къуралгъан ишни къалай чач-тюк этдиресиз жангыз кюннге? Къыйынынг кирмеген затны да къалай алгын? Угъай-угъай, мен болаллык иш тьююлдю ол.

Лот, кьолун да бир булгъап, бола тургъан къазауатны ичине кирип кетип, бир узун жүнлю кьойну суюреп келди да, Лёляны аллына этди. Дагъыда бирин келтирди. Ала бирси малладан айырмалы эдиле: бирини мюйюзлери эки жанына къайнап эдиле, бирси уа онг аягына аз-маз сынчыкълагъан мал эди. Лотну бетинде: «Хапарны аз эт да, юйюнге тебире», – дегенни шарт ангылап, Лёля бой салды. Кьойланы аллына этип, юйге барыргъа Къамботну жокъласа, ол а бир абаданыракъ къашха кьозучукъну къуууп айлана тура эди.

Не медет, ол кьозучукъну алгъаракъ сайлагъанла аны Къамботха бермедиле. Аскербийни анасы Тахука алай этгенде, Къамбот, биягъы къылыгъын этип, бауур тебен жерге къапланды. Лёля аны чакъырып да, ёрге кьобарыргъа кюрешип да кёрдю – бир да аяма, жеринден тепдиралмады. Бютюн жерге жабыша баргъан болмаса, адам сёзюн эшитир халы жокъ эди. Аны кьой, къычырып, кесин жерге-жерге уруп, халкъны юсюне жыйды. Тохтамагъанында, тёзюмю тауусулгъан Лёля Къамботну бетине-бетине урду. Аны алай этгенин эслеп, Лот:

– Ай, юйюнге, сабийге къалай этесе алай? Ушамагъан ишни! – деп, Лёлягъа тырман этди. Къамботха уа:

– Нек жилияса, балачыкъ? Жилигъан айыпды, турчу ёрге. Не суюгенинги манга айт, – деди.

– Ол къашха кьозучукъну бермейсиз деп жилияды, – деди алайдагъыладан биреу.

– Да нек бермейсиз да?

– Аскербийланыкъыды да, андан. Ала сайлагъандыла аны.

– Лёля, санга жетгенледен бирин бер да, къашхачыкъны Къамботха берсинле. Алагъа башхалыгъы жокъду, бютюн тап окъунады, – деди Лот, Лёлягъа айланып.

Алай этдиле. Тахукалары, кьозу берип, семиз кьойну алдыла. Къамботчугъ а, асыры къууаннгандан, жилимукълары къатыш ууакъ-ууакъ ышыра барып, кьозуну боюнундан къучакълап, тюз суратха тюшерге суюлгенча, ол халда иги кесек турдула.

Кьозу семизчик эди, кеси да кьолгъа юйреннгенчик болур эди ансы, сабийле аны сыласала, тарт-соз этселе да, къайгъырмай эди. Кесине да алайда окъуна мычмай Къашхачыкъ деп атадыла. Къамботну къууанчы-

ны чеги жокъ эди. Лёля уа: «Эркегырыу дегенинг алайды. Сау кьаллыкъ, Лот кьалай келишдирип кьойду хар затны. Не десенг да, эркегырыу керек жерни тиширыу жалчыталмайды», – деп ахсынды ичинден.

– Мама, ей, мама! Къашхачыкъ мени болсун, Къынгырмюйюз а – сени, охо? – деди Къамбот, юйге жыйылгъанларында.

– Сен кыылыкъсызны ненг да болсун. Халкъны юсюнге жыйып... Бу жолдан сора сен мени алай уялтсанг, атанг келсе, айтхан этерикме. Ол заманда ол санга пилоткасын да бермез...

Анасы андан сора да айтхан болур эди бир затла, алай энди Къамбот аны эшитмей эди. Чабып барып, аш юйден бир кесек кышхырчыкъ алып, Къашхачыкъгъа ууучундан къапдырды. Къынгырмюйюзден да кызгъанмай эди, алай ол, унамай, арлакъ кетип сюелди да, туураларындан къарап турду экисине да. Къамбот Къашхачыкъны, ариу айта, сыртчыгъындан сылайды, эки кьулакъчыгъындан тутуп, кёзлерине къарайды, мангылайын мангылайына тиреп, зох-зох этдиреди. Ол этгенлери кёлюне ётмей, тутуп, кышхыр жугъу жухчугъундан уппа этеди.

– Болду, Къамбот, энди озма! Къалай уппа этесе малны жухундан, теликай? – деди Лёля, босагъадан сёлешип, жашыны мардадан оза башлагъанын жаратмай. Къамбот а, кьулагъы бла эшитгенликге, башына жыймай эди анасыны сёзлерин, жаны асыры кьозучукъгъа кетгенден. Кюндюз ойнагъаны бла кьалмай, Къамбот энди кече да айырылмай башлады андан. Жашыны ол иши бир кесек сагъайтса да, Лёля бираздан, алай окъунамы тапды, башха болмаса да, сагъышдан тыгъым-тыкъма мийисими кыйыры-чеги болмагъан сорууларындан бир кесек солутур деп, кёлюн аны бла басды. Ма бусагъатда да сагъышы колхоз малладады. Бу бола тургъан ишлени ангына сыйындыралмай, кьуру кеси кеси бла ушакъ эте, кеси салгъан соруугъа былайды деп, тюз жууап табалмай кыйналады. «Ярабий, да кьалай жарайды сау колхозну малын чач-тюк этип олтургъан? Не себепден этдирдиле алай? Жаугъа азыкъ этгенден эсе, былай этсек, тап болур депми этдиле, огъесе... ким биледи? Малны башы сакъланса, артда тийишдирибиз, саулай болмаса да, бир затлары, андан ары уа Аллах айтханлай болур депми? Гяурду билген... Да алай окъуна болур. Немислилени кыстасала, артха алырла. Бу кыйын заманда уа ачкёз сабийлери ач болгъанма деселе, жарлы анала соймай да не этсинле малны, ол кимники болса да? Ма Тахукалары тюнене бир кьойну сойгъандыла. Амалсыз болгъанладан бирси бири да этген болурла алай. Этмей да не мадар болсун? Аллахым, тилейме, бу кыйсыз заманланы теркирек узайт».

Заман озду да, Лёля сунганча болду: колхоз малларын артха изледи. Не медет, артха алырча мал алай кёпледе табылмады. Лёляда, аны кибик да бир ненча адамда болмаса, мал кьалмагъан эди. «Алагъа болмагъан манга да болмаз эди, мен да сойсам эди уа бирин окъуна. Ёксюзом бир тойгъан багъасы не бар эди?» – деп сокъуранды Лёля. Алай айтханлыкъгъа, жаппа-жангыдан тюшген болса да сайлау этерге, Лёля башха тюрлю эталлыкъ туююл эди. Аллаи болумлада, сейир туююлмюдю, жарлы адам, алыргъа угъай, болушургъа узатычуду кьолун. Лёляны иши да тамам алай болду.

* * *

Немислиле жете турадыла деген кьайгылы хапар элде иги кесек замандан бери жюрюйдю. Бюгюн, тамбла дегенлей жетерикдиле. Алай кьайсы жанындан, кьалай келликлерини юсюнден сабийлени хапарлары жокь эди. Бахсан жанынданмы, огьесе... Бир адам да аны тюзюн айталмайды. Кьамбот бла аны тенгчиклери уа немислиле Нальчик жанындан келлик сунадыла. Нек десенг, элге жангыз бир уллу жол келеди, ол да Нальчикден. Алай немислиле, бери келирге жол-кьол излеп да айланмай, кьалайдан болса да чыгыпмы кьаллыкь болурла? Уллу кьая артынданмы, огьесе агьачданмы? Тейри, ала суудан чыгып окьуна кьалырла...

Немислилени кьалайтын келликлерин билмегенлерича, аланы нек келликлерин да билалмай эдиле сабийле. Бзларындан бир мазаллы затмы кьууа болур аланы, ала андан кьоркьуп кьачарча? Не уа... ким билсин?

Уллула айтханнга кьере уа, немислиле уруш бла келедиле, ушкоклады бла – уллу-гитче деп кьарамай, ёлтюрюрге! Ким хата этгенди да бизни элчиледен алагьа? Бир киши да угьай. Да сора не ючюн ёлтюрюрге керекдиле кимни да?

Ма тюнене кьоншу жашчыкь Кьамбот бла туююшгенди. Кьамбот ташны тёнгеретип ийгенде, ол, барып, кьоншуларыны адакьаларыны аягьын сындыргьанды. Туююшюрге сылтау бармыды? Барды! Немислилени уа не сылтаулары барды, келип, сёз ючюн, Кьамботну ёлтюрюрге? Кьамботну аладан хапары окьуна болмагьанды, уруш башлангынчы. Энди уа, ма санга, ала бизни ёлтюрюрге келедиле! Битеу эл бирге болсакь дамы хорлатырбыз? Ай, аталарыбыз, бирси жашла да кетгендиле ансы, ол аман немислилени аякьларын да салдырмаз эдиле элибизге. Кьайры да нек кете болур эдиле ала?

– Мама, папалары кьайры кетгендиле, бизни кьоюп? – деп сорду Кьамбот анасындан.

– Сен алыкьа гитчечиксе, уллу болсанг, кесинг ангыларса, – деп кьойду Лёля.

«Мама да бир сейир затды. Гогуш балаларына таш атханымда: «Сен, бир уллу жаш, нек этесе алай?» – деп урушхан эди. Энди уа бир гитчечик бла сёлешгенча, алай сёлешеди. Бир уллуса дейди, бир гитчесе дейди... Алай, кьалай десе да, ол мени сюйгенин билеме.

Теркирек уллу болсам эди, мен ол немислилени элибизден алай кьыстар эдим, ала да, артларына кьарай, жыгьыла-кьоба барырча этерем... Мен уллу бола тургьунчу уа мени анам не этсин? Ол аманла кече келип кьалсала уа? Анам бла мен а кесибизлей. Кьоншула узакьда, кьычырып окьуна эшитдираллыкь туююлсе, бир зат болуп иш кьалса да. Кёп кьалгьан болмаз. Бир неда эки кере жатып кьопсакь, боллукь болур ол «бир зат». Да не, жетип келедиле деп турадыла таймай. Кьоркьгьандан, эшикни кьадауун салып жатабыз. Сал да тур, бир мазаллы немисли, келекелип, ушкогу бла бир урса... Эх, мама эшикни кьадаууна салыгучу чой да бир бек тот болгьанды... Не болса да, кече келмей, кюндюз келгиелле была...» – деп ойлайды кеси аллына Кьамбот.

Жюз немисли келсе да, Кьамбот аладан кьоркьмайды – аны анасы аны бла бир кишиге да бет этерик туююлдю. Келсинлечи бир!

Аланы келирлерин ашыгып сакълагъанла окъуна бардыла. «Теркирек жетселе эди, ала бла бирге бизникиле да келир эдиле», – дейди Маржан. Лёля уа Маржанчалагъа бек ачууланыучуду. Адам сагъыш этмей къалай сёлешеди? Къалай келир эдиле бизникиле ала бла деп. Хо да, ала бары да къатын хапарладыла. Къамбот а къатынланы юсюнден: «Тиширыуланы чачлары узун, акъыллары уа къысха», – деп эшитгенди. «Да аны ючюн эсе, была чачларын къысха къыркып нек къоймайдыла? – деп, Къамбот бек сейирсинеди. – Тюзюн айтсам а, мен бизни элде чачы къыркыылгъан бир тиширыу да кёрмегенме»...

* * *

Къамбот атасын унутмагъанды. Бет сыфатын а, не кюрешсе да, кёз аллына келтиралмайды. Эки кере агъачха элтгени эсиндеди. Бир жол, агъачха кирир-кирмез: «Суу, суу, суу», – деп, суу ичериги келип, атасын амалсыз этгени да. Элден узакъ кетген эдиле да, олсагъат артха къайтыргъа болмай, Къамботха сууну таза жауун суу жыйылып тургъан кёлчюкден ичирген эди атасы.

Ёгюз арбагъа жюклеп, тик жол бла отунла алып келе тургъанлай, арба аууп, бир чунгургъа кетеди. Ёгюз, отунла тюбюнде къалып, ёлорге аздан къалады. Атасы, терк къармашып, аны арбадан тешмесе, боллугъу да алай эди.

Къамботну къоюнуна алып, юйге элтип къайтханындан сора арбаны жангыдан жюклеп, юйге алай къайтхан эди.

Андан ёзге Къамбот атасыны юсюнден хазна зат эсгералмайды. Алай армиягъа кетгинчи, агъач кертмеле жыйып келип, аланы юй башында ожакъ къатында кзурутуучусу уа эсиндеди. Къатхан кертмеле бла ала исси чай ичиучюлерин да унутмагъанды. Кертме къатханла, бир да къатычыкъла болгъанларына да къарамай, бек хычыуун болуучу эдиле. Къамбот аланы чайда жибитмей окъуна ашяялыучу эди.

Ма бюгюн да, анасындан тилеп, эки хуржунун да аладан толтуруп, орамгъа чыкъды. Аны тышына кетеригин сезгенде, Лёля:

– Узакъ кетме, керек боллукъса, – деп, ызындан къычырды.

Бир-бирде Лёляны кёлуне жашны асыры эрке этипми къойгъан болурма деп да келеди, аны чёрчеклиги бир кесек тынгысыз этсе. «Хоу бир да, харип, эрке болуб а» – деп, кесин жапсарып да къоюучуду.

Къамбот кеси да узакъ кетер акъылда тнойюлдю. Аладан тёрт юй арлакъда жашагъан тенги Мухамед бла тюбергеди акъылы. Аны сезгенден сора Лёля охо да, бир кесек эрикгенин кетерсин да, керек болса, чакъырырма. Алай узакъ бармайды деди да, аны бла тынчайды...

Мухамедни атасы бла бирге арба къатында кёргенинде, Къамбот бюгюннге этген умуту болмазын ангылады. Ала къайры эсе да тебирей тургъанлары шарт эди. Мухамед а, айхай да, атасы бла барлыкъды. Жокъду ансы, атамы биргесине мен да барыр эдим... Къалай насыпльды Мухамед!

* * *

Урушха эркегырыуланы кёбюсю кетген эселе да, элни аякъ жанында ала энгта да бардыла, аслам окъуна.

Къамбот, алай сагыш этип, бармакъларында санап башлады: Мухамедни атасы Лостанбий, акъсакъ эрменли Хажкъасым, ёпкелеринден къыялуу Адальбий, Мухамедни уллу атасы Дыд, тирменчи Хамзат, эки туугъан къарындаш Зрамук бла Асланбий. Бу экисин да, не сылтау бла эсе да, урушха алмагъандыла. Къамбот быланы сабийлерине, ала аталары бла тургъанлары ючюн, бек сукълана эди.

Лостанбий, Мухамедни да биргесине алып, ёгюз арба бла тебирегенинде, Къамбот, арбагъа тагылып, бир кесекге дери биргелерине барды – Жанланы юйлерине жетгинчи. Жанны тюз аты Жанхужду, алай анга Жан деп, къысха айтып къоядыла. Ол кеси да Къамботдан таматады. Алай болгъанлыкъгъа, аны биргесине ойнаргъа бек сюйючюдю. Бир-бирде, Жанны гинжилери бла ойнагъанын эслеселе, Къамботну нёгерлери, Мухамед да алагъа къошулуп, бешиш этиучюдюле:

– Сен къызмы болгъанса, гинжи ойнаргъа? – деп. Айта берсинле. Къамбот Жанны гинжилерине юйчюк ишлейди, ол аланы анда тутарча ундурукъчукъла ишлейди, жатдыра турурча. Алай Жан жангыз бирден сора салмагъанды гинжисин Къамбот ишлеген ундурукъгъа. Аны уллу атасы Наиб агъач устады да, керти сабий бешикле ишлейди. Къамбот да, анасы айтханнга кёре, ол ишлеген бешикте жатханды. Унутмагъанды, эсиндеди ол бешикчи. Наиб бешик ишлемеген юйюр элде хазна жокъду.

Наиб кеси, Жан, аны эгечи, къарындашы да бек сюедиле Къамбот алагъа келсе. Халим бла Жанхот абаданладыла. Ала энди кеслери да бараладыла отун этерге агъачха. Къышда ала Къамботлагъа отунла келтиргенлеринде, тууарып, терк окъуна арбаларына минип, кетип къалгъан эдиле. Ала Къамбот бла ойнамайдыла. Аны бла жаланда Жан ойнаучуду. Бир-бирледе Наиб да къошулуучуду. Бир кере ол анга бир сейир илляу ишлегенде, Мухамед анга бир бек сукъланган эди. Лостанбий а ол заманда анга, бирсиле эшитмезча, бир затла шыбырдап, суусутургъа кюрешген эди. Мен санга андан да игисин ишлерме деген болур эди, баям. Алай ол, не бек кюрешсе да, Наибча уста ишлеялмазлыгы уа баям эди.

Къамбот Жанлагъа келгенде, аны уллу атасы сарайда бир агъашчыкъны жона тура эди. Анасы таз бла жонгурчхала алыргъа чыгып, Жан да илляулары бла кюреше. Наиб, Къамботну эслеп:

– Жан, къарачы ким келгенди санга, – деп, Къамбот таба башын силкди, – шуёхунг келгенди!

– Ким Жан дейди, ким Хуж дейди. Бу керти атын унутуп окъуна къоярыкъды, – деп кюлду Фатимат. Сора, тазын жонгурчхала ичине агып, ал батасын къагъа, – Жанхуж деген къыйынмыды? – деди.

Къамбот Жанны къатына келгенде, ол, бармакъчыгъын эринлерине салып, тынч бол, уятырса дегенни ангылатды. Аны халы алайды. Гинжиси бла тюз жаны болгъан сабий блача ойнайды. Аны бла сёлешген да этер, кийиндирген, тешиндирген, заманындан озмай, жукълатхан да этер. Къобарса, къол-бет жуудургъаны да алай. Ач болгъан болур деп, аш ашатхан тёреси да алай. Эшикте сууукъ болса уа, жылы кийиндирип, арбазгъа алай чыгъарып. Кийдирген затлары уа бек омакъ затла болургъа керекдиле.

Къамбот, «сабийни» уятмаз ючюн, тыншчыкъ:

– Ма, бу кертмелени биз папа бла жыйгъан эдик, – деп, уучу бла бир кертме къатханны Жаннга узатды.

– Къачан?

– Къачан болгъаны эсимде туююлдю. Алыкъа урушха уа кетмеген эди...

– Бизни Миша да урушдады. Ол немислилени кереклерин береди.

Была былай ушакъ эте тургъанлай:

– Бизни Къамбот бери иш келмегенмиди? – деп, Лёля эшикден къарады.

«Мени бери келгеними мама къалай билип къойду?» – деп сейирсинди Къамбот.

– Хау, мындады. Шуёху бла хапарлаша турадыла. Кир бери, Лёля, – деди да Наиб, къобуп, аны аллына барды. Фатимат да алагъа къошулуп, тынчлыкъ-эсенлик сорушдула. Экеу тюбеген жерде сёз неден башланса да, ахыры урушдан хапарла бла тауусулуучуду. Бусагъатда да башха болмады.

– Да биз энди кёрлюгюбюзню кёргенбиз. Жаш адамланы Аллах сакъласын ансы. Бир игилик да жокъду. Айтханлары тюз эсе, бу немислиле эселе да, гебохла эселе да, бюгюн-тамбла дегенлей жетерикдиле. Аллах, сен аладан сакъла, – деп, Наиб эки кёзюн кёкге кётюрдю.

– Сабийле къалай болсунла, биз аланы къалай сакълайыкъ? – деп, жууабын алайдан окъурукъча, Лёля къарамын жерге тиреди.

– Да ол туююлмюдю палах! – деп, Фатимат да терен кючсюнюп къошду.

– Сизни жаш сау-саламат къайтсын къолугъузгъа. Неллай бир заман озду ол кетгенли? – деп сорду Лёля.

– Ма тёрт жыл болду. Уруш башланнгынчы, Орта Азияда къуллукъ эте эди. Арта, уруш башланды дегенде, къайры эсе да иедиле деп жазды. Андан бери уа къагъыт келмегенди Мишадан, – деп, бир инбашын ёрге жыйып, башын анга мудах салды.

– Аллах болушсун.

– Къатын, сен не затла айтаса? «Къызыл байракъны» орденин ол урушда алгъанды, сен аны къалай унутханса? – деп, Наиб Фатиматха суйсюнмей къарады.

– Аллах, манга бир къарагъыз! Унутхан а этмегенем, къалай эсе да башым къатышып... Ол алгъаракълада болгъан эди. Энди уа, хау, жыл болду андан хапар болмагъанлы.

– Сау къайтсын, – деп къайтарды Лёля. – Къоркъмагъыз, тас болду дегенле окъуна, билмей тургъанлай, келип къалыучудула. Мишаны уа жумушу алай болуп, андан жазалмай турады, баям. Аллах айтса, хар зат да тап болур.

– Иги адамса, Лёля, сау бол. Кимникин да сакъласын Аллах.

* * *

Къамботланы бек жууукъ къоншулары Марияларыдыла. Мария Къамботдан эки жылгъа таматады. Жан да тюз алай. Алай болса да, ол Къамбот бла суйюп ойнайды, Мария уа, Къамботну тенгсинмей, кесинден абаданыракъла бла жюрютеди шуёхлукъ. Кёп ойнар заманы бол-

майды да, орамда да аз кёрюнеди. Къаражан аны ишге тансыкъ этмейди. Туугъан анасы болса, алай да болмаз эди.

Бир жол Къамбот ёге анадан аман жер башында жукъ да жокъду деп эшитгенинде, Къаражан аллай тьююлдю, ол ётюрюк сёздю деди. Ёге ана болгъанлыкъгъа, ол Марияны жанына тийип киши билмейди. Бир кесек ишлете эсе уа, неди да, ишлемей ким жашайды? Марияны къолундан келмезлик ишни анга ол да буюрмайды. Хажкъасым а огъурсуз кишиди. Огъурсуз болса да, бек иги адамды. Болушлукъ керек болса, кишиге да угъай демейди. Ма Къамботну атасы уруша кетген кюнден бери ол алагъа болушханлай турады. Къамботну эсиндеди, бир жол, бурууну бузуп, гаммешле нартох бахчаларына киргенде, Хажкъасым аланы терк окъуна бахчадан чыгъарып, бурууну бузулгъан жерин а чырпыла бла бегитгени. Дагъыда Хажкъасым агъачдан бир уллу терекни ёгюзле бла сюретип келип, аны кеси жарып, къышха жетер тенгли бир отун къалаула этип кетгенин Къамбот бир да унутмайды.

Лёля бла Къамбот ауузланьргъа олтургъанлай, алагъа Мария келди. Мария назик санлы узун къызчыкъ эди. Лёляны анга не заманда да жаны ауруучуду. Къаражан анга бек иги да бола эди, алай ёз сабийин сюретгенча сюялмагъаны уа билине эди.

– Кел, къызым, ёт ёрге, бирге ауузланайыкъ. Картошла биширгенме, – деди Лёля.

– Угъай-угъай, мен ач тьююлме, – деп, Мария аш къангагъа жанларгъа унамады. Ала ашап бошагъынчы сакълап, Лёля столну юсюн жыяргъа къармашхан кезиучюкде Къамботну къулагъына:

– Картошланы асламын кесинг тындырмай, ананга ашамагъа къойсанг эди уа. Ол бусагъатда экеулен ючюн да ашаргъа керекди... – деп шыбырдады.

Къамбот, юйде аладан сора да бир адам болуп, ол а аны эслемей тургъанча, къарамы бла отоуну аулап, Мариягъа соруулу къарады.

– Аны ичинде сабийчиги барды. Сен аны къалай билмей тураса, телчик? Сени эгешчигинг, не къарындашчыгъынг!

Къамбот энди ангылады Мария кёзю-къашы бла не зат билдирирге сюретгенин ала ашай туруп.

Мария айтмаса да, эслеген эди Къамбот анасыны, элде бирси къатынланыча болмай, тыкъ халын. «Мама былай тоюп тургъанлай, дагъыда къалай ашайла болур?» – деп, ангылауу андан арыгъа жетмей эди ансы. Энди уа, Мария айтханнга кёре, ол андан да кёп ашаргъа керекди... экеулен ючюн. Къалай-алай болса да, ишни ахырына дери ангылаялмагъаны аны бир кесек тынгысыз этди. Къамботха не эгешчик, не къарындашчыкъ тууарыкъды! Къыз болса, жаш болса да, ол аны бек сюерикди. Тьююшген да этерик тьююлдю, къоншу жашчыкъ эгешчиги Катя бла тьююшгенча.

– Эй, Къамбот, бу ариу кюн къойла халжарда бегитилип турадыла. Кел, аланы бизни бахчагъа бошлайыкъ, сен а, алагъа къарай, биргелерине тур, тереклеге, нартохге да хыли этмезча, келишдикми? – деди Мария.

– Бек ахшы, – деп, Къамбот къойланы бахчагъа сюрдю. Къайсы къой ненча чёп юзеригин билип кел деп буюргъан сунар эдинг бирле Къамботха, аладан кёз айырмай къарап тургъанын кёрсенг. Кёп да турмай,

локъум ашай, алайгъа Мухамед да жетди. Къамботха локъумларындан бирин узата:

– Кел, Къамбот, бизге. Арба юсюнде ойнайыкъ. Адам да жокъду, киши чырмарыкъ тхойюлдо, – деди.

– Угъай, маманы заманы жокъду, къойланы уа кютерге керекди, – деп, унамады. Алай болгъанда, Мухамед да Къамботну биргесине къалды. Къойла да кюте, жашла да ойнай тургъанлай, Къамбот анасыны кычыргъан ауазын эшитди. Алай бу жол аны ауазы бир затдан элгенгенча, башха заманладан иги да уллу кычыргъанча, алай эшитилди. Жашла экиси да, бир бирин къуугъанча, бахчадан чабып чыгып, юйге киргенде, Лёля диван юсюнде, къарынындан тутуп, гуппуш болуп тура эди.

– Къаражанны чакъырыгыыз, терк!

Къаражан, нек чакъырылгъанын ангылап, терк окъуна жетди. Аны ызындан къоншу къатынла Цаца, Маржан, Гулизар да юйге ташайдыла. Бир кесекден Къамбот анасыны ачы кычырыгъын эшитди да, къоркъгъандан, эшикни эки жумдурукъчугъу бла тное киришди. Алай ичиндегиледен къайсысы эсе да, Къамботну артха тюртюп, эшикни ичинден къадаун салды. Ол, анасына асыры жарсыгъандан, жияп, кесин эшикге-эшикге уругъа къалгъанда, Мария:

– Тели, нек жияйса? Къууаныргъа керексе, – деди. Бу уа къайдан чыкъды дегенча, Къамбот Марияны кёргени бла сабий жиялгъан таууш чыкъгъаны тенг болду. Энди анасы да шошайды...

– Къамбот, санга къарындашчыкъ туугъанды! – деп, къууанч тыпырлы болуп, Гулизар юйден чыкъды. Къамбот чабып юйге киреме дегенде, аны иймедиле, бир кесек сакъларгъа керекди деп. Ол а алай къууана эди, алай да, жиялмукъдан топпа-толу кёзлери кюле, къарындашчыгъын теркирек кёрюрге ашыгъа эди. Да ашыкъмай а, энди ол жангыз тхойюлдо, аны къарындаш-чыгъы барды!

Къамбот, бир Мариягъа, бир къатынлагъа кезиу къарай кетип, юйню тегерегине бир къат чабып келип, босагъа юсюне олтурду.

Сабийчик туугъандан сора Лёлялагъа адамла терк-терк келе башладыла. Къамбот алай болгъанына бек къууана эди. Нек десенг, ары дери къыйыр юйчюкге хазна киши кирмей эди, Къамботха келиучю къоншу жашчыкъладан башха. Энди уа юйге жан киргенди, адам тауушла къалай эсе да бир байрам халгъа кийиргендиле аны. Бир угъай, бир ненча кере къайтып киргенле да бар эдиле. Аушигерде мынга дери сабий туумагъанча, саулай эл бир тюрлю кётюрюлген эди. Бу сабийчик немислиле бусагъат жетедиле деп тургъан къайгылы заманда туугъанына бир кесек гурушха этселе да, бир бирден алып, алгышланы бек ариуларын айта эдиле:

– Бу аман дунягъа жаратылгъан инсанланы барындан да насыплы болсун бу сабий! – деди тирменчи Хамзатны къатыны Гуашадыгъа, хар ким бла да саламлашып бошагъандан сора, Лёлягъа айланып. – Аллах кёп жашау, насып да берсин. Аз бек къууанмаз эди Мугид, харип, сау болса... – Кёлю толуп, андан сора жукъ айталмады да, барып, къатынла ичинде анга къоюлуп тургъан жерге олтурду.

– Бу сабий, ёсюп, саулай элибиз бла ёхтемленир кирик, аллай киши болсун. Бу туугъан кюнден арт жанында ушкок таууш чыкъмасын, уруш палахы къурусун!..

– Бучукъ туугъанлай, сейир тап болуп къалды хар зат дерча болсун, мамырлыкъ бла ырахатлыкъ орналсынла журтубузгъа! Огъурлу жанчыкъ болсун!

Дагъыда, дагъыда айтылдыла алгъышла, алай аланы барысыны да ахыры Аллахдан уруш теркирек тохтарын тилеу бла бошала эди.

Къарындашчыгъын кёрюрге адыргы этсе да, ол къадар адамдан онг табып, къараялмай эди. Бир кезиуде, ала хапаргъа болгъанлай, Къамбот, иги жууукъ келип, анга ийилгенлей:

– Малтап къояса, – деп, Мария аны артха тюртдю.

– Сизникимиди да? – деп, ёпкелеп, къашчыкъларын да тюйюп, Къамбот мюйюшге къысылды. Аны ёпкелеп тургъанын бек алгъа алагъа жууукъ жетген Маризат эслеп, къатына келди.

– Бекми сюесе къарындашчыгъынгы, Къамбот? Бусагъат кёрдюзтей-им мен аны санга. Келчи былай.

Жиярыгъы асыры тыгъылгъандан, Къамбот аузундан сёз да чыгъ-аралмайды.

– Къалайды къарындашчыгъынгы аты? Нек тынгылайса, огъесе алыкъа ат атамагъанмыдыла?

– Угъай.

– Да сора атаргъа керекди, алай жарамайды. Адамны аты болургъа керекди.

– Къара, энтта да ат агалмаймы турады? – деп, сейирсинди къоншу къатын Цаца. – Да юч кюнден бери уа...

Кертиси бла да, юч кюнден бери ол да «ау-уа, ау-уа» деп жияй, келгенле да, «ауа» деген болмаса, аты бармыды, жокъмуду – киши эсгерип сормагъанды. Энди бюгюн – тёртюнчю кюн, эс этип кюрешедиле.

– Келигиз, биз мынга ол аны туугъан заманыны кюзюсю болурча, аллай ат атайыкъ, – деди Маризат.

– Ма сен айтдынг эсе! Эсгере да, суююне туруп заманды да! Урушну аны атына къалай байлар эдинг?

– Кет, аты ёчюлсюн аны! Мен алай демейме...къысхасы, урушха къажау ат болсун.

– Алай эсе, келигиз, жашчыгъыбызгъа Замир деп атайыкъ, – деп къошулду келинлери Зейнаб. – Ол ат биз мамыр жашауну суюгенибизни билдиреди.

– Хау, бек тапды. Алай атайыкъ, – деп, Мария ыразылыгъын билдирди.

– Таб а тапды, алай ол орусча айтылады, бизни кесибизни тилибизде уа табылмаймыды ол атха келишген бир ат? – деди дагъыда биреу.

– «Мир» деген сёз мамырлыкъны магъанасын тутта эсе, Мамыр деп атаргъа нек жарамайды? Киши да даулашырыкъ болмаз, ол адыг сёз тую-юлду деп.

– Мамыр... Бизде аллай ат болуп эшитмегенме, жокъду къабарты-лылада аллай ат! – деп, Къаражан къатына да къоймады. – Жарамайды!

– Нек? – деп кьошулду ары дери сёзге кьатышмай, тынч тургъан Тахука. – Темир деген ат бар эсе бизде, Мамыр да болсун, Сабыр да болсун. Мен алай сунама.

– Мен а сунмайма! Биз айтханнга келишмейди.

– Нек келишмейди? Бек келишеди!

– Тохтагъыз, Сабыржан десег а кьалай болур?

– Болуп кьалай боллукъду, адам жаратмаз ат тьююлдо, алай бизни жашчык хужурук урушну заманында туугъанды...

– Сабийни атына хужурук урушну кьалай кьошарыкьса?..

Жууукъла да, келинле да, ол юйюрге бир тюрлю бир жетежеги болмагъанла да айта эдиле кеслерини оюмларын. Къамбот ангыламагъан а – аны анасы бир зат нек айтмайды, сабий аныкы бола тургъанлай? Андан кеп ким айтырыкьды аны атын?

– Эй, манга бир тынгылагъыз. Бусагъатда немислиле жетип келе эселе, Аллах бизге аллай заманны буюргъан эсе, келигиз, Немецбий деп атайыкь, – деди Тахука, бир унутуп тургъан затын бусагъатчыкьда эсгерип кьойгъан кибик, жарып.

– Не дединг? Кьаллай Немицбий керекди санга? Ма энди ол кьалгъан эди! – деп, Къамботну атасыны эгечи Шамсират Тахуканы кьарамы бла ашапмы кьояды дер кибик ачыуланды.

– Да Чеченбий, Тюркбий, Орусбий деген атланы атайбыз да, Немицбий а нек жарамазгъа кьалды, ы? Бек да жарарыкьды! – деп, эки кьолун жан сюеклерине тиреп, терсинден тутуп тохтады. Сора, мени жанлы болмазламы бирле деген умут бла, алайдагъыланы барысын да кьарамы бла аулап чыкьды. Эшта-эшта, аны жанлы болгъан чыкьмады. Ким бюсюерик эди аллай бедешликге!

– Тохтачыгъыз, – деп, Маризат жеринден секирип кьопду. – Мен тапдым анга ат! Заурбий! Заурбий деп атаргъа керекбиз! «Зауа» – уруш, «би» – кьажу. Ы? Не айтасыз?

– Ма, аны иши башха, ансы сен а – Немицбий! Немицбий! Заурбий десенг, кьулакьгъа да ариу эшитиледи, биз излегеннге да тап келеди. Андан башха атны излеп да кьорешмезге керекди, – Заурбий! – деп, барысы да бирден Маризат жанлы болдула. Лёля уа бусагъатда да айтмай эди жукь, тынгылап тургъан болмаса. Жаланда, даулашханлагъа кьарап, билинир-билинемез ышаргъанлай турду. Баям, ол да жаратхан болур Маризат айтханны.

Жаланда Заурбийчик эди даулашха, дауургъа да кьатышмай, кьыппачыкь болуп, жилигъаны-жагъыны да болмай, кьарамчыгъын кьайры эсе да кьадап тургъан. Аны жукьлагъан, жилигъан да этмегенчигине Къамбот бек сейир этди. Быллай тап заман энди кьачан боллукъду дегенча:

– Мама, берчи, бирчик тутайым, – деп тиледи. Лёля уа, сен алыкьа туталлыкь тьююлсе, атып иериксе деп кьойду.

Заурбийчик туугъанлы, анасы аны алгъынча да излемейди, айтыучу ийнакь сёзлерин да кьойгъанды... Къамбот, жанына тийсе да, жукь билдирмей, чыгып кетип, Мухамедлагъа барды. Анга керек Мухамед эди да, ол да юйде табылмады.

Жаланда къарт атасы бауда кюреше тура эди. Мухамедни уа бар да сор къайдагысын. Биягы арба бла кетген болурла атасы да, ол да. Къайнайды Мухамед, атасы да бар, уллу атасы да бар. Къамботну уа уллу атасыны, гитче атасыны орунларына да жангыз анасы...

Мухамедни юйде кёрмегенде, Къамбот алада мычымады. Чыгып, Жанлары жашаган таба айланды. Ол да билсе сюе эди аны гитче къарындашчыгы болгъанын. Арбазгъа киргенлей, Жан анасы бла картош айыра тургъанын кёрюп, аны бош болмагъанын жаратмады. Андан да бег а Жан Къамботну жангы туугъан къарындашчыгындан хапары болгъанын онгсунмады. Жол узуну кёз аллына Жанни къууанган халы, къарындашчыгы бла алгышлай туруп ичлеринден жинкле чартлагъанча кёзлерини кюлгенлери кёрюнюп келе эди да, ол а «билеме» деген жангыз бир сёз бла ол ариу чарсны чачды да къойду.

Халим бла Жанхот да юйде жокъ эдиле, алай ала ючюн ол бир уллу жарсымады. Юйде болсала да, ала аны тенгсинмейдиле. Аталары иничке чыбыкъладан четен эше тура эди да, Къамботха ол сейир кёрюнюп, къатына олтуруп, бир кесек къарады. Андан да эрикгенден сора, барысы бла да саламлашып, орамгъа чыгып кетди.

* * *

Заурбийчик туугъанлы, юйде хар зат да башха тюрлю болгъанды. Алай ол тюрлениуле Къамботну аз да къууандырмай эдиле. Алайсыз да алай кёп болмаучу эди бош заманы, энди уа, алайгъа жабышып къалган кибик, бешик къатындан кетмейди. Алгъа суйюп тебирете эди, хычыуун да, сейир да кёрюнюп. Энди уа, ма бучукъну этейим да, ма ары жетип келейим да дей, ингирге дери анасы бош болалмайды. Къамбот а бешикде къарындашчыгын кёюпму кетерикди? Ох, къалай сукъланады ол Мухамедге, башха тенглерине да. Аланы ойнагъандан башха къайгъылары жокъду. Къамбот а не этсин, ала жангыз да экеудюле – анасы бла кеси. Людинни - атасы, анасы, эгешчиги Мария. Жан да алай. Алада Наибни алмагъандыла урушха, къартды деп. Жашы Михаилны уа алгъандыла. Ол урушдады. Къалай тап боллукъ эди Къамботну атасы да бармаса эди урушха, Шыхырбийланы Муратча. Угъай, Мурат баргъанды, алай, жаралы болуп, терк окъуна къайтып келгенди ансы. Къамботну атасы уа урушда тас болгъанды... Урушда къалай тас бола болурла? Аны ёлгенин киши кёрмейми къалган болур? Не уа нёгерлери къатында болмагъан кезиучюкде немислиле, кёп болуп, аны тутупму кетдиле? Кёп, кёп немисли жангыз солдатха чабып... Ол жангыз болмаса, ала анга бир зат да эталлыкъ туююл эдиле, Къамбот биледи аны къаллай къарыулу болуучусун. Аны юйде сакълап тургъанларын биле тургъанлай, ол къалай тас болуп къалыр эди? Да киши аны жугъун билмей эсе, ёлген да болмаз. Бир адам да кёрмегенди да аны ёлгенин. Папа, сен ёлмегенсе да? Келликсе да? Игисагъан, тюзюн бир билсем эди... Биз да билмей тургъанлай, эшикден кирип келликсе да? Мама аз бек къууанмаз!.. Мен да! Игисагъан, алай болса эди... Къалай болмаз да? Болур, Аллах айтса!

БОТТАЛАНЫ Рита кёчюргенди

АЛЛАХ АШЫКЪМАЙДЫ

*Бу хапарны ёзеге Атмырзаланы Тахир хажы
бла ушакъдан алыннганды*

Бир жол Мусса фыйгъамбар, Аллахха кесини жюрек жарсыуларын айта, жер юсюнде тюзлюкге бла терсликге тийишли багъа бичилмегенин чертгенди. Уллу Аллах жаратхан адамларына асыры жумушакълыкъ этгенин, ол угъай, терслиги шарт белгили болгъанны жууапха тартмай, унутуп къояса деп, дау окъуна этгенди.

Аллах Мусса фыйгъамбарны измисине тынгылагъанды, сора былай буюргъанды: «Бар,– дегенди, – сен жашагъан жерден узакъ болмай къалын агъачны ичинде кезлеу барды, аны къатында уа жүзжыллыкъ уллу эмен терек сюеледи, аны артына букъ да, суугъа келгенлеге къарап тур»,– дегенди. Мусса фыйгъамбар Аллахны буйругъун толтургъанды, терек артында бугъуп тургъанлай, шауданнга бир атлы келгенди да, атындан тюшюп, жамбызында тагъылып тургъан арткакъчыкъны таш юсюне салып, абидез алгъанды. Ызы бла, арлакъ атлап, къапталын къыртышха жайып, Къыбыла таба айланып, намаз къылгъанды. Башын намазлыкъдан алгъандан сора, терк окъуна атына минип, алайдан ашыгъышлы ташайгъанды. Атлыны да кетгени, бир жашчыкъны да шаудандан суу ичирге жетгени тенг болгъанды. Сабий шауданнга бауурланып, суу ичгенди, сора ёрге туруп, ызына атланнганда, кёз къыйыры бла таш юсюнде арткакъны эслегенди. Башын ачып къараса – ичинде минг алтын манат. Терк окъуна арткакъны къююнуна къысып, алайдан женгил кетгенди. Бир заманда атлы арткагъын шаудан къатында унутханын эсгерип, эрлай ызына къууулгъанды. Муштухул шауданнга жетеди. Къараса, арткагъы салгъан жеринде жокъ, бир къарт киши уа таш аллында абидез ала. Секирип атдан тюшюп, къартны жагъасына узалып, ахчасын даулагъанды. Къарт мен кёрмегенме дегенди. Атлы ийнанмагъанды.

– Къысха кезиуню ичинде былайгъа башха адам келир амалы жокъ эди, сен алгъанса,– дегенди.

«Урлагъан – бир гюняхлы, урлатхан – минг гюняхлы»,– деп бош айтмайдыла.

– Сени ахчангы угъай, кёрюмдюнгю мутхуз эслерча саулугъум окъуна болса эди, тас этген ахчангы минг кере къатлап берир эдим.... Кёрмеймисе, мени кёз гинжилерим ёчюлюп, сокъур болуп тургъаным?! Шауданнга юйреннген аякъларым келтиредиле, тегереги уа алтын бла сырылып эсе да, мен аны кёрмейме,– дегенди.

Атлы ийнанмагъанды. – Не да болсун, сенден башха адам алмагъанды, не арткакъны бер, не да башынгы тёммегингден айырама

деп, къамасын кынындан сууруп чыгъарады. Къарт сѣзюн кезиуло къайтаргъанлай, атлы да сюлпюк къамасын силдеп, такъыйкъаны ичинде жанын алды. Олсагъатлай ѳзенгиге аягъын тийдирмей, секирип атына минип, шаудан къатында ташха да тюкюрюп, кыжырыкълап ташайды.

Мусса фыйгъамбар хар болгъан затны кѳрюп тургъанды, сора, ол зарауатлыкъгъа тѳзалмай, Аллахха дау этгенди.

– Сыйлы Аллах,– дегенди, – мен эки кѳзюм бла кѳрген терсликлени сен къарамай окъуна билесе, алай адамланы жазаларын тапдырыргъа уа ашыкъмайса. Нек? Сѳз ючюн, намазын кылыргъа хазырланган чалбаш къарт алай ачы ѳлюк нек болду? Ол ассыдан туугъан ассы жашчыкъ хыянатлыкъ этип, биреуню ырысхысына ие болуп нек къалды? Уллу Аллах, сѳзюм ауур эшитилмесин, бу ишни юсюнде къургъан оноуунгу терсге санайма. Сора аланы манга кѳргюзтюп, жүрегими да нек кыйнадынг?

Аллах, Мусса фыйгъамбарны сѳзюн бѳлмей, тынгылады, сора:

– Жюрек жарсыуунгу айтып бошадынгмы?– деди Аллах.

– Хау... Алай а, ангылатырынгы да тилейме.

– Ашыкъма, сен ол адамланы менича таныгъан болсанг эди, Аллах кѳредиди, жерде тюзлюк барды деп, шукур этип, манга махтау саллыкъ эдинг. Эсингде болсун, Аллах кесини хар къулуна тобагъа къайтыргъа онг да, заман да береди. Кѳпле уа, аны ангыламай, жашауну турмушу алай ктуралгъан сунуп, гюнях этерден къалмайдыла.

– Сыйлы Аллахым, санга табынып тургъан, ууахты намазына хазырланган сокъур къартны не гюняхы бар эди?

– Билип къал, Мусса, ол къарт заманында барып тохтагъан уручу болгъанды. Ол атлыны атасыны малларын урлап, юйюн тонап, кѳп кыйынлыкъ сынатханды. Тобагъа къайтырмы деп туурасындан иги кесек заманны къарагъанма. Къартлыкъ хорлай, аякъдан тохтай, къол кючу таркъая баргъанлыкъгъа, кѳзлери тоймай эдиле да, тыйылмазлыкъгъын кѳргенден сора сокъур этерге тюшгенме.

Атлыны атасы бай киши болгъанды, жалчыла тутуп, малларын кютдюрюп тургъанды. Бир кере жалчыларындан бири кесини ишлеген хакъына жюз алтын манат сурагъанда, санга аны берген угъай, жанынг саулай юйюнге жибере эсем, къууан деп, кыстап жиберген эди. Киши ачыуундан жүреги тутуп, юйюне кючден жетип, ол кюн окъуна юйдегисин – тул, беш сабийин а ѳксюз этгенди. Алтын манатланы алып кетген жашчыкъ ѳксюзледен бириди. Нени да кѳрген Уллу Аллах ашыкъмайды, хар кимни да этген ахшы ишлерин керелеп къайтармай, гюняхлары ючюн да жазасын тапдырмай кѳймайды. Аманлыкъчы ишледен кесигизни сакълай билигиз!

МАРТ АЙ ЭДИ...

Чууакъ, ариу, жай кюннге ушаш мартны жылы кюнлеринде шахарны тауушундан къачып кетеригинг келеди. Манга уа жол чыгыпды: кыш сессияны да бошап, мен анама туугъан элиме барыргъа къуралыпма. Сессияны бере, шахарда тобарыракъ къалгъаным элиме бютюнда тансыкъ этгенди. Туугъан да, жашагъан да мен Огъары Малкъарда этгенликге, бюгюн да аны табийгъатына тамаша, сейирим кетмейди. Ангылайма, жаз да, кыш да бу Черек ауузуну

айбатлыгъын кёрюрге быллай бир кёп адам нек жүрюгенлерин.

Айтханымча, бир жарыкъ кюн эди, жол а узакъ. Нальчикден Огъары Малкъаргъа дери жолну ненча сейирлик, тюрлю жерлери барды: къая ыранла, чучхурла, кёлле, тау суула, буруннгу къалала...

Автобуса тохтаучу жерде мен кесим эдим. Юйге барлыгъыма къууана, жарыкъ жүрекли, кёп-аз сюелгеними да билмейме. Къатымда машина тохтайды, жыл саны келген киши, манга тюрслеп къарай: «Жигит, не ахшы жолгъаса?» – дейди. Адетдеча, салам берип, мен барыр жерими айтдым. Алгъыш да, жол да бирге болсун деп, ол мени машинасына олтуртду.

«Оллахий, иги болду жол нёгер тапханым, ансы кесим эригир эдим, дагъыда жукълап къалырма деп да къоркъуучума», – деп, тамата кюлдю, машина тебирегенден сора мен да таматагъа: – Да хау, жолну бирге кысхартайыкъ, – дедим. «Жигит, Малкъаргъа уа къонакъгъа бара болурса, ансы анда жашагъан бетинг жокъду, соргъаныма айып этме – кимлагъа бараса», – деп сорду тамата. «Угъай, тамата, мен Малкъарда туугъанма», – дегенимде, ол сагъышлы болду. Былай хапар айта, ушакъ бардыра, биз Нальчикден чыгъа бара эдик. Таусолтан хапарны жангъыдан башлады: «Кечир мени, шуёх, билирге сюеме, къарт болуп къалмагъан эсем, элими къалай таныялмайма, кимни жашыса?» Таусолтаннга атымы да айтып, сейир туююлду мени танымагъаныгъыз, мен кёбюсюнде шахарда турама дегенликге, ол тынчаялмады. «Жашым, ол манга, уллу кишиге, айыпды, тукъумун жети-тогъуз тобукъгъа дери билмегеннге... Да, заман дегенинг алайды». Ол, къашларын туююп, мудах болду. Таматаны мудах сагъышларын чачайым, ол да суююп хапар айтыр деп, мен тукъумланы, бурун заманланы юсюнден кёп тюрлю соруула бере эдим. Дагъыда бираз къарап: – Биз, студентле, эрттеги заманланы таурухларын, жомакъларын, жырларын жыябыз, тас, жокъ болуп къалмасынла деп, тукъумланы халларын, аланы жаратылыуларын билирге бизге бек керекди, бек сейир боллукъду, – дедим. Тамата бираз тынгылады, биз а, шахардан иги да узайып, къыбыла таба барабыз. Мен таматагъа бютюнда къаты бола, бизге дери сохталаны, аланы таматаларыны да бу ишге кереклисича къарамагъанлары терс болгъанын, абадан адамла кёбюсюнде хапар айтыргъа суюгенлерин терслеп башлагъанымда, Таусолтан, манга иги да тынгылап: «Ахмат, акъыллы,

сен айтханда да барды, кѐп затла тас болуп да кьалгъандыла, алай хар затха да тюз къара, сагъыш эт. Биз тѐлюге дери келген, халкъны ауузунда жюрюген, айтылган затла бизде тас нек болганларын билирге кюреш. Кюрешгенни да кюрешген биледи – жаланда тюз жаны бла кюреширге Аллах онг берсин, ол барыбызны да борчубузду. Сен биле болурса, Ах-мат, абадан тѐлю сынаган кыйынлыкъланы. Бусагъат мен санга бир хапар айтайым да, кесинг ангыларса ѐмюрлени бирге тагъылып келиучу жетип бизде нек юзюлгенин. Балам, кыйынлыкъ адамны башын басса, ол жырны да, таурухну да унутдурады. Мен айтханны тереди дерлик бир жан да болмаз бизни тѐлюден. Ёлюм бетибизге солуй тургъанда, бюгюн не къабайым, тангнга ѐлмей чыгъалырмамы деп тургъан заманда айып туйюлдо бир затла унутулуп, жокъ болуп кьалган эселе да. Анда биз терс туйюлбюз, бизге ол кюнлени сынатхан ол замандагъы кырал таматаладыла терс. Алай не болса да, тарыхыбызны, миллет бетибизни, ахшы адетлерибизни сакълагъанбыз, тас этмегенбиз. Бѐлек заманны биз терен сагъышха батып, сѐз да айтмай бардыкъ. Машинаны ишлеуоне, барыууна кырап, ыразы болуп, тамата узун хапарын андан ары башлады:

«Март ай эди. Уруш. 1944-чю жылны бюгюнча бир ариу, чууакъ кюнюнде мен Нальчикден кыйтып келе эдим. Манга ол чуруда бир онюч жыл бола болур эди. Атам манга бир жыл болгъунчу окъуна ауушхан эди, мен а анам бла кесим жашай эдик. Анамы саулугъу болмагъаны себепли, жарлыны бузоуу ѐгюзлюк этер дегенлей, сабийликден окъуна хар жумушха да кьолумдан келгенча кесим болушургъа кюрешуочу эдим. Ол заманда элден Нальчик базаргъа жюн, териле, жау, бишлакъ элтип сата, неда кийимге, кѐбюсюнде уа мирзеуге алыша да жашай эдик. Ша-харгъа бизни бюгюнлюкде машина эки сагъатха жетдире эсе, ол заманда уа экикюнлюк эди. Ким эшекге, ким атха минип, алай жюрюй эдик. Бир-эки ѐгюз арба уа бюгюннюгю жюк ташыучу улоуну орунунда эдиле, ала кеслери да алай кѐп адамда жокъ эдиле. Алай бла ингир алада арып, солургъа тартынган эшекчигими да сюре, мен базардан ма бу жолну келе эдим. Жол нѐгерим болмагъаны себепли, бир адамгъа тюбесем эдим деген акъыл бла Къара-Суу батыууна ашыгъышлы жетгенимде, кюн бата тура эди. Адам да тапмай, кече кьалыргъа кесиме жер къурай башлайма. Эшекчикден жюгюн да тешип, от этип олтурама. Тауда кюн батхандан сора къарангы кесин кѐп сакълатмайды. Тѐгерек-башны шошлукъ бийлейди. Жылы жамычыгъа чулганып, от жылыгъа тынгылай таянганымда, арыгъаным кѐзюме кѐрюнмей эди. Жукъум келмей, юйде не бола тургъанын кѐз туурама келтире, анам нартюх уннга, кырал биширген гыржыннга, бютюнда бег а дюгерлиге къамичиме алышып алган мор чилле жаулыкъгъа кылай кьууанырлыгъы жюрегиме жылыу бере эди. Акъылым бу затлагъа бѐлюннгенлей, аз-аздан жукъугъа хорлатдым. Кѐп-мю-азмы кьалкъыдым, билмейме, алай танг атаргъа бир-эки сагъат кылып, бир улуу тауушха уяндым. Нек эсе да кюнню бу заманында Малкъар ауузу таба эл бла бир машинала бара эдиле. Талай жылла озгъандан сора билген эдим аланы америкалы «студебеккер» машинала болганларын. Бу машиналаны бир талайы бизни эл тийресинде тургъанлы да бир ай чакълы бола эди. Аланы нек тургъанларын элде киши да билмей эди. Бил-

ген– билмеген да акылына келгенча айта тура эдиле. Мен сабий болуп да эшите тургъанма: бирле уллу ишле, тюрлениуле этилинирикдиле деп, бирле уа Совет властьха къажау кюрешгенлени юйюрлерин-юйдегилерин кёчюрлюкдюле... Алай, тюзюн киши да билмей эди. Машинала Черек ауузу жанына озгъанларын кёре, бир сейирлик-тамаша ишледен къала турама да мен а, деп къазауат халда къуралып, жолгъа атланама».

Машинабыз эркин, женгил барады. Таматаны айтхан затларына асыры эс буруп, тамаша этип тынгылагъандан, жолну узаклыгы-жуу-уклугъу кёзюбюзге кёрюнемей, Чирик кёл тийресине жетип къалгъаны-бызны эслеялмай къалдык. Таусолтан а хапарын андан ары бардырады.

«Мен бу тийрелеге жете келгенимде, танг ата тургъан заман болур эди. Кечеден эрттенликге тауланы къап-къара булутла басып тургъанын кёрдом тангны жарыгъы бла. 1944-чю жылны 8-чи мартны тангын мен ма алай бла атдыргъан эдим, жигит. Тар ыранны жолуна киргенимде, танг иги да жарып, жангы кюнню эрттенлиги кюч алгъан заман эди. Ма бу аллыбызда айланчдан бурулгъаныбызда, эшекчигим да жолгъа, бир зат сезгенча, тынгысыз къарай, жол юсюнде юч аскерчини сюелгенлерин кёрдом. Мен тохтамай барама, была уа, мени кёрюп, бир бирге сёлешедиле. Сора аладан бири, сауутун да кьолуна сермеп, мени аллыма тебирейди. Мен биле эдим ала кызыл аскерчиле болгъанларын. Белгилерине къарап, аладан къайсы тамата, къайсысыны кьуллугъу гитчерек болгъанын да ангылай башлагъан заманым эди. Аскерчи манга: «Тохта», – деп кычыргъанда, мен арсарлы болуп тохтадым. Къоркъгъан а эсимде да болмай, сабий болгъанымы эсегенлей, ийип къоярла деп тургъанлай, жетип мени къармап тебиредиле. Не этедиле была деп, мен уллу сейирге къалгъан эдим. Мен ангылагъандан, ала сауут зат излей болур эдиле да, тапмагъанларындан сора мени алларына сюрюп, бирси аскерчиле таба элтдиле. Быланы манга терс къарагъанлары бек кыйын кёрюнюп, нек эте болурла былай, ким суннган болурла была мени дегенча кёп тюрлю сагъышла келе эдиле башыма.

Мен абызырап тургъанлыкъгъа, быланы таматасы эшекчигимден хуржунланы, артмакъланы да тешип, жерге атып, эшекчикни бир жанына уруп кыстады да, манга айланып, бир затла соруп башлады, алай мен аны орус тилин ангыламай эдим да, арлакъда бир жанлыракъ тургъан аскерчини чакъырдыла манга соруула берирге. Аны не айтханын мен кыйналмай ангылай эдим. Артда кёп жылла озуп, халкъла, миллетле кёре кетгенимден сора билген эдим ол тил татар тил болгъанын. Ол манга нек тыйгъанларын, энди не боллугъун ангылатханлыкъгъа, мен бютюнда бир зат ангыламай эдим. Къайры элтедиле, нек кёчюредиле элибизни деп, бек кыйын кёрюнюп тура эди. Мен а? Сабий акылыма сыйынмай эди, мени юйюме барыргъа кьоймай, тыйып тургъанлары. Жюрегими къоркъуу алып тургъанлыкъгъа, мен анама азыкъ алып келеме, мен анга барыргъа керекме, ол ауруп турады, деп да кюрешген эдим, алай ала эс бурмадыла, кьулакъ салмадыла мени тилегиме. Бу адамланы быллай жюрексизликлерине тёзалмай, кёлом тола, жиямукъларым чыкыгъанына да уяла, алай баш уруп, кесиме эритирге уа кюрешмеген эдим. Бюгюн да сейир этеме кесиме, алайда жалынмай, сабийликге хорлатып, жиямай,

эркин сюелгениме. Бирси эки аскерчи бизден бираз узайганда, татарлы киши манга бал туз кырт да берди, сора мени сорууларыма тынгылы жууапла бере башлады. Сабий, мен не зат сорлукъ эдим? Не ючюн? Ким эркин этгенди? – деп угъай, къайры элтедиле, анда не барды, дей болур эдим. Татарлы аскерчини огъурлу бети, жумушакъ ауазы: – Хау, балам, анда таула да, суула да боллукъдула, ананг да, шуёхларынг да, хар зат да боллукъду, – деп, мени жүрегими жапсара эди. Алай мени бир сорууум а аны да сагъышландырған эди. Ким ийнанырыкъ эди, орус тилни билмеген, таулу сабий жаш школ, окъуу хапар сорлукъду деп. Хау, балам, анда школла да, устазла да боллукъдула дей, аны кёлю толуп, бир жанына бурулуп, кёз жаш этгенин эсеген эдим. Мен энтта да бир кёрейим юйге ийигиз деп тилегенликге, аскерчи бирси экисин кёргюзтпюп, къоярыкъ туююлдюле, буйрукъ алайды, деп кесген эди. Жюрегим жарыла, сагъышдан башым хайран болуп, къадаргъа багъына, да биле болурла была деп, мен таматалагъа ышандым».

Биз Огъары Малкъаргъа жете келе эдик. Алгъын 18 ууакъ-ууакъ элчикле болуучу, бюгюнлюкде уа бир уллу эл орналған аууз саулай кёрюнюрюкдю.

Таусолтан, манга айланып: «Ахмат, жашым, окъургъа мен итингенлей, суйгенлей къалғанма. Биз тёлюде меничала кёпледиле, сизни уа онгугъуз бар, окъугъуз, билим алыгъыз. Бек къууанама бизни миллетден окъуулу, билимли алимле чыкъсала. Мен бираз окъургъа да кюрешген эдим ол заманда, алай жашау болумубуз онг бермей эди, тангдан ашхамгъа дери ишлерге тюше эди. Аллахны ахшылыгъындан, бюгюнлюкде уа къыйынлыкъла жокъ, окъугъаннга онг да, намыс да бар, къармашыгъыз», – деди. Бираз тынгылап, тамата биягъы хапарына къайтды. «Бир кесек мычыгъандан сора аскерчи манга: «Халкъ машина башлада келликди, анангы таныргъа, табаргъа кюреш, мен а ол болған машинагъа миндирирге сени», – деди. Биз алай сёлеше турганлай, башындын машина гюрюлдеген тауушла чыкъдыла. Бири бири ызларындан аланы келиулери айланч жолда жилин созулуп баргъаннга ушай эди. Машиналаны кёргенимде, мени бла сабыр ушакъ эте турган аскерчи секирип турду да жолгъа сюелди. Аз-аздан бу бош оюн иш болмагъанын манга хар нени бола тургъаны билдире башлады. Болмаз эди менден сора ол кюн бу зорлукъну бир жанындан къарап кёрген адам таулулада. Ма алай, къадарны буйругуу бла халкъымдан эсе юч кюн алгъа туугъан элимден, юйюмден айырылыргъа тюшген эди манга. Юйден чыгъа туруп мен артха къайтырыгъыма хапар да жокъ эди, алай жел къуш туююн учуруп кетгенча мени къадап жылы босагъадан, тыпыр ташымдан замансыз айыргъан эди. Юйюме къайтырыкъма деген акъыл а босагъадан чыкъганлай окъуна онюч жылны да акъылымдан кетмей жашагъанма. Былайда мени бир къоркъгъаным анамдан ажашырма деген эди, мен да ол къайгъы бла жолгъа чыгъып, бири бири ызларындан келе турган колоннаны аллын сакълайма. Машинала аллыбыз бла ауур таууш этип ёте, мен да хар машинагъа тюрслеп къараргъа кюреше, анам келген машинаны уа ол бизни тийреге жетгинчи окъуна кенгден эслеп, татарлы аскерчиге кёргюзтеме. Ол а, минг жылланы жашасын, мени да, артмакъларымы да машина башына атады. Анам

мени кьаты кьучакьлап, кьууаннгандан жилий, кьайдагысын да билмей эди. Мен а анамы бетине кьарап, мен кёрмей тургъан эки-юч кюннге кьалай хорлатханына, дум-къара чачына акь тюкле кьошулгъанларын кёреме. Ким тэзаллыкьды ол ишге? Кьууаннгандан эсе да, ачыуумдан эсе да, мен кёз жашларымы тыялмай эдим. Машина башында бир жыйырма бла он адам болур эди. Анамы кьолуна табылгъаныма кьууанып, кьоюнунуа кьысылып, машинадан артха кьарагъанымда, кенгде, кьоркьунуп, кьая ырбыннга кьысылып тургъан эшекчигими кёргенимде, бек жаным ауругъан эди, аны алай бош атылып кьалгъанына. Бу сагышлада кетип тургъан эсими, машина башындагы аскерчи инбашымдан тартып: – Сен машинада артыкь боласа, буйрукь эркин этмейди, артда бошуракь машина болур, минерсе, – деп илинеди. Бир ауарадан кьутулдум энди деп тургъанлай, жангы палах чыгады. Мен да тюшмезден, ол да кьазуатдан тартып, машина башындан мени атаргъа кьурешип башлагъанда, бирге-бизге болгъан эллилерибиз да тэзмей, орусча билген айтып, билмеген а юсюне тебинип башлагъанларын кёргенде, аскерчи бизни айыралмазлыгъын сезгенде, шош болгъан эди. Ол иш кьуйсюзлюкде бизни биринчи хорламыбыз эди. Ма алай жолну узуну даулаша-туйюше, не болса да, биз темир жол станциягъа бирге жетген эдик.

...Адамладан топпа-толу станция, адамланы кьоркьуннган, бир зат ангыламагъан кёзлери, аскерчилени бир уллу ишле тындыргъан бетлери, сууукь зырзыр кюн жерде олтургъанла, жатханла, кьайгы, дунияда болмагъанча кьайгы...

Бир кюнде да эсимден кетмейдиле ол затла. Танг аласында уяларыннан сууурулуп алыннган адамла, бир зат билмей, кьадарны сакьлай эдиле. Кьадар а кимни ёломге, кимни а уллу кьыйынлыкьла сынатыргъа элтгенин алыкьа киши билмей эди. Темир жолгъа келтирип тёкгенринден белгили эди жолну кьысха болмазлыгы, ма алай бла биз кесиби ангыламагъан, кьайры элтгенин билмеген жолгъа чыкьгъан эдик.

«Ма, жигит, жетдик. Энди бусагъат машинаны жерине салайыкь да, хапарны уа андан арысын стол артында айтырбыз», – деди Таусолтан.

«Алгъын кьонакьгъа – кир юйге эт ашайыкь, айран ичейик дей эдиле, шёндю уа чай ичирейим дегеннге айланнганды халкь», – деп кюледи тамата.

Биз юйге киребиз, аллыбызгъа Таусолтанны юй бийчеси чыгып, бизни аш-азыкь жюрюген отоугъа кийирип олтуртады. Ариу, таза, адам кёлю суюп олтурурча юйню жюрютген Фатимат аллыбызгъа хычинле салады. Узакь жолдан сора Таусолтан да, мен да ачыракь да болгъаннга тынгылауда ашайбыз. Аш кьанганы артындан туруп башха отоугъа ётебиз, анда да стол артына олтурабыз. Фатимат ишхилди чай келтирип салады аллыбызгъа, биз экибиз кьалабыз: «Жол бир-экикюнлюк туйюл эди, кьарыусуз, сууукь, желни, жылыуну тыймагъан вагонла адамладан топпа-толу эдиле. Тебирей тургъан сагъатдан башлап, жетип кьалгъынчынга дери таматаланы бизни тенгизге кёмерге элтедиле деген хапарлары бир да тынчлыкь бермей эди. Мени ол затха ийнанырыгъым келмегени уа ол татарлы аскерчини ариу сёзюнден болур эди. Алай тёртюнчю кюнню эрттенлигинде суу кёрюнеди деп кьайгы кётюрюлгенде, мен

да бек кьоркьгъан эдим. Ол кыйыры-башы болмагъан, бизде тауда суулагъа ушамагъан, къаллай эсе да бир шош саркьгъан суу эди. Эшелон а тохтаусуз кёпюрге минеди, тегерекде уа суудан сора жукъ да жокъ, зат да кёрюнмейди. Сууну башы бла кёпюрге ненча заман баргъаныбызны ангылаялмай къалгъан эдим. Суудан ётюп, бирси жагъагъа жетгенибизни артдан сезип кьууаннган эди халкъ, алай жюрекле, быллай бир кьоркьуннгандан сора теркден тынчаялмай, къазауатдан зикирле да окъуй эдиле. Бир кьартны уа – Аллах сен сакъла хата-палахладан, жашасын Сталин дегени бюгюн да эсимдеди. Жолну бир онунчу кюнюнде, адамланы аш-суу кыстырыкълары да тауусулгъанда, ачлыкъ да, ауруула да кеслерин билдире башлагъан эдиле. Къарыусуз къартлагъа, сюеклери къатмагъан къагъанакъ сабийлеге замансыз жетген ёлюм а неден да бек абызыратхан эди. Болсада кёп да турмай биз, барыр жерибизге жетип, жол ауурлукъдан ычхынабыз. Азияда жашауубуздан сени да болур хапарынг, Ахмат, мен анга кьошуп айтырыгъым жокъду. Ол тыш жерде ётдюрген онюч жылыбызны сююп, кьууанып эсге тюшюрюрча заман да туююлду. Бек кыйын эди, аны не хапары барды, кёп артыкълыкъ, учузлукъ да сынай, кёплени замансыз бастырып, Туугъан журтха тансыкълыккыны да ичибизде кечиндирмеклик тынч болмагъанды. Мени, кесими да анам баргъан жыл окъуна анда ауушхан эди.

Къайтыр заманлада мен юйдегили болуп, къолубузда кызычыгъыбыз да бар эди. Артха къайтыу... Бюгюн да бу сёз мени бек титиретеди. Биягъы темир жол, биягъы эшелонла, алай энди ала бизни зорлукъ, кыйынлыкъ сынатыргъа угъай, Туугъан журтубузгъа элте эдиле. Халкъда уллу кьууанч болса да, бу ишге толусунлай кьууаныргъа кьоймагъан, жюреклени тырнагъан бир зат бар эди. Ол а миллетибизни кёбюсю Орта Азия бла Къазахстанны кьум аулакъларында ёмюр жукъулары бардыра къалгъан адамларыбыз, аланы осуятларыны толмай къалгъан ахыр тилеклери, ала киши жеринде асыралгъанлары бек ауур жара эди жюреклеге. Туугъан жерибизге келгенибизде, суула аллыбызгъа чапханча, таула кьууанып кётюрюлгенча, хауа да бизни ийнакълай сёлешгенча... Къалай кёп затла айтыргъа сие эдиле ала бизге дерча эди. Алай элле тоналып, юйле бузулуп-оюлуп, ёксюз къалгъан къабырланы сын ташлары ары-бери аууп... Халкъыбызгъа-миллетибизге бу зорлукъ, бу артыкълыкъ не ючюн болургъа керек эди деген сорууума бюгюн да табалмайма жууап, Ахмат. Алай ишлерге юйреннген халкъымы, бу жерлени керти иесини къолу тийгени хар зат да да белгили бола эди. Кечеден тангнга халкъыбыз кьармашып, баш сугъар журтла ишлеп, жерчилик-малчылыкъ жаны бла да, ара миолкню да айныта уруна эдиле», – деп, сююп хапарлай эди Таусолтан шухум озгъан къадарыны жарыкъ да, мутхуз да кюнлерини юсюнден.

Мен а сессиямы биринчи кюнюнде окъуна Таусолтанча огъурлу, хар затдан да терен ангылауу болгъан адамгъа тюбеп, окъуу ишимде экзаменлеге тийишли, бай материал тапханыма кьууана, халкъыбыз энди ёз жеринде ёмюрге жашарыгъына толу ийнана эдим.

Таусолтанны юйюнден кете туруб а къабыргъада тагъылгъан суратха эс бурдум. Андан манга Таусолтанны бла Фатиматны беш сабийи кьарай эдиле.

Орта Азиядан къайтханлай, 1960 жылда Къабарты-Малкъар китап басма Махтум-Къулини «Назмула» деген китабын чыгъаргъанды. Тюркменчадан Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим кёчюрген эдиле. Ол китанны ал сёзюн да, андан бир къауум назмуну да беребиз.

АЛ СЁЗ

Махтум-Къулини ауазы бизге 225 жылны узакълыгындан эшитилип турады. Аллай кюч уллу жазычулагъа, деменгили сёз усталарына бериледи. Махтум-Къули Фрагини назмулары энтта да эски болмагъандыла, аны сёзлери бюгюн да бишген кёгет ийис этедиле. Уллу назмучула да бийик таулагъа ушайдыла. Башлары бла кёп жылла, булутлача, ётгенликге, таула агъарып, бийикликлери бла къууандыргъанлай турадыла. Уллу назмучула да алайдыла – аланы сёзлери кёп заманланы ичинде, бийик тау башланы акълыгъыча, адамланы къууандыргъанларын къоймай жашайдыла. Махтум-Къули да поэзияны заманла туманында агъаргъан тауларындан бириди.

Махтум-Къули онсегизинчи ёмюрде жашагъанды. Ол заманлада, алимле айтханнга кёре, тюркменлени жерлери Хиваны ханлары, Бухараны эмирлери, Иранны шахлары къуршалап тургъандыла. Аланы хар бири Тюркменистанны иги жерлерин сыйырып, тюркменлени уа зат битмеген юзmezли аулакълагъа кыыстаргъа кюрешгенлерин къоймай келгендиле. Ол заманда ишни бютюнда тапсыз этген тюркменлени кеслеринде бирлик болмагъаны эди. Бир-бир тюркменли къауумланы башчылары – ханла кеслери араларында кюрешни бардыргъандыла. Ол а душманнга болушлукъ этип, кюч бергенди. Алай бла назмучу Махтум-Къули жашагъан жыллада да Тюркменистанны халкъы кёп кыйынлыкъла сынагъанды, къаты кюрешгенди. Аны жерине кёп залимле чабып, жортууул къурап, тонагъандыла. Махтум-Къулини назмуларында ол кыйынлыкъла, азаплыкъла, къаяда кертилип къалгъанча, къалгъандыла. Ол кесини заманыны юсюнден быллай ачы сёзлени бош айтмагъанды:

*Къара заман келди бизге,
Сыйыт кирди юйюбюзге.
Ит адамлагъа къул болдукъ,
Бизни тапханыбыз олду!*

Башха жерлени зорчулары Тюркменистаннга чапхандыла, адамланы къырып, жесирликге сюрюп кетген, мал сюрген, харакет, ырысхы тонагъан бла къалмай, тюркменли жазычуланы, алимлени да дефтерлерин сыйырып, гунч этип тургъандыла. Аны юсюнден Махтум-Къулини «Этген ишим гунч болду» деген назмусун окъугъанда, бюгюн да ачудан бла жарсыудан кюесе:

*Душман чапды, кёпле жесир болдула,
Дефтерлерими душманла алдыла,
Беш жыл жазгъан затларым жоюлдула,
Аланы къажарлы алды да кетди.
Мени уа тилими кесип кетгенча
Этдиле, кёз жарыгъымы элтгенча,
Жейхун череги, мен хата этгенча,
Беш жылны жазгъан затларымы элти!*

Назмучуну жазгъан затларында ачыуну, къайгъыны кёплюгю заманны къыйынлыгъындан болгъаны белгилиди. Аны болмагъанча терен магъаналы, ачы назмуларын ачы заман туудургъанды. Аны затларын иги оюм этмей окъугъан адамгъа Махтум-Къули – жашау къыйын затды, жарсыу болмаса, къууанч бермейди, жашамакълыкъны къыйматы жокъду, андан эсе ёлюп кетген игиди дегенча, кёрюнюрге да болур. Алай ол ахырда тюз туююлдю. Уллу назмучу кесини ачы сёзлерин жашауну суймегенден угъай, бек суйгенден айтханды. Залимликни, халкъны къыйналгъанын, зорчула, фитначыла дуняда иги жашап, урунуучу таза адамла уа азап жекгенлерин, туугъан жерин къан жуугъанын кёрген назмучуну сёзлери ачы боллукъларын билебиз. Аны сёзлери кёбюнде да къамача тийип, мурсача кюйдюргендиле. «Жерине кёре жилины» деп халкъ бош айтмагъанды. Махтум-Къули да заманына кёре жаза эди. Ол, жашау аманлыгъын кёре, ярабий, иги болса эди деп, термилип къаст этип жазгъанды. Жашауну, халкъны туугъан жерин да суйген деген а олду. Хар черек да жерине кёре баргъаны киби, хар чынтты жазычу да кесини заманына кёре жазады. Махтум-Къули да кесини заманыны, халкъны жашаууну кюзгюсюдо. Аны къыйматы, уллулугъу да андады. Уллу назмучуланы барыны къадарлары да алайды. Махтум-Къули жашаугъа кертиси болгъанды. Аны заманында да, жашау ачы болгъанлыкъгъа, кеслерини татлы жырларын тизген назмучула да бар эдиле. Алай Махтум-Къулини жюреги ахшы кюзгю болгъанда, ол ётюрюкчю ууакъ назмучуланы жюректери уа бош миялала болгъандыла. Аллай назмучула байланы къанга тюплерин ашаргъа тапсала, жашауну тюзлюгюню юсюнден сагъыш этмегендиле. Аланы халкъ андан унутханды.

Махтум-Къули – туугъан жерин бек суйген патриот, халкъны ёкюлю эди. Аны зулмучулагъа, бетсизлеге, хыйлачылагъа айтхан сюнгулеча жютю сёзлерин туудургъан да ол ёкюллюгюдо.

Назмучу 225 жыл мындан алгъын жашагъанын, аны заманыны халын да эсге алмай, алай окъугъан адамгъа Махтум-Къули бек динчи адамча кёрюнюрге болур. Алай ол замандагъы адам не динчи болса да, аны сейирлиги жокъду, экинчи жанындан а – назмучу аман адамланы, зулмучуланы, хыйлачыланы жаханым, Аллах бла да къоркъутады. Аны излегени тюзлюкдю, ол кеси тюзлюкте талмай къуллукъ этеди. Ол затда назмучу кёп тюрюлю амалгъа таянады. Сёз

ючюн, кесини «Тилчи» деген бек иги назмусунда аман адамны – тилчини – ол жаханым оту бла кьоркьутханын кёребиз. Аны заманында ол затны уллу магъанасы болгъаны себепли, Махтум-Къулини анга да таяннганы сейир тьююлдо:

*Сен жаханымни отунда кюерсе,
Шайтанланы кьолларына тиерсе,
Къара кюнню ол заманда кёрюрге,
Тёгерегинг жилиндан толур, тилчи!*

Махтум-Къули кёп назмуларында да жашауну кыйынлыгъындан сора да, кысхалыгъына жарсыйды, бу дуняда ёлмей бир инсан да кьалмазлыгъыны юсюнден айтады, алай адам дуняда адамча жашап, этген ишин иги этип, сау кьалгъанла аны ызындан аман айтмазча, алай ёлюрге керекди деп, кишиликти бла адамлыкъны бек бийикге кётюреди. Аны аллай назмулары бизге бютюнда жууукьдула.

Махтум-Къули жалан Тюркменистанны угъай да, саулай Шаркъны да уллу назмучуларындан бириди. Аны таулу окьуучула да билирге, кеслерини ана тиллеринде окьургъа керекдиле. Тюркменистанны фахмулу назмучусу Махтум-Къули туугъанлы 1960-чы жылны октябрь айында 225 жыл болады. Биз бу китапны аны хурметине кёчюргенбиз. Аны назмулары бизни тилде биринчи жол чыгъадыла. Махтум-Къулини назмуларыны формалары бек кыйындыла, аны себепли аланы кёчюрген да тынч тьююлдо. Биз аланы, кьолдан келгенни аяп кьоймай, кеслерини формаларын сакълагъанбыз. Бу жолгъа дери бизни тилде ол формада жазылгъан назму чыкьмагъанды, алай ол форма бизни тилге да жарашханча кёрюнеди. Аны алай болгъанын бла кьалгъанын окьуучула кеслери кёрюрге.

Уллу жазычуланы китаплары, бир халкъны байлыгъы болуп кьалмай, бар халкъланы да хазнасы боладыла. Махтум-Къулини назмулары да алайдыла. Бизни окьуучула аны китабын бек сойюп окьурла деп умут этебиз.

КЪУЛИ Къайсын

КЪАЛМАЗ

Алтмыш башлы, ала кьарлы тауладан
Жауун ётер, кьар да кетер, зат кьалмаз,
Къурур шуулдап жерден чыкьгъан шаудан,
Терек бахча да дайым чагъып турмаз.

Мында кьууанч, бушуу кёре келген да,
Менден батыр, кючлю жокьду деген да,
Гыржын тапмай, къара кюнле кёрген да,
Патчах да, факъыра да ёлмей болмаз.

Къартлыкъ келеди, кишиге да сормай,
 Къоймаз жылларынгы сабанча ормай,
 Тиш таныгъынгы алыр ол къалдырмай,
 Баймыса, жарлымыса деп да сормаз.

Алай аман адам къатынга келсе,
 Жугъар аурууданча къачхын андан сен,
 Адамлайын къалып, алай ёл ёлсенг,
 Дунияда ёлмезлик инсан табылмаз.

Фраги биледи: бир ёлген артха
 Къайтмайды, минмейди чапхыч атха,
 Юйюне келип, жылынмайды отха,
 Ариу, эриши да ёлмезча амал тапмаз!

Къули Къайсын кёчюргенди

ТАУЛА ОЮЛМАЗЛАМЫ?

Къадар жолларымы кесди, жокъ жолум,
 Зат кёргозтмезча туман чёкгенди. – Ах!
 Тюзде айлансам эди, Межнун болуп,
 Таула манга юй болсала эди. – Ах!
 Жаш кюнлени жубанчлары кетдиле,
 Ингирим, ашхамым да терк жетдиле,
 Дуния ачыулары хайран этдиле,
 Жаным кюеди. Андан къыйын неди? – Ах!
 Энди тапмам мен жаш умутларымы,
 Жандыралмам ол жарыкъ отларымы:
 Дуния балчыгъы басып бутларымы,
 Ол кюнлени оту ёчюлгенди. – Ах!
 Жаш заманымда мени жарыкъ жаным
 Къызынып сую эди сау дуняны!
 Энди ышаргъанымдан жиягъаным
 Кёп болуп манга къартлыкъ келгенди. – Ах!
 Фрагини сёзлери жер юсюнде
 Адам жияудула кечеде-кюнде.
 Жер! Ёлмей, тюрленмей къаллыкъ жокъ сенде
 Аллах! Таула оюлмазламы энди? – Ах!

Къули Къайсын кёчюргенди

НЕ ЭТЕЙИМ

Учуп, сау дуняны кёрюрча, къадар
 Къанатла бермегенди, не этейим?
 Китаплада жашау къыйматын табар
 Кибики кюч да жокъ, энди не этейим?

Кертилик-тюзлюк, чыммакъ чабакъ болуп,
Сууда жюзюп айланады, аны жолун
Халкъдан жашыралла, алдайла уллу,
Халкъ кѣп хата кѣргенди. Не этейим?

Ичдим жашауну ачы чагъырындан,
Кесим кючлю болгъан сунуп арсландан,
Мен эшикни къакъдым, ол а артындан
Этилип, онг бермеди. Не этейим?

Таула къайда, тюзле къайда – билмейме.
Ким тели, ким акъыллы – эслемейме.
Дуния къатыш болгъанды, зат кѣрмейме.
Бар умутум кетгенди. Не этейим?

Жиля, Махтум-Къули! Сен сау дунияны
Байлыгъын жыйдынг да, тас этдинг аны,
Къайыгъым арасында толкъунланы
Бага тебирегенди! Не этейим?

Къули Къайсын кѣчюргенди

КЕСИН КЪУТХАРМАЗ

Сѣз берирге къоркъакъ чомарт болады,
Сѣз бермеклик къоратмайды бир затын.
Кѣзюне жетсе уа, бугъуп къалады.
Къыйын аурумай деп, къалады жатып.

Мыйыкъларын буруп-буруп къараса,
Арсланча, къапланча батыр сунарса.
Иги ашарыкъны юсюне турса,
Бѣрю ашагъанча ашайды къаты.

Муштухул ашай, айтады хапарын.
Гырайтча къычырады, тохтамай арып.
Тюлкую эски мыллыкны жыртса барып.
Ол да къаплан сунар кесини аты!

Халкъынга керек кюн атны терк жерле.
Жерлери ючюн ъледиле эрле.
Къоркъакъ болсанг, тонгузгъа тенг этерле.
Болмасын жангыз айыплы сагъатынг!

Кѣп игилик эт сен, жашасанг да аз,
Ишинг не бек къыйын кѣрюнсе да баз,

Бу сѣзню къара эшек ангыламаз,
Кюрешмем аны эшеклеге айтып.

Фраги, ётю барны къазауатда
Къоркъакълыкъ угъай, ёлюм жыгъар атдан.
Ол къачмаз, кюер жана тургъан отда.
Кесин да къутхармаз, тенглерин сатып!

Къули Къайсын кѣчюргенди

ЖОЯРЛА

Эшек да атха тенг сунады кесин.
От чакъдырып баргъанча туякълары.
Жолгъа чыкъса уа, оздурмай не этсин? –
Болушмайдыла узун къулакълары!

Чексиз къууанч сабийликде болады,
Арта юйюбюз къайгыдан толады,
Къартлыкъ жетеди, атынгы алады,
Жыйырылып къаладыла къолларынг.

Кѣп жашадым деп дуниядан тоймазса,
Иги умутунгу бир да къоймазса,
Ёлюрге бир да ыразы болмазса,
Турсанг да къарт болуп, кыйналып, арып.

Сени Аллах насыплы насыплы этген эсе,
Къалгъанлагъа игиликни изле сен,
Алайсыз бир хайыр этмей, ёлюрсе,
Сора чыгъалмазса, къабырны жарып.

Махтум-Къули, жарлыла тѣге тургъан
Жилямукъла бурулсала ырхыгъа.
Бир зорчу болмаз батмай къутулургъа,
Жарлыла жоярла зулмучуларын!

Къули Къайсын кѣчюргенди

КЕРТИ СѢЗЛЕ

Тишсизлейин къалгъан аууз
Ашны татыуун билмез,
Кетип къалса акъыллыбыз,
Телибиз жолун кѣрмез.

Шайтанны да жолун кесер,
Кёп хатаны кери этер
Акъылы, кёлю болгъан эр,
Халкъын душманнга эздирмез.

Чыракъда болмаса тартма,
Ол юйюбюзню жарытмаз,
Болмаса иги бачама,
Халкъгъа аз кыйынлыкъ жетмез.

Харамдан хатер излеме,
Къызгъанчха уа бал бер деме,
Аладан зат да тилеме –
Харам халаллыкъны суймез.

Кыйынлыкъ кёрмеген эсенг,
Тынчлыкъны ангыламазса сен,
Харамлыкъсыз жашап, ёлсенг,
Бир жан иги болду демез.

Тилинг аман эсе сени,
Кесинге жау этер элни,
Тюбю алтынды иги тилни,
Ол санга бир айып бермез.

Бил, Фраги, жашау – жукълап
Уянанганча, терк кетер, тап
Сюйген балангы къучакълап
Тургъанлай да, болжал бермез!

Къули Къайсын кёчюргенди

КЕЛ

Жандан суйгеним, кел! Сенсиз къалгъанма тул.
Сюймеклик оту кюйдюргенди жүрегими!
Мен санга термилгенли кетди талай жыл.
Эшитмей къалай къоялырса тилегими?

Не этейим? – десем, хар ким, къаст тутханлай,
«Балны татыуун жау бузмаз», – халкъ айтханлай,
Дейле да, тилеп башлайма, танг атханлай:
Манга къайтар деп тилейме мёлегими!

Сыйынгы билгенге сен – жаухарса, гюлсе;
 Билмегенни кьолуна кьалай тюшерсе?
 Аллах сени манга берсе эди, берсе, –
 Кюнча, жарытыренг кьарангы кёгюю!

Сени биргенге юйюме кьууат кирир,
 Ёлген насыбыма Аллах жашау берир.
 Кьаргыыш этсем, таш да, балауузча, эрир.
 Алгыыш этсем, гюлле жасарла жерими!

Ариулукьгъа сукъланыу – дуняда тёреди!
 Гюл ийиси суймекликге кьанат береди!
 Фраги, жандан суйгенинги кенгден кёре,
 Жашау, ёлумден эсе, айт, кёп игимиди?!

Отарланы Керим кёчюргенди

ЭСЛЕДИМ

Аллах кьууанчлыкь берди!
 Сени анстан эследим.
 Чагьырдан ичип, кёрдюм
 Сени, сюеме дединг.

Узун чачынг – кьап-кьара;
 Жюрекге татлы жара
 Салдынг сен, манга кьарап.
 Ол кьалай насып эди!

Кел, сени чакьырама,
 Кьара жюрек жарама,
 Кьучакьла деп турама, –
 Сакьлау кьачаннга дериди?!

Жейранса – женгил, субай;
 Сёзюнг татлыды, бал суулай;
 Битеу дуняны саулай
 Жарытхан айчады нюрюнг!

Кюсегенде, кюн да – жыл;
 Суймеклик этеди кьул;
 Ариу жырлайды булбул,
 Кёргенде, жай гюллерин!

Кёзлеринги жарыгьы
 Берди жюрек жырымы;
 Мен булбулма, тарыгьып
 Жырлайма: О, кел бери!

Ариулугъунгу манга
Къызгъанма жан дарманнга;
Махтум-Къули а санга
Жазады бу тизгинлерин.

Отарланы Керим кёчюргенди

ШЕРБЕТ ИЧЕРГЕ КЪОЙМАСА

Мени шербет ичерге къоймаса, заман,
Ёлюрме, жау чыракъча, кетерме эрип!
Чёмюч бер, суюгеним! Аны билмез адам!
Башыма акъыл жыярма, сени кёрюп!

Мен, ажашып, кёп жюздюм океанлада;
Жол нёгер тапдым, жюрюй узакъ жоллада;
Суюмеклик ширабын ичип молжаллада, –
Дуния ариулугъу неди! – жашайма эсирип.

Суюмеклик къайнауда – жаным жашайды санда;
Сагъышым – сен эдинг кенде айланганда;
О, мен къалай... къалай жарсый эдим анда! –
Хар ууахты, къамичилей, тие келип!

Къарамынг – палач, эринле – тасхачыла.
Тынчлыгъымы буздунг, кюрешмей баш жула;
Мансурлай жашасам да, терисиз къала, –
Ызынгдан барыр эдим, жерге суйрелип!

Махтум-Къули, къууанчлы тюш къоллу болдум;
Буюрдунг да, суюмекликни къулу болдум;
Сюеме деп, мен насыпдан къуру болдум;
Болмаса да, атым турсун эсгерилип!

Отарланы Керим кёчюргенди

АНГЫЛАМАЙМА

Бир алдаулу ариу кесин манга суюдюрдю;
Ол кетип къалды да, жюрегими кюйдюрдю!
«Аны унутуп къоярма!» – дей эдим мен, алай,
Кёзлеримден бошадым, чарс жоллагъа къарай.
Бар терлик кесимдеди, кесим этдим палахны,
Къадарны эшегин тешден атдым, Аллахны
Кесинден дуния насыпны тилерге керек,
Алай Аллах манга насып жибермеди! Нек?

Женгилкъанат илячиним кёкге учуп кетди,
Уучуну унутдуруп, мени умутлу этди!
Алай мен керек болмай къалдым суйгениме,
Ол энди башха ышыкъчыкъ тапханды кесине!

Арбадан тюшген ырысхынг тас болду да кетди:
Менден ычхыннган тауукъчукъну къузгъун жетди.
Атым чыкъды бёрюге, манга ат жокъ башха,
Ушаргъа кюрешсем да онгсузгъа, жууашха.

Энди, Махтум-Къули, ынычха, къычыр сен ачы:
Бёрю токълукъгъа келеди, ауузун ачып!
Шуёхла! Батыр батырдан тууаргъа болады, –
Къоркъакъдан къалай тууар эди батыр улан?

Отарланы Керим кёчюргенди

СЮЙМЕКЛИК

Сюймеклик жоллада айландым. Андан эсе ёлюм
Иги кёрюнеди! Ол инжиуге тёзалмаз жүрегим!
Сюймекликни бийик тауун чыгъарсакъ эди кёкге,
Кёк оюлуп кетер эди, чыдаалмай ауур жүюкге!

Сюймекликсиз къалып, чыракъ да жаналмаз кесинлей,
Бёрюле да сынсыйдыла, суймеклик ауун эслей.
Сюймеклик эсиртип къояды, ичмегенлей да чагъыр,
Сюймекликни къызыуундан эрийле ташла, багъыр!

Бой салмагъан табылмаз, суймеклик келсе къатына,
Къадар окъуна жол къояр суймекликни отуна.
Жер къалтырар, океанла толкъунланырла дайым,
Сюймекликни къызыулугъун сезе башлагъан сайын!

Сюймекликден къачып, кёкде ёмюрге букъгъан жаннет,
Жаханым, жер тюбюнде бугъа, аны такъыр этгенди.
Хар ким къачханды: шо адам суймекликге бой салгъанды,
Аны кесине бий этип, къулу болгъанлай къалгъанды!

Фрагини да къачырмазча суймеклик бугъоула бар,
Бошдула бар тарыгъыулары: эшитмейди аланы къадар!
Ол азаплагъа арталда тёзалмаса да жүрек,
Чыдай, жарсый жашайма, билмей алай болгъанын нек!

Отарланы Керим кёчюргенди

НЕ ЗАТДЫ «ИГИ» ДЕГЕН, НЕ ЗАТДЫ «АМАН» ДА?

Бир жашчыкъ
атасыны

Къююнунда
соргъанды.

– Не затды
«иги» деген,

Не затды
аман да?

Тынгылагъыз,
айтайым,

артыкъгъа
санамай,

жууабын
ол атаны

китапха
салама.

– Кёк кюкюрей,
от чагъа,
жел – ахырзаманды.

Унутма
ол чакъда
айланган аманды.

Жауун
бошалды да,
кюн

Жарыгъын
тёгеди.

Ол игиди:
жол эркин

уллу,
гитчеге да.

Айланса
телисине

Жуумайын
бет,

Сабийни
къол да,

терисине

Бек аман зат
олду.

Сапынны
суюсе
жашчыкъ,

Жууунса,
ашыкъмай,

Айтама
сизге
ачыкъ:

ол
иги жашчыкъды.

Кесинден
къарысузуну

Ачитхан
айыпды.

Билмейме
Нетеме
ол къутсузуну

Мында
сагъынып да.

Бу айтады:
«Тийме сен.

Ол
сенден
гитчеди!»

Ма,
иги жашчыкъ
десенг,

Жигитди,
гиртчиди!

Биреуню
затын бийлеп,

Хурттаклап
атханды,

Айтадыла
сабийле:

Бу жашчыкъ
аманды.

Сюе эсе ишлерге, Окьургъа да бирча. Тенг болур Хар ким да билирча. Кьаргъадан кьоркъду зыкьы, Бети кьардан акьды. Ол аман жашды, сыкъкъыч, Аты да кьоркъакьды. Ма бучугъ а, таш алып, Кьаргъаны кьууады. Жигит жашны жашауу Да иги болады. Балчыкъдан чыкъмаз эссиз, Юсю-башы кирди.	Аллайгъа айтабыз биз: Бу аман, шимирди. Кьурешеди ынычхай, Кьадалып ишлейди. Бурхучукьду бу, алай Махтау тийишлиди. Бек керек заг адамгъа, Билип кьой – кьылыкьды: Ёссе да, тонгуз бала Тонгузлай кьаллыкьды. Жашчыкъ кьууанып кетди: «Энди тап жашарма, Хар иги затны этип, Амандан кьачарма». Мен иги затла этип, Амандан кьачарма.
---	---

ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Хыйса кёчюргенди

ЖАГЪАФАР

Хапарчы, чамчы, жазгъанда, сёлешгенде да, айтханына, ишине багъа бичерге фахмусу жетишген. Керти тенгликни, адамлыкъны даражасын тюз ангылагъан шуёхум Токумаланы Жагъафар кюн сайын да жокълатады кесин бизге. Бурундан бери да адам улуну бир бирге чюйре къарагъан къауумларында тырман, кёл ашау жюрюй келгенди, аллай ишлеге тубеген сагъатында да Жагъафар чамы бла хорлагъанды кеслерини терсбоюнлукъларын ангыламагъанланы.

Бу бюгюн биз журналда басмалагъан хадислени редакциягъа келтирген кюнюнде мен аланы окъуп, шуёхум иги да, керекли да зат этгенине къууанып, алада айтылгъан магъанагъа кёре былай айтдым:

– Шуёхум, сабырлыкъ, басымлыкъ адамны намысын кётюредиле. Ол а аз ышарды да: «Санга хата жетерик окъуна болса да, тюзюн айт», – деп хадиследен юлгю келтирди.

Алайда «санга да керекди сабырлыкъ», деген магъананы чертгенин ангыладым.

Сёзсюз, бёлек заман мындан алгъа ол басмагъа хазырлагъан бу кимге да акъыл берлик тизгинлени окъугъаным сайын, Жагъафарны ауазы къулагъыма эшитилмей, сыфаты кёзюме кёрюнмей къалмайдыла. Токума улу жазгъан затланы къайсы бирин да сансыз этип онг жокъду. Жагъафар жыйышдыргъан бу хадислеге да «Минги-Тауну» окъуучулары эс бурлукъларына, магъана берликлерине чыртда ишекли туююлбюз.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

ХАДИСЛЕ

Мукъминле къалай олтурсала, мен да алай олтурурма, ала къалай ашасала, мен да алай ашарма.

* * *

Мынафыкълыкъ (кёзбаучулукъ) юч тюрлюдю: ётюрюк айтады, берген сёзюне табылмайды, аманатха хыянат этеди.

* * *

Чакъырылсагъыз, чакъырылгъан жерге барыгъыз.

* * *

Бек алгъа кесингден башла: садакъаны биринчи кеси кесинге бер, кесингден къалгъанны – къатынынга, андан къалгъанны – жууукъларынга, жууукъларынгдан къалгъанны башхалагъа бер.

* * *

Араларында душманлыклары болуп жарашырға унамагъан адамлагъа Аллахны ачы жазасы жетерикди.

* * *

Эй, адам улу! Санга жетериги жазылып болса да, чекден чыгъаргъа хазыр болуп тураса. Эй, адам улу! Аздан къанмайса, кѣпден а тоймайса. Кѣлюнг ачылып, ахшы ниетли болгъан кезиуонгде бу дунияны хакълыгъын эсгер.

* * *

Кѣлюгюз жаш болуп, гюняхларыгъыз кечиле барырын сую эсегиз, ёксюзге ырахматлы болугъуз, аны башындан сылагъыз, ашай тургъан ашыгъыздан ашатыгъыз.

* * *

Харамладан сакълансанг, бек тюзлюкчуледен болурса, Аллах утала санга берген бла чекленсенг, бек байладан болурса, къоншуларынга иги болсанг, сууаплы болурса, кесинг суюген затланы халкъ да суюерча эталсанг, муслийман болурса.

* * *

Жууукълукъ байламлыкларын юзген эмда къоншуларын жарытхан инсаннга Аллах тюз кѣзден къарамаз.

* * *

Эки сауутланган муслийман бир бирге тюбеп, аладан бири экинчисин ёлтюрсе, экиси ла жаханымли боллукъдула.

* * *

Кѣлюнг ушатмагъан затны этме.

* * *

Биреу сѣлеше туруп жан-жанына къарай эсе, ол кертисин айтады.

* * *

Игиликлеринг ючюн къууанган, аманлыкларынг ючюн кюйюнген адам эсенг, сен мукъминсе.

* * *

Бир муслийман экинчи муслийманнга къылычын чыгъарса, ол аны къынына сукъгъунчунга дери, мѣлекле анга налат бергенлей турадыла.

* * *

Бир аманлыкъ этсенг, ызындан он игилик эт, аманлыгъынг жокъ-гъа чыгъарылыр.

* * *

Биреуню эки къатыны болуп, ала бир бирлери бла жарашмасала, аллай киши ахыратха жарты жаякълы болуп барыр.

* * *

Сиз ючеулен эсегиз, экигиз жашырын шыбырдашмагъыз, ючюн-чюгюзню кёлуне тиерге боллукъсуз.

* * *

Тюшюгюзде шайтан бла суймеклик оюн этип кёрсегиз, аны кишиге да айтмагъыз.

* * *

Ёлгенни иги ишлерин эсге тюшюрюгюз, аман ишлерин сагъыныудан сакъ болугъуз.

* * *

Басымлы болсанг, сени Аллах сюер, халкъ мюлкюне сугъанакълыкъ этмесенг, сени адамла сюерле.

* * *

Эфендиле фатыуа берселе да, бек алгъа кеси кесинг бла кенгеш.

* * *

Къарыусузлагъа болушууну кесигизге борчха санагъыз.

* * *

Дуняя жашауда адамлагъа эм къаты азап сынатханлагъа Аллах ол дуняда алагъа эм къаты азап сынатыр.

* * *

Къытайгъа барлыкъ болсагъыз да, билим алыгъыз. Билимли болуу хар муслийманнга фарызды.

* * *

Бек айбат ийман – сабырлыкъ эм чомартлыкъ.

* * *

Санга хата жетерик окъуна болса да – тюзюн айт.

* * *

Адамлагъа жюк болма.

* * *

Сабырлыкъ эмда басымлыкъ адамны намысын кётюреди.

* * *

Арта журегинги кыйнап турлукъ затны этме.

* * *

Экеулен олтуруп тура эсе, барып, аланы орталарына олтурма.

* * *

Атанг да, ананг да сени бирге чакъырдыла эсе, бек алгъа атанга бар.

* * *

Жаннет сизни аналарыгъызны аякъ тюплериндеди.

* * *

Аман шуѳдан эсе жангызлай кълангъан игиди.

* * *

«Дунияда иги адамла кълангъандыла», – деп ким айтса да, бек аман олду.

* * *

Биреуден экеулен акъыллыды, экеуден – ючеулен, ючеуленден – тёртеулен...

* * *

Толу билмесеги, адамгъа терслик жакъмагъыз.

* * *

Терслиги болгъаннга терслигин жетдиреме десенг, бетине урма.

* * *

Улутханы къллай тюрлюсю да гюняхды эмда сылыкъ ишди.

* * *

Къартха ушаргъа кюрешген жаш – эслиди, жашха ушаргъа кюрешген къарт – сылхырды.

* * *

Санга аманлыкъ этгенни хорларгъа сую эсенг, анга кечгинлик бер.

* * *

Игилик эте эсенг, хахайламай эт.

* * *

Аллахны санга жетерча кючю барды, сени уа Аллахха жетерча кючюнг жокъду.

* * *

Душманларынгы къатынларына бла сабийлерине тийме.

* * *

Аллах бек жаратхан садакъа – ач болгъанны тойдурууду.

* * *

Ашыкъгъан адам кёп кере жангылады.

* * *

Бу дуняда да, ол дуняда да бек иги ичги – сууду.

* * *

Улутха бергеннге да, улутха алгъаннга да жаханим буюрулгъанды.

* * *

Бир киши бла бир къатын (зийналыкъ иш бла) бирге къалсала, аланы ючюнчю нёгери шайтан болады.

* * *

Ишлетген адамынгы хакъын аны мангылай териси къургъакъ-сыгъынчы бер.

* * *

Урланганны сатып алгъан да урлагъан кибикди.

* * *

Чомартны къолундан ашагъан ашынг – дарманды, къызгъанчны къолундан ашагъан ашынг – аурууду.

САБИЙЛЕГЕ

ХАРЬЫЗ

Сары гюлден жаратылгъан,
Кеси да быдыркай болгъан.
Тургъан жери ёзен туююл,
Бахча тахтадады ююю.

Эрттен сайын сууукъ чыкъны
Татый, тангнга алай чыгъып.
Кезиу жетсе, ичин, кызып,
Чыкъ этеди аны кызыл.

Ёсе-ёсе, къолан улуу
Бола, ичи кызыл суулу,
Сапчыгъы, къатып, чык бола,
Кесин сабагъына байлар.

Бичакъ учу къатылгъанлай,
Олсагъатдан атылады,
Кызыл гирияхын ачады,
Сабийлеге къууанчады.

КИМНИ БЕГИРЕК СЮЕДИ

Окъуйма да окъуу юйде,
Мен аз табылама юйге,
Жукъу да келмейин кече,
Тансыкъ болама да гитче
Эгешчигиме хар кюнден,
Аны, кёрюрге суйгенден,
Излеп турама къуруда,
Тапмасам – кюнюм къуруйду.

Солуу кезиу жетгенлей а
Элиме жетип келеме,
Эгешчигим къоюнума
Келип къалады, къубула.
Хайда сора: кюнюбюз да,
Тюшнубюз да, тюнубюз да,
Бирге келип, озадыла,
Зауукълукъну созадыла,
Жандыракёз эгешчигим,
Къоюнумда эхчелгенин

Сюйюп, жарыйды, кюледи,
Жаншарыкъчыгы келеди.
«Кимни сюесе бегирек», –
Деп сорама да, безиреп,
– Ыннамы, – дейди, кюле;
– Сора уа?
– Аппачыгымды кюнюм!
– Сора уа?
– Гинжими, Мадинаны,
Энтта да уа Нинаны.
– Энтта уа?
Сагъышха къалды, тите
Чашчыгын, кёзюн ууа:
– Энтта уа сени, – деди,
Къаты кысып, уппа этди.

МЫТЫР

Сыртындан тюшюп турургъа
Бир бек сюеди мытыр.
Бир жумушчукъ буюрсанг,
Къарыны бурур къаты.

«Иши жокъну кюню бош»,
Олду аны адети.
Ишлей тургъанны кёрсе,
«Кёрмейин» озуп кетер.

Жастыкъ – шуёху аны,
Ундуругъу жыйылмаз.
Аллай сабий жашаудан
Чыртда юлюш алалмаз.

ТЮЕ

Бийик, узун, ёре, ёхтем,
Тохтаусуз чайыр чайнай,
Атлашын бузмай, ётер,
Бийик болмаса да чалман.

Ёркечлерин ойната,
Боюнун бурмай озар.
Анга абери айтып,
Тохтатыргъа ким базар...

САЛТА БЛА КЪЫСХАЧ

Даулашдан бошамазла
Ма Салта бла Къысхач.
Бир бирге бой салмазла,
Ол а алагъа къууанч.

Къысхач жаратхан затны
Ёхтем Салта жаратмаз.
Бир бирге сёзню сатып
Бергенча, сёз тохтамаз.

Салта, уруп, тамакъгъа
Дери кийирген чюйню
Къысхач, тартып чыгъарыр,
Артыкъда салмай кючюн.

Чыкъгъан чюйню жангыдан
Салта уруп къангагъа.
Къысхач, туруп жанында,
Къоймайды орналмагъа.

Ма алайды нёгерлик:
Ол экиси да бирге
Биширедиле ишни,
Аланы бузмаз киши.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

КАЮМ НАСЫРИНИ НАСИЙХАТЛАРЫ

Габделкаюм Насыров – Каюм Насыри 1825 жыл Сиваяж тарафыны Огъары Шырданла (бюгюнню Татарстан) деген элинде туугъанды. Ол кеп тил биле эди: тюркча, арабча, къажарча. Жашырын орус тилге да юйренип, уллу алимлике жетишгендил. Насыри дин ахлулада Татарстанны бек белгиле адамы эди.

Аны ишлеринден бири «Тарбие китабын» («Адеп-къылыкъ китабы») атасы Габделнасыр бишпап (аты «Отуз ууаз» эди), аны осуяты бла, жашы бошагъанды.

Адеп-къылыкъны жалаанда сабийни ашатхан бла ёсдюргенча аныгъал кьояргъа дурус туююлдо. Аладан сора да ата-ана сабийге хал юйретирге, тийишли адам этерге, билим алдырыргъа, адет билдирирге, не жаны бла да айнытыргъа борчлудула. Бу ишни магъанасы насийхатды – адеп-къылыкъгъа юйретю. Аты да андан «Тарбие китабыды».

БИРИНЧИ НАСИЙХАТ. Бир акъылман сабийлерин былай юйрете эди: «О, багъалы сабийлерим, айтханыма тынгылап (санагъат), усталыкъгъа юйренигиз. Мюлк бла ахча бу дуняда алай хоратадыла, алай хаух. Алтын бла кюмюш – жолоучугъа жан кьоркьюу саладыла; юйде уа аланы от, не тонаучула сыйырыргъа боллукъдула. Усталыгъ а таркъаймазлыкъ шауданды. Къолдан уста апчымаз, битеу байлыгъын суу талап кетсе да. Балаларым, ийнаныгъыз, бу бош хапар туююлдо. Усталыкъгъа да юйренигиз, адеп-къылыкъ да билигиз.

ЭКИНЧИ НАСИЙХАТ. Биреу къартладан бек акъылманына былай тарыкъгъанды: «Ол адам мени ол жерде аманлагъанды». Акъылман къарт анга былай дегенди: «Сен а ол адамны ашхы ишлерин айтып махта: бети уялсын».

ЮЧЮНЧЮ НАСИЙХАТ. Бир патчахны бир ненча жашы болгъанды. Биринден къалгъанлары ёсюмлю, ариу агъачлы. ушагъыулу жашла эдиле. Ол а алаша, къарыусуз, кьутеуз-кьюуатсыз эди да, аны патчах суймегенди. Алай ол жаш акъыллы да, уллу билимли да эди. «Атам, – дегенди ол бирде, – алаша, алай акъыллы адам генезир ёрекадан игиди, алайды да? Не затны да къыйматы аны уллулугъунда, гитчелигинде туююлдо. Хамамны жылытхан ташла уллуладыла, алай аланы арба жюгюн шайгъа алыргъа боллукъду. Не гитче инжи да он алтындан багъады». Атасы, диваннга жыйылгъанла да жашны акъылына огъурап, жарыкъ кюлгендиле.

Алайды да, жашым, акъыл бла билим адамны опурагъында туююлдо.

ТЁРТЮНЧЮ НАСИЙХАТ. Локъман хахимге: «Сени акъылманлыкъгъа ким юйретгенди?» – деп соргъанларында. ол: «Аякъларын къайры салгъанларын билмеген сокъурла», – дегенди.

Жашым, Локъман хахимни сёзлеринден иги хыйсап эт. Серле бла генезирле къарангыда айланадыла. Ала, сокъурлача, къармала, тюртюле жюрюй, абынадыла, жыгъыладыла. Сагъыш этмей сёлеше, башларына палах келтиредиле. Акъылман аны ючюн айтханды серледен бла генезирледен юйреннгенме деп.

БЕШИНЧИ НАСИЙХАТ. Бир намысы-сыйы жюрюген адам, билим алсын, адеп-къылыккъгъа юйренсин деп, жашын аты айтылгъан алимге бергенди. Бергенди да: «О, устазла устасы, бу балагъа билим бер, алим да, акъылман да болсун», – дегенди. Алим устаз жаш бла кёп юрешгенди, окъутханды, насийхат этгенди, алай жашны къулагъына жукъ кирмегенин кёрюп, аны атасын къайтара: «Бу бала билимге алай сангырауду, муну окъута, кесими менгиреу болуп баргъанымы иш да сеземе», – дегенди.

АЛТЫНЧЫ НАСИЙХАТ. Бир патчах, тенгизни кыдыра, кемеде бир уланнга эс бургъанды. Ол, сенгилдеген тенгизде кемени халындан аз да хапары болмай, къоркъуп, жилягъанлай тура эди. Уланны жапсарып юрешгенликге, ол жилягъанын къоймагъанды. Бу хал патчахны жарсытханды Аны жыйынында болгъан бир акъылман: «О, уллула уллусу, унасанг, мен ол жашны тынчайтыр эдим, – дегенди, – аны тёзюмлю этер хыйлам барды». «Сюйгенинглеи эт», – дегенди патчах. Сора акъылман тенгизчилеге: «Жашны байлап тенгизге атыгъыз!» – дегенди. Жипни кыйырындан тутуп, жашны суугъа атхандыла. Экинчи кере атып чыгъаргъандыла да, жаш шошайгъанды. Ол кесин ол дунягъа барып келген сунуп тура эди. Патчах акъылманны амалын жаратып: «Хыйланг а неде эди?» – деп соргъанды. Ол былай айтханды: «Бу жаш тенгизге биринчи кере чыккъанды да, адамла суугъа къалай батханларындан хапары болмай, хатасыз баргъаныбызгъа къууаналмай эди».

Жашым, тюз ол уланча, чархына-санына ауруу синггинчи, адам саулугъуна къууана билмейди.

ЖЕТИНЧИ НАСИЙХАТ. Бир патчахдан жашына уллу байлыкъ къалгъанды. Патчах халал, жарыкъ кёллю адам эди да, алтынларын онга-солгъа юлеше, къуллукъчуларын, аскерчилерин, тегерегиндегилерин да къууандыргъанлай тургъанды. Бир жол ёзюрлеринден бири, ачырма деп сагъыш этмей: «О, патчах улу, сени ата-бабаларынг бу байлыкъ хайыргъа къорасын деп жыйгъан эдиле. Былай бош чомартса, жашауунг алдады, алыкъа санга алтын керек болур», – дегенди. Патчах улу, бу сёзлени жаратмай: «Не эди да? Мен той-оюн этерге, саугъала юлеширге сюеме. Мен байлыкъгъа къалауурладан туююлме», – деп къойгъанды. Жашым, керексиз жерде кыызгъанч болургъа жарамайды.

СЕГИЗИНЧИ НАСИЙХАТ. Эки къарындаш жашап болгъандыла. Бири патчахха къуллукъ эте эди, бири уа ёз кыйыны бла жашай эди. Бир жол патчахха къуллукъ этген бай къарындан жарлы къарындашына: «Патчахха къуллукъ этерге нек бармайса? Барсанг, былай

кыйналып жашамаз эдинг», – дегенди. «Сен а кеси кыйынынг бла нек жашамайса? – деп сорганды жарлы кырындаш. – Бедишден бла учузлукдан кери болур эдинг». Аккылманла: «Ёз юйюнгде дыккы кыбынынгы татхан кёп да игиди, алтын кыптал кийип, биреуге шапалык этгенден эсе», деп бошму айтхандыла?» – дегенди.

Кыйынынг бла алган бир шайынг жалынчак болуп алган минг шайдан багдады.

ТОГЪУЗУНЧУ НАСИЙХАТ. Бирде аккылманланы Нуширван патчакны кыаласына кенгешге чакыргандыла. Аланы ичлеринде Бозаржумхур да болганды. Ол, даулашха кыатышмай, тынгылап турганды да, анга: «Сен кенгешге нек кыатышмайса?» – деп сорганды. Аккылман былай дегенди: «Ёзюрле да хакимле кибикдиле: сау адамга дарман кереклеси жокъду. Кырайма да, мени сёзюм керекли туюлсюз, сиз хар нени да тюз айтасыз».

Жашым, Бозаржумхур санга иги дерс берди: аккылманла окыуна, керек болмаса, сёзге кыошулмайдыла. Адамны аузуна чапхан а аман кыылыкды. Кенгешге кыатышыргыа сюе эсенг, селешген тохтагынычы сакыла.

ОНУНЧУ НАСИЙХАТ. Айтхылык кызауатчы Аскендирге былай сорганды: «Батышны, Чыгышны да кыалай онглаганса? Алгынынгы патчакла не аскер, не хазна аямагандыла, сенича аллай бир кыыралны бийлеялмаганды ансы. Аскендир былай дегенди: «Мен кыыраланы алганлыкыга, адамларын кыйнамаганма. Патчакларын а иги бла эсгергенме».

Кёремисе, жашым, адепли адам кыалай кючлюдю? Халаллык бла эслилик алмазлык кыала жокъду дуняда. Кимге да халал, жандауурлу болургыа керекди. Жауларынга окыуна аман айтма.

Басмагыа *БИЙЧЕККУЛАНЫ Тахир* хазырлаганды.

ЧАЛ САКЪАЛЛЫ КЪАСПОТ

Чал сакъаллы Къаспот эл ныгышыны төрүндө олтурган, чамга да уста кишиледен бири болганды. Бюгюнча туююл эди. Ол заманда чам эте да билгендиге, кесин масхараганланы да ангылагандыла, чамга кьозуганланы уа сылжыратырдан кьалмагандыла. Чамны кючю уллу эди. Къаспот жашаган элде Курнаятдан келин болганды. Бир кюн элге атасыны эгечин кёрюрге энди мыйыкь жюлюй башлаган жаш келеди. Ол узакь тау эл болганлыкьга, туура Малкьардача, кьысыр кьаяланы кьучагына кирип турмайды; тийреде мал отлар, бузоу кютер жер эркинди. Жаш да ата жууукьларына келип, аты бираз эс тапхандан сора, иерни тешип, жапмада бир мюйюшге салып, атын эл кьыйырында жашил талага элтип, кёз туурада кишенлеп, жюгенин да алып, юйге кьайтды.

Ныгышда олтурган кьартла жашны тыш элли болганын билгендиге, «тил кьашыргьа», аууз жетдирирге, чам этерге хазырлангандыла. Кьонакь бир ненча кюнден юйюне атланыр заманы жетгенде, атын юйге келтирир орунуна, нек эсе да, жюгенин тугул чёргеп, сол кьолу бла кьоюнуна кьысып, иерни уа ал кьашына бармакьларын илиндирип, сыртына атып, ныгышда кьартлагьа да салам берип, аты таба тебиреди. Къаспот излеген да ол болур эди... Кьонакьны ызындан иги эшитдирип: «Бу сейирлик атны кёрюгюз, иери да белине не тап жарашады», – деп масхаралады. Бирси кьартла да анга кьошулуп, андан–мындан чам этип:

– Тейри адамы, чаришге салсанг, биринчи келликди,... атлашы тириди,... атха айтырыгьынг жокьду, кьумалыгьа ушайды,– деди. . .

Жаш аны сылжыратханларын ангылаганды, алай жууабын бермей кетсе, ол Курнаятчы боллукь туююл эди. Ызына айланып: «Ай, атладан ангылауугьуз а барды, алай масхара этерге кюрешген «эшеклени» кьатында кьумалы кёрюнеме ансы, менде сиз чертирча уллу энчилик жокь эди», – дегенни айтып, атлашын бузмай кетди.

Керми хапар

Жетмишинчи жыллада Акь-Суу совхозну урунганлары, эллиле да чалгыны ауузу илинирча жерде ёре суюлген чёп кьоймай чалып болгандыла. Иш юсюнде чыныкьган таулула ара мюлкню айнытыгьа дайым кьадалып кюрешгендиге. Эл башында чаллыкьлада – «Кьозу ойнаган» бла «Сары талада», «Кёлле» тийресинде акь суучула жыйын болуп мюлкню малларына иги кесек бичен этип тургандыла. Хар замандача, узунуна барган кьалын дуруланы айландырып, кюннге бираз кьыздырып, батан этип, ала лыбыры алынырча чёкгенден сора, терк окьуна гебен этип бошадыла. Ташыуулну заманы жете келгенде, мюлкню башчысы Геккиланы Далхат бир кьауум жууаплы кьуллукьчу бла «Сары талада» биченнге кьараргьа барадыла. Бир ненча жерде гебен суюлген ыз бар, алайчыкьны да былай алаша жашил алысынчыкь басып, гебен а жокь... Далхат (жаннетли болсун) сейирге-тамашагьа кьалып, гебенлеге «аякь» кьалай бла битгенин билалмайды... Бери техника жанламагьаны шарт кёрюнеди, ат, эшек туякь ыз да эсленмейди. Мюлкню малларына керек

тенгли бир бичен кьошлагъа ташылып, тишлеге къаланнгынчы, элге чѐп кийирирге кьоймаучу эдиле. Аны себепли Гекки улу кече къалауурла бла бирге «Сары талада» къалып, биченни заманындан алгъа ташып башлагъанны тутаргъа келишедиле. Эртгенликде танг белги бере башлагъанлай, жомакъдача, гебен жеринден тебип, эл таба ташаяды. Къалауурла Далхатны башчылыгъында аны ызындан элге дери келедиле. Бир заманда гебен, бусагъатда Кучмезов атлы орамда юйледен бирини аллында мал оруннга жууукъ жерде, тохтайды, тюбюнден алаша ёсюмлю, добар кишичик (аты, тукъуму да элде белгилиди) чыгъып, мулхарладан юсюнбашын къагъып, тюз да Далхатны аллында сюелип къалады. Гекки улу, аны кѐргенлей, къалауурлагъа айланып: «Бу адамгъа энтта биченнге кьол жетдирсе, жукъ айтмагъыз», – деп, бурулуп ишине кетип къалады.

Миллетибизде ма аллай къарыулу адамла болгъандыла.

* * *

Биз башда айтхан киши кѐчгюнчюлюкню заманында жалгъан дау бла Сибирьни тутмакъларын да кѐргенди. Ары келип, тутмакъла тургъан гытыны ичине киргенлей, уллу санлы, борбайлы киши (баям, ол аланы арасында низамгъа къарачу болур эди) бармагъын бюгюп, жерлешибизге бери аллыма кел деп, кѐргюзтдю. Тутмакъда олтургъанланы жорукъларын биргелерине турмагъан адам къайдан биллик эди, мыгъыр атлай, ашыкъмай жанлады. Мында олтургъанланы хар бири да мени айтханыма алжаусуз бойсунургъа керекдиле дегенни айтып, таулу кишини тарт-соз этип, аман сѐзле да къатлады. Эриши сѐлешгени ючюн къаны къартыкъгъа сыйынмай (къарыуун биле болур эди), жумдуругъу бла жетдирирге кьоркъуп, низамчыны кериллип, кьол аязы бла кьулакъ артына уруп жибереди. Ол ауур адам сюелген жеринден, ток ургъанлай, учуп барып, башы бла къабыргъагъа тийип, иги кесекге эсин ташлайды. (Айтыулагъа кѐре, андан сора аякъланмай къалгъан эди). Аны кѐрген «бегеуолле», не этерге билмей, сойланып жатхан башчыларына да, мынга да кезиу къарап къаладыла. Ол кюнден сора таулу жашны тутмакъланы араларында намысы жюрюп тебирейди, андан оноу соруп башлайдыла. Ортаны айырыргъа тюшсе, бир заманда сатлыкъ оноу кьурамагъанды, тюзлюкню жакълагъанлай тургъанды. Ишлемесе да, анга киши жукъ айтырыкъ туююл эди. Болсада, тутмакъланы биргелерине ишге да жюрюгенди, эки адамгъа салыннган борчну тамамлап тургъаны себепли, ашханагъа келсе, анга экеулени юлюшюн бериучю эдиле. Сибирьден юйюне кете туруп анда болгъан тутмакъла барысы да бир тизгиннге сюелип, таулу жашны сир туруп, уллу сый–намыс этип, алай ашыргъан хапар барды.

* * *

Сексенинчи жыллада Коммунист партияны тизгинине кьошулуп, къызыл тюрсюнлю китапчыкъгъа ие болур ючюн, кѐп сынауланы ётерге, ол санда партияны жорукъларын азбар айтыргъа, конституцияны иги билирге керек болгъанды. Андан тышында, къылыгъынг, жашаугъа къарамынг, уруннган жерингде намысынг къалай жюрюгени, юйюр жашауунгда болумунг къаты тинтиле эди. Ол жыллада бир онглу адам партияны

тизгинлерине кышулама дегенинде, район комитетни энчи комиссиясы жыйылып, анга аясуз соруу этгендиге. Бир да, не айтырса, хар сорууга тынгылы жууап табып, не жаны бла да билими, ангылауу болганын кёргюзтеди. Комиссияны келечилери да ыразылыклары билдирирге хазырдыла. . . . Болсада аладан бири кишини жашау болуму бла байламлы бир ненча соруу берирге таукелленеди. . . . Сен, дейди ол, партияны тизгинлерине кышулурга хазырлыгынгы кёргюзтдюн, алай эки фатарын болганын эшитгенбиз, ол партияны келечисине келишмеген шартды, бирин кыралга кайтарырга ыразымыса, деп сорду.

– Охо да, алай керек эсе, берейим. . . .

– Арбазында сюелген эки улоудан бирин кыралга ётдююрге керегин тап кёремесе?

– Да не этерикме, айтханыгызга боюнум кылдан иничкеди.

– Сен ахчаны эркин журютгенинги, ушхууур этерге баггалы ашханалагга барырга суйгенинги да эшитгенбиз, партия ючюн ол затладан тохтааллыкмыса?

– Алай керек эсе, не мадар, андан да тыйылырма. . . .

– Керек кюнде кырал ючюн жанынги уа бераллыкмыса?

– Энди берликме! Манга аллай жашау неге керекди!

* * *

Кёчгюнчюлюк жылла. Жаз башы. Малланы тау жайлыклагга чыгарырдан алга эллиле сюрюуле кечинирик жерлерин хазырлай тебиргендиге. Бир аягын уруш аулаклага кююп кайтхан таулу киши да эки аймойюз ёгюзню арбага жегип, анга да юйюнде сакланган эки иригин да бир бирге ал аякларындан байлап салып, узак жолга атланады. Кюн ортага бир кыргыз юйюр кюш салып турган жерге жетеди. Хар алайтын ётген адам кюшну тебен жанында асыры сууукдан, тиш кьаматхан шаудандан суу татмай кетмегенди. Кыргызлы да, адам келгенин керсе, не ишин да кююп, шаудан кьатына тигелеп, жолоучу бла иги кесек ушак этип, эрикгенин кетериучю эди. Бек суйгени уа, жалан аягын сууга сугуп, кайсыбыз кеп турлукбуз деп ёчешип, ол юйренген адам а хар заманда кьытып, нохтабауун алмай жибермей болганды. Жангы жолоучу бла да тюз алай келишип, ёчге ирик саладыла. Бираз турганлай кыргызлы суууксурап, эти кегерип тебирейди. Таулу киши, олтурганьча, тепмей турады. Кыргызлы, болалмай: «Абай, мен андан ары тезалмай», – деп, аягын суудан алады. Кюшуна барып, жараган ири_кни келтирип, арбага атады да, сен кьытдын дегени айтып, кьол тутушадыла. Таулу киши арбага мине туруп, аны агьчдан ишленген жалган аягы эсленирча, бухчагын ёрге кайырып, алай олтурады. Кыргызлы аны кёргенлей, бети тюрленеди, болсада кьытдырганыма кьол тутушханбиз, ирик анангы сютюча халалынды деп, алай ашырганды.

* * *

Хамит бла Солтан кьоншуладыла. Энди экисини да жыл санлары жетмиш жылдан атлапды. Гитчеликден окуна жашырын сёзлери болса, бюгюн да ич дунияларын жалан бир бирге ачык этедиле.

Бир кюн Хамит, болжалгъа салмазча жумушу болуп, Солтанны юйюне баргъанды. Керек кюн ёлген анам дегенлей, керекде тенгин юйюнде тапмай, ызына кетгенди. Бир ненча сагъатдан жангыдан къайтып келгенди... Жокъ... Дагъыда ауукъ замандан келгенди. Жокъ... Тёртюнчю кере, кюн да батып, ингирикде кёз байланыр заманда Солтанны арбазында аны юйдегиси бла бетден-бетге тюбеп къалады. «Келин, тейри энди уа бир амалы бар эсе, тенгим бушто «буууп» бошاپ эки жашил кёзюн телевизорга аралтып тура болур!» – дейди Хамит. «Аллах хакъына, алыкъын келмегенди... Сен бюгюн муну быллай бир къазауат этип нек излерге къалгъанса?» – деп жууаплайды келин. Хамит а: (тенгине ич сёзюн айталмай къалгъанына ачыу этип, ачыуланнганын ичинде тыялмай). «Анга къарап нартюх бахчамда бодуркъу ишлерик эдим», – деди.

* * *

Элли урунганланы къолунда чалгъы, сенек, бахса туталгъанлары барысы да къышха бичен хазырларгъа киришипдиде. Эл тийресинде чалгъанланы кёбюсю батанла окъуна сюеп бошагъандыла. Анда-мында гебенле да кёрюнедиде. Бизни Къаспотдан бирсиле чалгъыны кезиуонде къол аязларында бир кере берч алышып бошагъандыла. Къаспот а, энишге чыкыгъан улоу болса, чачын аны гулласында желге тарата, ёрге баргъан болса, анга сафар бола, заманын ёлтюре айланады.

Бир кюн ингирикде Къаспот юйге келгенлей, атасы аны къолундан тутуп, элтип барып бауда тагъылып тургъан ийнекни кёргюзтют:

«Жашы, сен сагъыш этгенден, бу мал къышда кесине ышнырылыкъны къайдан табаргъа боллукъду?»

Жашы уа: «Атам, кёресе да ийнекни къаллай уллу башы барды. Кеч болгъунчу, манга ышанмай, сагъышын кеси этсин», – деп, баудан чыгып кетди.

* * *

Элде биреулен къоншусундан бузоулу ийнек сатып алгъанды. Ол кезиуде юйюрюн гитче келини да сабий табып, ата юйюнде «белин къатдыра» болгъанды. Жыл да озгунчу, биягъы ийнек бузоу тапханды. Юйюр тамата кесин таныгъанлы бери малчылыкъда урунуп келгени себепли, ол ишге уллу сейир этмегенди. Ашын кирпичдерча элпек тапхан мал бугъа кёрсе, кёзлерин сюзюлтют къоюучуду. Тёлю къошулгъанына къууанганды. Уууз сютден, бишген ырпысдан да къоншулагъа юлюш чыгъарып, кеслери да ашап, жашауларын андан ары бардыра болгъандыла. Келинчик да жетийайлыкъ къызчыгъын бешикге бёлеп, жукълатып, аш отоуда кюреше тургъан къайын къызына болушуп тебирейди. Келинчик къайынларыны барысына да къабыргъасын жарашдыргъан, намысдан-къылыкъдан да ариу юлюшлю болгъан, аллай бир огъурлу адамды. Экиси да аш отоуда тиширыу ишлени да бошاپ, энди бир чай ичейик деп, хант къанганы артына олтурадыла...

Къайын къызы: «Келинчик, тунгуч баланг жилиуукъ эди ансы, къызчыгъ а ашын тапса, къуру жукълап тура болур дейме...»

Келинчик: (эки кёзюн какъмай, терезе ауузуна аралып) «Хау, кый-намайды», – деди.

Къайын кызы: «Нек эсе да бир башха кыйгынг болганча кёрюнесе. Менден жукъ жашырмаучу эдинг да, не жарсыуунг барды?»

Келинчик: «Угъай-угъай! Аттыгъа бла анныгъа айталмайма ансы, биягъы кыарын сууум барды... Букъдурганым олду».

Къайын кызы: «Ол а букъдурурча шарт тойюлдою, бютюн нохтабау излеген сыйюнчюдо. Бусагъат, тохтачы. (Терк-терк атлап, бирси отоугъа киреди, анда атасы бла анасы телевизоргъа кыарай турадыла). – Атты, ання, нохтабаугъа не берликсиз, сыйюнчюм барды?»

Анасы: «Нохтабауну багъасы сыйюнчюге кёре болуучуду, айт! Иги хапар эсе, кьол аязынгы жылыгырма».

Къайын кызы: «Келинчикни кыарыны барды...»

Атасы: (кёп сагъыш да этмей) «О-о-о, неди бу, кьоншубуздан келген ийнекге ушаш!!!»

* * *

Юйюрге хар сабийни хунери, билимге итинмеклиги, кылыклары бирге ушамагъаны дуниягъа да белгилиди. Мен хапарын айтырыкъ Тогъай элде намысы-сыйы жюрюген адамны кьартлыкъ жашыды.

Китапны кёрсе, кёзлерине, кызыл кумачха кьутурган бугъача, кьан чабады. Окъургъа сыймейди. Жангыз билгени, кишенленип, отлауда турган атланы «бугъоуладан» азатлап, тер кёмюк этгинчи кыйнагъанды. Атланы иелери жашха ариу айтып, урушуп, бирде кьол жетдирип да кюрешгендиле, хылисин тыялмагъандыла. Болалмагъандан сора Тогъайны атасы ныгъышха чыкыганлай, кишиле муну тыяр амалыбыз кьалмагъанды, жашынгы оноун эт деп, кьаты сюелгендиле.

Тогъайны атасы: «Сиз анга сёзюгюзню кьоратмагъыз. Атны отлаугъа жибергенде, бир амал этигиз да, сыртына китап кысып кьоюгъуз. Ол заманда кьатына барлыкъ тойюлдою».

...Атасыны ныгъышда айтхан сёзлерин тенглери Тогъайгъа андан да кьаты чам этип жетдиргендиле. Китапдан быллай бир нек кьоркъаса деп сылжыратхандыла. Атасыны этгени ичине ётюп, терен сагъышха кыалып, юйге кечигип келеди.

Атасы: «Жашы, нек кеч келесе, кыйда мычый кьалганса? Ы-ы-ы?»

Тогъай: «Атам, бизни орамгъа ким эсе да китапла атып кетгенди да, элни тегерек айлынып келеме».

* * *

Къарачай-Черкес кырал университет. Къойчуланы Дахирни жашы Аскерби бийик билим берген окъуу юйге таматалыкъ этген кезиудю. Жыл сайын мында кырал экзаменле бериучю заман жетсе, сынауланы бардырыргъа таматалыкъ этерге белгили алимле Гузеланы Жамал неда Улакъланы Махти чакъырылыучу эдиле. Бу жол Махти барады. Ол ректорну кабинетини ал отоууна кирсе, алайда уа Махти да иги таныгъан, Къочхарладан бла Текеладан, эки белгили устаз ректор бла тюбеширге деп келип, сакълап болгъандыла. (Аскерби Дагировични заманында да, бюгюн да малкъарлыла ректорну кабинетине эшик какъмай киредиле). Аны себеп-

ли Махти, ал отоуда олтурганла бла жарыкъ саламлашып, Къойчу улу аланы да кёрюрча эшикни ахырына дери кенг ачып: «Аскерби, «ууакъ аякълыла» жыйылдыкъ, бизге не оноу», – деп, харх этип кюлдю.

* * *

Малкъар халкъда Киштиклары Далхатны не бир чамын, не бир ариу сёзюн эшитмеген хазна адам болмаз. Юйдегиси Эхчиланы Фазийка да, Далхатны кылыкъларына иги тюшюнюп, эшитирге суймеген чамына къулакъ «суюмей» къоюучу эди. Бир кере Далхат сёлеширге суйген эллилеринден бирине тюбеп къалады. Экиси да иги кесек заман ёлтюрөдиле. Далхатха кетерге керек болады, алай ушакъ нёгери жибермейди. Киштик улу, алжаусуз сылтау керек болганын ангылап: «Айып этме, эчким сегиз улакъ тапханды, къараргъа керекди», – деп, муштухул арбазына кирип кетеди. Бир эллисини малчылыкъда бай иш сынауу болганылыкъгъа, Далхатны айтхан сёзлерин жутду, къырал улоугъа минип, шахарда ууакъ-тюек жумушла тамамларгъа атланды. Жолда бара, Далхатны айтханын мыйысында «кыйнага» келип, эчки бирден сегиз улакъ къалай тапханды деп, терен сагъышха кетеди. Малчы жылларын эсгереди. Жашауунда аллай шартха тюбемегенди. Бар сагъышларын эчки бла улакъла алгъан киши, шахарда жумушун да тамамламай, тюзюнлей салып Далхатны юйюне барды. Арбазгъа атлагъанлай, Фазийкагъа тюбеп къалады.

– Келин, бюгюн Далхатны манга айтханы сагъышларымы алып, шахаргъа нек баргъанымы да унутуп къайтханма....

– Оу, кюнюм!!! Не бла жанынгы къыйнагъанды? Татлы жашаучу ушай эдигиз да?

– Эчким сегиз улакъ тапханды, къараргъа керекди деп, мени айта турган сёзюме тынгыламай, юйге кирип кетгенди. Эчкисин, улакъларын да бир кёрлюк эдим.

– Эчкиси аллынгда сөөлип турады, улакъла уа – кими къайда, – деп, Фазийка да кишисини этген чамына кюлюмсюрөди.

* * *

Киштиклары Далхат, хар замандача, танг аласында туруп, малчыкъларын кютюуге чыгъарып бара турганлай, къоншу жашладан бири эки ийнекни да сюрюп, ызындан жетди.

Жаш: «Далхат, салам алейкум!»

Далхат: «Уaleyкум салам, жигит!»

Жаш: «Далхат, мал къыстаргъа жашладан юйде адам жокъмуду? Къайдадыла?»

Далхат: «Ала жетгенли манга да бет нюр чапханды.... Бийле жукълайдыла, къулла ишлейдиле».

* * *

Огъары Малкъарда къоншулукъда жашагъан эки къатын, къол урчукъларын да бура, жапмада олтуруп, эл хапарланы элекден ётдюре болгандыла. Эл къуллукъчуладан тебиреп къырал башчылагъа дери кимни къалай ишлегенин, не этгенин сюзюп, хар бирини оноуун этип бошагъандыла. Тынгылап, бирез эс тапхандан сора тиширыуладан бири:

– Келин, арууунгу алайым, жашларынгдан а санга кьайсы иги кьарайды?

– Москвада жашым...

– Кьалай?... Мен билип юч жашынг барды да, ала элден окьуна чыкьмайдыла. Кимни айтаса?

– Манга ай сайын кьартлыгынгга жарат деп, ахча жибертип тургьан Владимир Путин мени жашым болмай, кимникиди да!?

* * *

Хасанья элде адамлагьа сёзю бла, иши бла да жарагьан бир огьурлу киши жашагьанды. Быллай адамны атын букьдурур кереги да жокьду. Хасаньячыла сёз Мамайланы Магометни юсюнден барлыгыын, айтмасакь да, билгендиле. Магомет (жаннетли болсун), кертиси бла да ариу сёзлю, иш кёллю, сабыр акьыллы, бек огьурлу адам болгьанды. Кьырал кьулулукьда, жамауат жумушда да алчылыкьны байрагьын бийикге кётюргенлей тургьанды. Алма терегинден узакьгьа тюшмейди дегенлей, жашы Исхакь да, кесича, иште чыныкьгьан, кьаты адамды. Дуния кезиудю. Энди Магомет, жыл саны келип, юйюнде туудукьларын ийнакьлай, бахчасында сап-сары лимонла ёсдюрюп, хар арбазына киргеннге юлюш чыгьара, кьартлыгыын булжута турады. Исхакь а танг атхынчы ишге кетеди, кеч келеди. Солуу, не байрам кюн болмаса, атасы бла олтуруп, ушакь этерге заман тапмайды. Кьарг Исхакьгьа тансыкь болуп, айталгьан а этмей, ичине басып тургьанды.

Бир кере Магометни кьысха жууугьу Токумаланы Жагьафар кьартны бир кёрейим деп, кьонакьгьа келеди. Иги кесек олтурады. Кёп хапар айтдыла. Ингирликде кёз байлана юйюне атланады. Жагьафар юйден чыгьа, Исхакьны кёрмей барама, тансыкьлыкь саламымы айтырсыз, дейди.

Магомет да: «Жагьафар, жашны кёрсенг, сен да менден салам айтыргьа унутма», – деди.

* * *

Халкьыбызда бурун заманладан бери жюрюген жер атланы тинтип кьарасанг, барысы да айтылгьан магьаналарына келишген этедиле. Болсада былайда даулашха кириширча жер ат барды. Сёз ючюн, бюгюнлюкде жер аламында жашагьанланы арасында жаханымни не болгьанын кёзю бла кёрген бир инсан бармыды? Жокьду... Алай эсе, Тьрныаууз шахаргьа кьарап тургьан кьаяланы ары жанында «Жаханым кьол» деп чаллыкь жер барды, анга ат кьайдан эм кьалай бла берилгенди? Сиз аны жууабын излей тургьунчу, ол чаллыкь жер бла байламлы эшитген кьысха хапарымы айтайым.

Тьрныаууз шахарда намысы-сыйы да жюрюген, уллайгьан жыл санын хорлап тургьан бир жигит эфенди болгьанды. Чалгыны заманында кюл бетли гьрайтына иер салып минип, чалгысыын да инбашындан салындырып, «Жаханым кьолгьа» чалгыгьа жюрюп болгьанды. Кюнлени биринде, тюш кезиу болур эди, эфендини юйюно аллына женгил машина келип тохтайды. (Сизни суймегенле эфенди излей чыкьсынла) Андан

орта бойлу эки киши тышюп, эфендини кьабакъ эшиклерин кьагдадыла. Эшик ачылады. Эфендини гитче жашчыгъы, кьолчукъларын да кьара мазут этип, арбазда аякъ машинасы бла кюреше турады.

Кишиледен бири: «Жашчыкъ атанг керек эди, кьайдады?»

Жашчыкъ: (Келгенлеге иги ыразы болмай) «Эртгенли гырайтына минип, «Жаханымге» кетгенди», – деди.

Экинчи киши: (Абызырап, тили бюлдюрдю эте) «Ассыдан туу-угъан, с-е-ен неле жаншайса? Атанга алай нек айтаса?»

Биринчи киши: (Урушуп) «Ким йюретгенди таматала бла ачы сёлеширге?»

Жашчыкъ: (Кишилени терс ангылагъанларын айырмай) «Сиз сордугъуз, мен жууабын бердим... Ийнанмай эсегиз, «Жаханым кьолгъа» барыгъыз... Атам анда чалгъы чала турады. Болушургъа унутмагъыз!»

* * *

Кьоншу элде бир огъурлу адам ёлюп кьалгъанды да, эки элни эфендилери да жыйылып, аны асырай болгъандыла. Ёлюм соруп келмейди, ол кезиуде эфендисиз кьалгъан элде да биреулен ауушады. Адамла сагъышлы боладыла, не этерге билмейдиле. Кьоншу элге барып, эфендилерин алып кетерге да ийменедиле. Сагъыш этгендиле да, элде эфендилени санауларына кирген, алай санда уа болмагъан бир «жарты моллагъа» адам жибергендиле:

– Уфуй, сен эфендилерибиз бардырыучу ишлеге кьатыша тургъанса... Элибизде ауушханны керти дунясына, дин жорукълагъа тийишлиликде, айыпсыз ашыраллыкъмыса?

– (Кёкюрек кьангасын тюзетип) Аны не кьыйынлыгъы барды, мен ашырычаларыгъыз кёп болсун ансы, ишими бек айыпсыз тындырырма!!!

БАНАХ

КЪУЛИЙЛАНЫ БОРИС: «ХАР СУРАТ ДА ЖЮРЕГИМ БЛА ЁТЕДИ»

КъМР-ни халкъ артисти, музыкант, СКГИИ-ни профессору Къулийланы Борис республикада, Шимал Кавказда да бек белгили режиссёр эди. Ол театр искусствобузну кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора кётюргенледенди. 1963 жылда Щепкин атлы театр училищени малкъар актёр студияны санында бошагъанды. Кёп да бармай ГИТИС-де режиссёр факультетге киргенди. Курсну таматасы айтхылыкъ режиссёр А. В.Эфрос эди. Къулий улу Малкъар театрдан сора да орус, къабарты, ингуш театрлада да салгъанды оюнла. Аны хар жангы спектакли авторну бизге жангыдан ачады, актёрланы фахмулары да шарт кёрюнеди.

Кёп болмай ол жашаудан кетгенди. Аны эсгере, режиссёр бла интервьюну беребиз.

МЕДИЦИНА УЧИЛИЩЕДЕН – АКТЁРЛУКЪГЪА

– Къыргъызда, Къазахстанда ёсген тёлню кёбюсюнден эшитгенме: актёр неда жырчы болургъа суйгенме, деп. Сени жолунг а искусствода къалай баиланганды?

– Мен сабийлей да музыкагъа, литературагъа жууукъ эдим. Атам, назмула жазгъандан сора да, ариу жырлагъанды. Анам а белгили къобузчу Къазийланы Билялны сохтасы болгъанды да, къобузгъа уста эди. Мен – гитарада, къарындашым Радес аккордеонда сокъгъанбыз. Школда окъугъан кезиуомде, эришиулеге, олимпиадалагъа къатышып, саугъала алып тургъанма. Жырлагъан, тепсеген да этгенме. Къысхасы, музыкалы юйюрге ёсгенме. Алайды да, жолум искусствогъа болгъаны ачыкъ эди. Аллах да музыкагъа, сахнагъа бергенди фахму. Ойнаргъа бек суйгенме.

Нальчикге къайтханда уа, медицина училищеде окъугъанма. Аны бошасам, Ростовха барыргъа эди муратым. Ол кезиуде Москвада окъурукъ малкъар студиягъа жашла, къызла алгъан билдириуню кёреме. Алай бла андан ары къадарым белгили болады. Радес а хирургга окъугъанды.

Щепкин атлы училищеге киреме деп келгенимде, башчала экзаменлени берип бошай тура эдиле. Фахмулу актёр Рахайланы Таубий келтирген эди. Ол а Къыргъызда биз жашагъан элде клубну таматасы болуп тургъанды.

- Ма ол мен айтхан жашчыкъ,– дейди комиссиягъа.
- Не зат кёргюзтюрге сюесе? – деп сорадыла.

– Не зат керекди сизге уа? – дейме. – Гитара беригиз да, тепсеп, сокъгъан да этейим. Ары дери чыганлы ансамбльде ишлеген эдим.

Москвадан театр училищени бошاپ къайтама. Диплом оюнланы барында да ойнайма. Хар загым тап эди. Алай актёр факультетде окъуна режиссура бла кюреше эдим...

– **Ол тынчылыкъ бермей эди да...**

– Хау, бермей эди. Мындан Москвагъа режиссёргъа окъургъа къачып кетгенме дерге окъуна боллукъма. Атам да ыразы туююл эди. Республикадан бронь да бермейдиле. Аны себепли бир тюрлю болушлукъ болмайды. Жарсыгъан этгенликге, экзаменледен да женгил ётеме. Конкурс уллу эди: 260 адам бир жерге. Курсха уа 26 адам аллыкъ эдиле, аладан жартысын – тыш къыраладан. А.В. Эфросну курсуна тюшеме. Ол мени битеу жашаууму тюрлендиргенди, устазыма бек ыразыма.

– **Ол заманда, актёр студия кьуралмай кьалып, театргъа келмесе, медицинанымы сайларыкъ эдинг?**

– Хазнамы сайларыкъ эдим медицинаны. Ким биледи, литература бла, сурат ишлеу бламы кюреширек эдим, огъесе музыкагъамы берилирем...

Фрунзеде музыка училищеге тюшюп да кёрген эдим. Музыканы иги эшитгеними ангылайдыла, ауазынгы да кёрейик дейдиле. Ауазымы уа тюрленнген заманы эди. Сора устазла айтадыла: «Бусагъатда хоровой – дирижёрский бёлюмге алайыкъ да, бир ауукъдан ауазынг тохташса, вокалгъа кёчюрюбюз». Мени уа ол жаныма тиеди да, медицина училищеге барама окъургъа. Аны самодеятельностуна, спорт командасы бла эришиулеге къатышып да тургъанма.

Музыка манга солууду

– **Жашауунг театр бла байламлы болгъандан сора да, музыкагъа юйренип тургъанса, ол а неге керек эди санга?**

– Музыка манга бир тюрлю солууду. Режиссёр ишден арысам неда сахнада бир суратны къалай тюрлю салыргъа билмей кыйналсам, музыка бла кюрешеме. Ол заманда, ары дери жазгъан жырыма, этюдха къайтып, ала бла ишлеп, эбине жетдирирге, жангысын жазаргъа да боллукъма. Алай ол сурат эсимден кетмейди.

Иги назмугъа аны кесича музыка излерге да тюшеди. Ол кезиуде литература бла да кюрешеме. Алай бла гитче хапардан – повесть, андан а «Сараякъ къазла» деген романым туугъанды.

– **Сен кесинги жырларынгы жырлап, телевидениядан бир берюрге къарагъан эдим. Жанынга тиерге суймейме, алай ол кюн сен сыфатынг бла, жыр айтханынг бла да Булат Окуджавагъа ушайса деп келген эди кёлюме...**

– Окуджава иги жазычуду. Аны жырларын битеу кьурал жырлагъанды. Ала ариу макъамлыдыла, лирикадан толу. Алай Окуджаваны «Стакан воды» эм «Таурусские страницы» деген къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларын бек жаратама. Алада да барды поэзия. Мен аны литераторча бийикге салама. Анга ушайса дегенинг уа кесиме махтаугъа санайма.

Устазларыны жолу бла

– Искусствода аллай оюм барды: художник, режиссёр болсун, ишлей кетип, бийикликке жетсе, артда ол кеси келген ызны бузаргъа излейди деп. Алай бла тууады жангы жанр, стиль, тил да. Сени юсюнгден москвачы критик Н. Жегин: «Ол кесини устазындан эм иги затланы алгъанды», – дегенди. Режиссёрча, аланы бузаргъа итингенмисе?

– Мен угъай, устазым бузгъанды. Биз актёр усталыкъгъа Малый театры айтхылыкъ актёрларындан – Пашеннаядан, Дейкундан, Аннековдан эм башхаладан юйренгенбиз. Ала уа, эски школгъа кёре, ууакъ затлагъа уллу эс буруп, алай ишлегендиле, бизни да алай окъутхандыла. Реализм, натурализм дейик анга, хар нени да жашаудача кёргюзтюрге юйретгендиле.

А.Эфрос Сабий театрда ишлегенинде, бизни курс бла бир заманда окъугъанла О. Даль, В. Соломин, И. Чурикова, мен, башхала да аны репетицияларына жюриуп тургъанбыз. Анда кёргенибиз ахырысы бла да башха эди бизни юйретгенлеринден. Сурат ишлеуню тили бла айтханда, Шишкин кесини суратларында хар кырдыкны, чапыракъны тюз турушунлай жазгъанды. Аны ызы бизни юйретгеннге келишгенди. Эфрос а эркин-эркин узалып, алай ишлегенди дерге боллукъбуз. Аны оюнларыны энергетикасы, аланы барыулары да жашаугъа бек келишгендиле. Ол жашауну бек терен сезгенди, анда болгъан тюрлениуени да. Эфросну заманы тынч туююл эди. Ненча спектаклин жапхандыла режиссёрну, къараучу алагъа жан атып, атлы милиция да театры тегерегин бийлеп?

Мен Москвагъа 20 жылымда кетип, 32 болгъанда къайтханма. Акъылым, ниетим да анда къатхандыла. Уллу устазланы къолларында окъугъанма, ол жаны бла кесими насыплыгъа санайма. Режиссёргъа окъургъа бара да, Эфросну курсуна тюшерге излегенме. Аны юсюнден айта, ол алгъынгы театры мурдорунда кесиникин ишлегенди.

Тамата тёлю актёрладан алгъан билимим, сынауум да манга къайсы актёр бла да бир тил табаргъа, ишлерге онг бередила. Башха труппала бла тюбешгенде да, къыйналмагъанма. Бир ыйыкъдан ала айтханыма эс буруп башлайдыла. Бирде оюннга къатышмагъанла да келедиле. Кёбюсю репетицияладан зауукълыкъ аладыла. Актёрла олсагъат сезген этедиле бизни тамырларыбызда бир къан жюрюгенин.

– **Хар халкъны кесини психологиясы, культурасы да башхадыла, алай эсе уа – менталитети да. Тыш актёрла бла ишлегенде, энчилик жокъму эди?**

– Манга къытайлы актёрла окъуна болсунла, башхалыгъы жокъду. Тилманчны хайырындан алагъа не сюнгеними ангылаталлыкъма. Къайсы актёр бла да сахнагъа чыгып, ол кеси тилинде, мен малкъарча, орусча болсун, ойнагъан этерикбиз. Къалай бла? Биз профессионаллабыз да – андан. Техниканы билгенибиз себепли. Ол тыйгъыч боллукъ туююлду, къайсы авторну да салалыкъбыз. Андан арысында уа фахму бла билиминг керекдиле.

Мен актёр кеси ишлесе сюеме. Ол пьесада суратны менден эсе иги кыра, аныктын кышарыкыбыз оюннга. Андан эсе мен айтхан толу ача эсе мағанасын, аны сайларыкыбыз. Бек игиси уа, экибиз да бирге ишлеп тууган суратды, амалды. Кёбюсюнде алай болуучуду.

– **Драматурглары юслеринден айтсаг а, кыйсы жууукьду санга?**

– Мольерни, Шекспирни, Гогольну, Чеховну бек сюеме. Европаны театрыны мурдорун да кючлю драматургла салгандыла – бурунгулу грекчиле Софокл, Эсхил, Еврипид. Манга реализм амал бла жазылган пьесала жууукьдула. Алай Гогольну фантазмагориясын кыруу реализм бла кёргозтюр амал жокьду. Ол кесини устазына Гоффманы санаганды, Булгаков а – Гогольну. Бу авторлары сала, аланы энчиликлерин, жашау, чыгъармачылык жолларын да билмесенг, хазна ачыкылаалгын ол авторлары театраларыны мағанасын, авторну идеясын да.

Жашауну кесинден (реальныйден) андан тышына (ирреальныйге), дагыда андан артха, жашауга кылай тюрлю кыйтхын? Аланы бирге алай кышаргы керекди, билинмезча, кыйда – жашау, кыйда – аны тышындагы болганлары. Ол башха художестволу бийикликге жетеди, авторну кесини энчилигине кёре. Культура, эстетика жанындан да кырап, драматургну толу ачыклар ючюн, анга келишген амаллары да табаргы керек болады.

Керек атмосфераны табар ючюн

– **Аны юсюнден сорургы деп тура эдим. Сени оюнларында мизансценала, суратла не заманда да геометрия оюула кибик кырадыла. Аланы кеслеринде да сейирлик, жалаанда ол авторгы келишген, пьесаны толу ачыкылаган атмосфера болады. Сёз ючюн, «Кыанлы тоюнда» сахнадан залгы алай кызылулк уа эди, декорация алай солуй эди – сирнекни жандырып, сахнагы атсанг, от аллыкча. Ангылаялмайма, режиссёр анга интуициясы бламы келеди, огьесе...**

– Сёзюс, интуиция да барды. Алай бизни иште жалаанда ол азды. Ишинги не жанындан да профессионалча билмесенг, билиминг илмугы тенг туюл эсе, кыруу интуиция бла хазна узакгы кетгин. Дагыда композицияны, логиканы, реализмни, ирреализмни жорукларын билерге керекди. Пьесадан фантазмагорияны айырып, башына этерге да. Сёз ючюн, Шекспирни «Гамлетинде» атасыны ауанасы кимди? «Лир патчахында» фантазмагорияны чыгъармасаг, керекли атмосфера боллук туюлду. Аны кылай бла этгин?

Лир кесини эки уллу кызына айтады, анагыздан эм аман кылыклары алгансыз деп. Аналары уа эртте ёлгенди. Сюд барган суратда, жауун да кыуа, Шут да жерге жатып, Лирни ёлген кытыны чыгады сахнагы. Ол ариу, субай тиширдуу. Акъ, жукы жыйрык кийипди, субай санлары да билине. Бети акды, тишлери уа – жокъ. Ол ёломно сыфаты болады. Алай бла ачыкыланады тиширу эрине тынчлык бермегени. Алай бла пьесагы керек атмосфераны да табабыз.

Пьесаны кырауну да кесини жоруклары барды. Аны билмеген режиссёр айырмайды логика бла тууган оюмлары эмоцияладан. Актёрлары

тёгерекге сюеп, бир бири бла хапар айтхан, жашауну кёргюзтюрге кюрешген да театр туююлдо. Режиссёр актёргъа жанрны тюз ангылалатмаса, ол къайсы стильде ойнарын билалыкъ туююлдо. Аны музыкадан, сурат ишлеуден да ангылауу болмаса, музыка керекмиди, туююлмюдо – аны тюз сезмесе, оюнну ол жанлары да къаруусузуна кетерикдиле.

Кинокадр

Режиссёр кеси жаратмагъан пьесаны да салмаса, игиди. Ол авторну битеу чыгъармачылыгъын да билмесе, ала экиси да бирча оюмламасала, бирге жууукъ туююл эсе да, кыйыны зырафды. Сайлагъан пьесасы бююннго кюнюбюзню кёргюзтмей эсе, керекмиди ол театргъа? Гогольну «Ревизоруна» къарайыкъ. Анда жигитле, болумла къайда да тубейдиле. Шахар таматала, андан гитче къуллукъчула, улутха алыу, кёзбаулукъ, бир бирни алдагъан къайда да бардыла. Анданды Гогольну бу пьесасы ёлюмсюз.

Режиссёр, пьесаны окъугъандан сора туугъан сезимлени унутмай, авторну идеясын да кесиники этип, аны актёрлагъа ангылатыргъа борчлуду. Ма былайда интуицияды ишни эм башы. Оюнну сала уа, режиссёр хар актёргъа авторну энергетикасын берген этеди. Ала бары да тюз къуралып, актёр да кереклисича ишлесе, сахнада керек атмосфера андан тууады. Мени кёз жашларым барадыла репетицияны кезиунде, хар сурат жүрегим бла ётеди да. Ол заманда жетеди оюн да къараучуну жүрегине. Анда айтырыкъды къараучу: «Халал болсун алгъан ахчалары. Жүрегибиз тазаланды»,– деп...

Манга жууукъ темады

– Григорий Горин сен айтхан тизмеде жокъду. Алай аны «Поминальная молитва» деген пьесасына кёре салгъан оюнунг сен ол авторну бек терен сезгеннге шагъатды. Аны не себепден алгъан эдинг репертуаргъа?

– «Поминальная молитва» геноцидни юсюнден пьесады. Горин нени юсюнден жазгъанын толу билгенди, сезгенди. Пьесаны эмоция магъанасы манга да жууукъду. Мен да кёчгюнчюлюкню, геноцидни кёргенледен, сынагъанладанма. Алтыжыллыкъ жашчыкълай кетген эдим Къыргъызгъа. Азмы жилагъанма анда сабийлей, азмы туюгендиле, кыйнагъандыла мени тыш жерде?.. Алайды да, бу тема манга жууукъду. Мен кесими жүрегим бла ётдюрге пьесаны салмайма. Кертиди, совет жыллада обкомну буйругъу бла бир ненча аллай пьеса бла ишлерге да туюшгенди. Насыпха, ала аздыла.

«Поминальная молитва» чойютлюлени юслеринденди. Украинлы элде жашагъан чойютлюлени. Не ауур заманда да, чамны унутмай, фольклорларын, этнографияларын, культураларын да аны кючюнден сакълагъанларын кёргюзтеди автор, оюн да.

Бизни халкъны алып айтсагъ а, алай туююлму эди да? Бу оюн мени кесими, халкъымы юсюнденди дерге да боллукъду.

– Сен М. Горький атлы Орус театрда дагъыда Лорканы «Къанлы тойну» салгъанса. 1980 жыллада аны Малкъар театрда да салгъан эдинг. Бу пьесаны орус труппала кеслерини репертуарларына хазна къошмаучудула, Кавказны миллетлерине уа ол тап келишеди. Орус театрны ол заманда актёр къаууму къарыусуз болгъаны себепли, Лорканы ойнайлырламы деген къоркъуу да бар эди.

– Мен Орус театрда келгенде, аны баш режиссёру Солтан Теуважев манга: «Лорканы малкъар театрда салгъанынгча, аны бу сахнагъа да кёчюрсенг эди», – дейди. Малкъар театрда уа къараучу ол оюнну бек жаратып, Москвагъа баргъанда, критикле да бийик багъа берген эдиле. Ол Ананы юсюнден эди. Трагедия халда, реализмден чыкъмай, тюз жашауда, салынган эди оюн.

Алай Лорка сюрреалистди, закий драматургду. Аны пьесаларын сала, ол шартны унутмазгъа керекди. 1980 жыллада уа идеология бёлюм сюрреализмни эшитирге да суймегенди. Аны себепли пьесада Айны, Ёлюмню, отунчуланы (бары да пьесаны жигитлеридиле) башха тюрлю кёргюзтгенме.

Испанияда алай тере бар эди: тойлагъа элден-элге барып айланган актёрланы чакъыргъан. Оюннга бу амалны къошуп, Айны, Ёлюмню, отунчуланы да ол актёрла ойнагъандыла. Бу амал бизни къараучугъа да жууукъду, белгилиди.

Орус театр да уа айтама: «Андан бери мен, мени кёз къарамым, идеология да тюрленгендиле. Энди «Къанлы тойну» салсам, ол башха, къоркъуулу оюн боллукъду».

Экинчи салгъан оюнум авторгъа жууукъду. Анда пьесада болгъан къужур жигитле бары да бардыла. Ала аны поэтикалы жанын ачыкълайдыла, тилине жууукъдула.

Орус театрда «Къанлы той» Ананы жарсыууну, аны сезимлерини юсюнденди. Ана мында сезип турады жууукълашып келген ёлюмню. Алай ол жашын алай сюеди, айталмайды келинлиги жашын суймегенин. Ананы бу жарсыулары ол къужур жигитлени, музыканы кючлери бла ачыкъланадыла. Музыканы – бешик жырны – мен кесим жазгъанма, В. Коржавин аранжировка этгенди. Анда тазалыкъ бла къоркъуулукъ, игилик бла аманлыкъ эшитилип турадыла. Ала битеу оюнну аллындан ахырына дери барадыла.

Ставропольда гастрольлада болгъанда, бу оюннга къарагъанла: «Мынга сабийни келтирирге жарамайды, бу жаланда уллула къарарыкъ спектакльди», – дей эдиле.

«Поминальная молитвагъа» уа битеу ол тийреде чойютлюле да келген эдиле. Ийнанмай эдиле, мен, малкъарлы режиссёр, ол пьесаны алай ангылашынырча салгъаныма...

САРАККУЛАНЫ Асият

АТЛАРЫ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТХА – 75 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Ахматны поэзия тереги. <i>Статья</i>	2
ЗУБЕР ТХАГАЗИТОВ. Сююп сайлагъан жолунда. <i>Статья</i>	16
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Назмучуну ёз ауазы. <i>Статья</i>	20
МОКЪАЛАНЫ ЗУХУРА. Таза шауданча фахму. <i>Статья</i>	23
СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. Назмула	27

ПРОЗА

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Ёксюз. <i>Роман</i>	38
АКАЙЛАНЫ ТАХИР. Хапарла	70
МАЗИРЛАНЫ АСЛИЖАН. Бюгюнню суратчысы. <i>Статья</i>	107
АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Къатхан-Суу. <i>Хапар</i>	112

МЕН СЮЙГЕН НАЗМУЛА

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Назмула.	123
--	-----

ПОЭЗИЯ

БАГЪАТЫРЛАНЫ УНУХ. Назмула	133
--------------------------------------	-----

БУРУНГУЛУ ТАРЫХ ЖЫРЛА

Сарыбий бла Къарабий.	144
-------------------------------	-----

ТАУ ХАПАР

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Анчар	159
САФАРБИ ХАХОВ. Хар жангы кюн – жангылыгы бла	164
АХКЪЕБЕКЛАНЫ ЭЛЬДАР. Аллах ашыкъмайды	178
ГЕЛЯЛАНЫ ЧОМАЙ. Март ай эди...	180

БИЛЛЯЧА

Махтум Къули. Назмула	186
В. МАЯКОВСКИЙ. Не затды «иги» деген, не затды «аман» да? <i>Назму</i>	196
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жагъафар. <i>Зикирле</i>	198
ШОГЕНОВ ЛЕОНИД. Назмула	203
Каям Насыри. Он насийхат	206

ЧАМХАНА

Чал сакъаллы Къаспот. <i>Чамла</i>	209
--	-----

САХНА

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Къулийланы Борис: Хар сурат да жюрегим бла ётеди. <i>Статья</i>	217
---	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (185)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гунтовой*

Сдано в набор 14.01.2016. Подписано в печать 12.02.2016. Формат 60x90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 122. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиха жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги-Таудан» алынгандыла», – деп чертген борчду.*